

83.3(2=кар)7

Кар. 4491

с 90

5

**АНА
ЛИТЕРАТУРА**

6

АНА ЛИТЕРАТУРА

Орта школну VI классына окъуу китаб

АЛТЫНЧЫ ЧЫКЪГЪАНЫ

*Халкъ окъууну Къарачай-Черкес
область управленчеси бегитгенди*

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК 1991

83.3 (Кара).
С 90

Джарашдыргъанла:

С'ююнчланы Азамат, Хубийланы Магомет, Лайпанланы Къазий

Рецензентле: *Гочияланы С. А., Езденланы Т. Къ.-М., Хапаланы З. Х.*

*Суюнчев Азамат Алимович
Хубиев Магомет Ахияевич
Лайпанов Казий Танаевич*

РОДНАЯ ЛИТЕРАТУРА

Хрестоматия для 6 кл.

На карачаевском языке

Редактор А. Д. Баучиев
Художники Н. Г. Крицкий и Н. Г. Кузнецов
Художественный редактор М. М. Папшуова
Технический редактор М. М. Дышекова
Корректор Р. И. Джубуева

ИБ 2653

Сдано в набор 8.11.90.

Подписано в печать 21.02.91.

Формат 60x84¹/₁₆. Бумага тип. № 1.

Гарнитура литературная. Печать высокая.

Усл. печ. л. 14,4. Усл. кр. отг. 14,5. Уч.-изд. л. 13,1.

Тираж 3 000 экз. Заказ № 4513. Цена 90 коп.

Ставропольское книжное издательство
Карачаево-Черкесское отделение
Карачасво-Черкесское полиграфобъединение
357100 Черкесск, ул. Первомайская, 47.

С 4306020000—96 73—91
М 159(03)—90

ISBN 5—7644—0510—6

© Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бѣлюмю — 1991

кар: 4491

БИЛИМ НАСЫБДЫ

«Окзумагзан сокзурду» деб нарт сёз барды, «Окзугзан акгыл окзуйду» деб, аллай айтыу да барды. Билим бла акгыл джашауну тутуругзудула. Эм насыблы адам — эм кёб билими болгзан адамды. Кёб билим алыр ючюн а, аллай бир кёб окзургза да керекди. Билим адамгза кзанат битдиреди, аны джюрегин учундурады, джашаугза ойлашдырады, суюген Ата джуртубузну тыйынышы адамы болургза юретеди, болушады.

Ма бу китаб да кёб тюрлю билим берликди. Ол сени кесине джолоучу нёгер этиб, бурунгу нарт тулпарлагза элтирикди, ала бла танышдырлыкзды. Сен Ёрузмекни биргесине Кэна сакзаллы Кзызыл Фукну кэаласына чыгзарыкзса, элли кзыырында суу ызына баргзанны ашаб тургзан беш башлы эмегенин кёрлюксе, пелиуан Кэара-Шауайны, Гемудагза миниб, садакэ окзча, сюзюлюб баргзанын кёрлюксе, халкзгза не бла болушургза мадар табмай, тауну юсюне джатыб, джелни, бораны тыйыб тургзан Зулихатны эслериксе.

«Джырсыз кюн батмаз, ишсиз кэарын тоймаз», деб нарт сёз барды. Китабны окзуй туруб, таугза таяныб баргзан уучулары, ганг атмай кэобуб, ындыр басханланы джырларын эштириксе, эртденбла, кюн тийе, уллу, ариу акэтуякэ тору атлагза миниб, джырлай баргзан кзызыл партизанлагза кэараргза чабыб чыкзганча боллукзса.

Андан сора сен джазыучулары чыггармаларына кёчериксе. «Кэара кюборде» айтылган Ибрахимчик бла ушакэ этерге излериксе, Ленинни юсюнден джырыны джырларыкзса, Совет Союзну Джигити Багзатырланы Харунну танкасыны кэатында сюелликсе, Хочалай бла Хур-хурну кесинг таныгзанча боллукзса, кэолунга Кзызыл байракзны алыб, Биринчи майда байрамгза чыгзарыкзса.

Сен насыблы кэралда джашайса. Тенглик, тюзлюк, миллетлени кэарнаш шохлугзу, джигер урунуу, урунуугза сый, махтау беруу, рахатлыкзны сакзлау бизни кэралны баш шартларыдыла.

Сени джолунг джарыкзды, кенгди, насыблыды. Ол джолда бютеу совет адамла бла бирге сен да алгза таукел атла.

КЪАРАЧАЙ ХАЛКЪНЫ ФОЛЬКЛОРУНДАН

КЪАРАЧАЙ НАРТ ЭПОС

Къарачайлыла Кавказны бек эски халкъларыны биридиле. Аланы ата-бабалары — бурунгу таулула — ёмюрден бери да Кавказ таулары этеклеринде джашагъандыла. Талай джюз джылны ичинде ала тышындан келген башха халкъла бла къатышхандыла — скифле, сарматла, аланла, болгарла, къыпчакъла дегенча. Бу халкъла къарачай халкъны къуралыууна къошулгъандыла. Скиф, сармат, алан юйюрлени арасында иран тилде, тюрк тилде сёлешгенле да болгъандыла, болгарла бла къыпчакъла уа — тюрк тилде. О халкъла бир-бирине къатыша, аланы тиллери, адетлери тюрлене баргъанды. Аладан орта ёмюрлени заманында тюрлю-тюрлю джангы миллетле къуралгъандыла. Къарачайлыла ол миллетлени биридиле. Къарачайлыла кеслери энчи халкъ болуб XII—XIV ёмюрледе къуралгъандыла. Ары дери аланы атлары аланла болгъанды. Бусагъатда да малгарла къарачайлылагъа «аланла» дейдиле. Къарачайлыла бла малкъарлыла бир-бирине бюгюн да «алан», «аланла» деб сёлешедиле.

Аланла бюгюнню Чечен-Ингушетияны, Терк Башы Тегейни, Къабарты-Малкъарны, Къарачай-Черкесияны джерлеринде минг джыл чакълыны джашагъандыла (IV—XIV ём). Бизни областда, Север Кавказны башха джерлеринде аланладан къалгъан кёб эсгертме барды: Чуана, Сынты, Архыз храмла, Хурзукда Мамия Къала, Джёгетей башында Гошаях Къала,

Хабезни къатында Адюох, дагыда ала кибик. Аланланы кѣб шахарлары болганды. Аланы биринде, Хумара элни башында. XIII ъмюрде чачылгъан шахарда, аны тѣгерегинде 1962 джыл бизни тилге джууукъ эски тюрк джазыула табылгъандыла. Алимле айтханнга кѣре, ала IX ъмюрге дерн джазылгъандыла. Къарачай тамгъала амай эски тюрк руна¹ харифледен къуралгъандыла. Ол харифле кийиз оюулада да болгъандыла. Алан патчахланы атларыны талайы къарачай тилде ангылашынады (Базыкъ, Эмбазыкъ, Сарыдеу, Бекатар, Бурубурди, д. б.) Къуру бу башында айтылгъанла да къарачайлыла аланладан чыкыгъанларына шагъатлыкъ этедиле. Арт заманлада уа къарачайлылагъа башха халкъладан адамла да къошула келгендиле.

Аланланы кеслерини къраллыкълары, мюлклерн, культура-лары иги онгу болганды. Гюрджюле, оруслула, урумлула, дагыда башха кѣб халкъ бла сатыу-алыу джюрютгендиле, шох-лукъда джашагъандыла. Бизни къралны башха халкълары къатыш ала джаула бла, артыкъсыз да монгол зорчула бла, баш эркинлик ючюн кѣб кюрешгендиле. XII ъмюрде монголла Оруну, Тау артын, Север Кавказны алгъанларында, аланланы асламысы кюн батханнга кетгенди. Зорчулагъа бойсунургъа унамагъанлары себебли, монголла аланы кыргъандыла, шахарларын, эллерин чачхандыла. Тауланы терен ѳзенлеринде аланланы бирер кесеклерн къалгъанды. Архызда джашагъан аланлагъа артда къарачайлыла деген ат аталгъанды. Малкъар ѳзенледе джашагъанлагъа уа — малкъарлыла дегендиле. Архызчы аланла — къарачайлыла — XIV ъмюрде Басхан ѳзеннге кѣчгендиле. Алайда талай джылны джаула бла кюреше, аурууладан кырыла, аз болгъандыла. XV—XVII ъмюрледе къарачайлыланы бир къаууму Къобан ѳзеннге къайтханды, мында бурундан бери да джашаб тургъан къауумларына къошулгъанды.

Нарт эпосну къарачайлыла бла аланы ата-бабалары тукъумлукъ къуралышны заманында, феодализмни ал кѣзююнде къурагъандыла. XIV— XV ъмюрледен сора эпос тюрлене баргъан-

---

¹ Руна — кѣй джюн. Руна харифле джюнге ушагъан таякъчыкъладан V ъмюрде чыкыгъандыла.

ды, алай а джангы нарт таурухла, джырла ол кёзюуледен со-
ра этилмегендиле.

Къарачайлыла Кавказны башха халкълары бла эмда орус халкъ бла эртдеден бери къарнаш шохлукъда джашайдыла. Ала къабарты, черкес, адыгей, тегей, къумукъ, дагъыда башха кавказ халкъла бла бирге монгол (XIII—XV ёмюрледе), кърым, тюрк (XVI—XVIII ёмюрледе), дагъыда башха зорчулагъа къаршчы таймаздан кюрешиб тургъандыла. Эркинликни суйген джигит таулула джаулагъа баш иймегендиле. Аны бла бирге урунган къарачайлыла кеслерини бийлери бла, Къарачайгъа артыкълыкъ этерге излеген къабарты, къызылбек, тамлы, хачыпсы бийле бла кюрешгендиле.

Зорчула бла кюрешнуде Кавказны халкъларына, аланы ичинде къарачайлылагъа да, орус халкъ таймаздан болушханлай тургъанды.

Джаулагъа къаршчы кюрешу кавказ халкъны фольклорунда терен кёргюзюледи. Ол тема къарачай фольклорну баш темаларыны бириди.

Къарачай халкъны бек эртдеги джашауун, аны джаула бла кюрешин къарачай нарт эпосда ачыкъ кёребиз. Халкъны джакълагъан тулпарланы юсюнден этилген нарт таурухла, джырла, хапарла, нарт эпос — бизни фольклорну эм алгъа къуралгъан кесегиди. Къарачай-малкъар нарт эпос адам ад-амны джегиу болмагъан заманлада, тукъумлукъ къуралышны кёзююнде къуралыб, къарачай-малкъар халкъ класслагъа юлешинген заманда да джашагъанды. Ол себебден нарт эпосда тукъумлукъ къуралышны да, феодализмни да шартлары кёрюнедиле.

Тау ёзенледе къыйынлыкъда ёсген къарачай халкъ бирне-мекликни, джигитликни, адамлыкъны багъасын билгенди. Ол, бурундан башлаб халкъны суйген, аны джакълагъан джигит адамланы сыйын уллу кёргенди, аланы юсюнден таурухла, джырла этиб тургъанды.

Къарачай нарт эпосда нартла¹ хыны табигъатны кеслерине бойсундурургъа излегенлерин, джаула бла ёхтем кюрешгенле-

---

¹ Нартла — бурунгу тулпарла.

рин кѣребиз. Нарт таурухлада кѣб зат кѣлтюртюлюб айтылса да, ол таурухла кѣрачай халкъны бурунгу джашауун тюз суратлайдыла. Нарт эпосда атлары айтылган джерле (Насран¹, Бештау, Чуана², д. а. к.) не кѣрачайлыланы бурунгу аталары, не кеслери джашаган джерледиле. Таурухлада айтылганга кѣре, нартла асламысына Кѣобан бойнунда джашагандыла.

Нарт эпосну тулпарлары — Ёрюзмек, Сосуркъа, Шауай (неда Кѣра-Шауай), Алауган, Сатанай, дагыда башхала халкъны суйген, джауну кѣрюб болмаган, тюз иннетли, батыр кѣллю, ишленген адамла болгандыла. Аланы уллу акыллары, озган кючлери болганды. Ала халкъ ючюн джан аямай кюрешгендиле.

Нарт тулпарланы халкъ бек суйгенди. Аланы сыйларын мийикде тутханды. Ариу халили джигит нартланы джашаулары, ишлери кѣалганлагѣа юлгю болганды.

Нарт тулпарланы сыфатларыны, бютеу нарт эпосну мағанасы уллу болганды; аланы мағаналары бюгюн да кетмегенди: ала, халкъны бурунгу историясын билирге болушхан бла бирге, Ата джуртну, халкъны сюерге, иги халиге, адамлыкѣ этерге юретгендиле, энтда юретедиле.

Нарт тулпарланы ичинде халкъ артыкъсыз да Ёрюзмекни, Сосуркъаны, Шауайны, Сатанайны айырыб бек суйгенди.

Ёрюзмек джарлы юйдегиден чыкѣганды. Ол гитчеликден огѣуна джаула бла кюрешиб тебрегенди. Сатанай билгични болушлугѣу бла кѣб джигитлик этгенди. Эм уллу джигитлиги, Фук бийни ѣлтюрюб, нартланы аны джасагындан кѣутхарганды.

Джигит Сосуркъа халкъны джаудан сакѣлауда кѣанынджанын аямаганды. Ол, халкъны джауларын — эмегенлени хорлаб, аладан от алыб, нартлагѣа бергенди, беш башлы эмегенни ѣлтюргенди, халкъны джашауун иги этерге кюрешген

---

¹ Насран (Назрань) — Ингушетияда эл (неда Нарсана).

² Чуана кѣала — Кеста-Хетагурово элни башында кѣрачайлыланы бурунгу аталары ишлеб, X—XI ѣмюрледен бери турган кѣала.

ди. Сосуркъа асламысына джауланы акъыл бла, амалгъа усталыгъы бла хорлагъанды.

Шауай джарлы адамны джашы эди. Ол къалгъан нартладан эсе къарыулу болгъанды. Адебге, халаллыкъгъа аны киши джетмегенди. Этген джигитликлерин кесини тулпар атыны, акъыллы Генджаны (неда Генджа-тайны, Гемуданы) болушлугъу бла этгенди.

Нарт эпос айтханнга кёре, нарт тулпарлагъа акъыл юретиб тургъан билгичлиги болгъан арну Сатанай эди. Ол, терен акъыллы тиширыу, нарт тулпарлагъа джол кёргюзтуб, болушуб тургъанды. Аны акъылы нартланы кёб къыйынлыкъдан къутхаргъанды. Таб оноу эте билгени ючюн, нартла билгич Сатанайны бек суюгендиле.

Нарт эпос, къарачайлыла бла малкъарлыладан сора да, къабартылылада, черкеследе, адыгейлиледе, тегейлиледе, къумукълулада, чеченлиледе, ингушлада, хачыпсылада джюрюйдю. Хар халкъда болса да, хар халкъны нарт эпосуну баш шартлары, магъанасы бирди. Ол таулу халкъланы эртдеден бери да историяларында, джашауларында бирчалыкъ кёб болгъаны себеблиди. Кавказны халкълары эртдеден бери да къарнаш шохлукъда джашаб келгенлери себебли, аланы адетлеринде, фольклорларында, бютеу джашауларында, культураларында бирча затла кёбдюле.

Къарачай-малкъар фольклорну, аны ичинде нарт таурухланы да, биринчи кере Орусбийланы Сафар бла Алейников Моисей джыйыб тебренгендиле. Ала нартланы юсюнден таурухланы 1881—1882 джыллада басмалагъандыла. Бусагъатда нарт таурухланы илму-излем институтла джыядыла.

1. Къарачай халкъ къачан къуралгъанды?
2. Фольклор деб неге айтылгъанын эсге тюшюрююз.
3. Нарт эпос деб неге айтадыла? Ол къачан къуралгъанды, лени кёргюзтеди?
4. Сиз къайсы нарт тулпарланы билесиз?
5. Нарт таурухла Кавказны къайсы халкъларында джюрюйдюле?

ЕРЮЗМЕК БЛА КЪНА САҚБАЛЛЫ КЪЫЗЫЛ ФУК

Нарт таурух

Ёрюзмек дегенинг нарт ёзденди,
Ол кёб кыйынлыкъгъа тёзгенди,
Сабийликден хар зорлугъун сезгенди,
Къызыл Фукну залимлигинден безгенди,
Онеки джылда къойчу болгъанды,
Къызыл Фук бла демлешиб тургъанды.
Гитчеликден Фукга къркъуу бергенди,
Нарт залимлигин аны юсюнде кёргенди.
Фук баргъанды Ёрюзмекни кюшуна,
Къойла бер деб борч салгъанды башына.
Ёрюзмек бир осал къойчукъ бергенди,
Къызыл Фук а анга бюсюремегенди.
Къамчи бла бир-эки да тартханды,
Онеки кююн зор бла алыб къайтханды.
Сабий Ёрюзмек аны дертге алгъанды,
Унутмай, джюрегинде сакълагъанды,
Тёбе санлы, аслан кёллю Ёрюзмек,
Сермешгенин хорларча, ёсгенди бек.
Билгич Сатанайны алды къатыннга.
Фукну хапарларын айтханды анга:
«Къойла бер деб келген эди манга,
Бир осал къой берген эдим мен анга.
Ол мен берген къойгъа бюсюремеди,
Ачууланыб къамчини сыртыма берди.
Джыйыны бла келген эди юсюме,
Мен сабнем — базынганед кючюне.
Мен джаш эдим, ол зорлукъну этген эд,
Нартны онеки кююн алыб кетгенед.
Энди манга ол кюнню беишлейди,
Нарт аллында хыликке бла тишлейди.
Къызыл Фукга мен да аны унутмам,
Нартны дертин мен да анга къурумам,
Къызыл Фукну барды джелимаууз аты.

Анга минсе, барады джелден къаты.
Ачыланса, кёзю отча джанады,
Силкинсе уа, джели къая джонады».
Ёрюзмекге Сатанай юретгенди,
Энди Фукга ма былай эт дегенди:
— Бир алмасты барды, къамишдед джашауу,
Хар бир кюнде бир къоянды ашауу.
Ол къамнише терен уру къазарса,
Къоян тутуб, тюз къатында тагъарса,
Кесинг келиб ол уруда бугъарса,
Келсе, алмастыны тутуб бууарса,
Алмастыны союб, терисин кнерсе,
Барыб Фукну аякъ джолуна кирирсе,
Андан ары этеринги билирсе.
Сора, къара, не болгъанын кёрюрге!
Тулпар Ёрюзмек къамишлеге баргъанды,
Джарашдырыб терен уру къазгъанды,
Къууб. къоянладан бирин тутханды.
Уруну тюз къатында байлагъанды.
Кеси кириб уру ичинде букъгъанды,
Алмастыны келирин сакълагъанды.
Ол къарт алмасты къояннга келгенди,
Сермеб аны ашаргъа тебрегенди,
Ёрюзмек да джетиб аны буугъанды,
Эрлай терисин тартыб сыдыргъанды.
Барыб Фукну аякъ джолуна олтурду,
Аны ары келирин сакълаб турду.
Танг алагъа Фук келди аякъ джолгъа,
Ёрюзмек алмастыча алды кюлгъа.
Къызыл Фукну эси кетиб къалгъанды,
Бармагъында алтын мухур болгъанды.
Алтын мухурну Ёрюзмек алгъанды.
Сатанайгъа хапар айтыб баргъанды.
Кънасакъал Къызыл Фук джинли эди.
Нартлагъа ауур джасакъ сала эди,

Джылгъа алтмыш сый къанга¹,
Алтмыш къакъ къабыргъа баргъанды анга.
«Энди джасакъ бердирмем, — дегенди анга, —
Мен Ёрюзмек болмам, сен джасакъ алсанг,
Нартла юсюнде сен андан кѣб ойнасанг».

Нарт Ёрюзмек, суюсе, кѣкге учханды.
Кѣкде булутланы джелча чачханды,
Къылыч уруб, таудан эшнѣк ачханды.
Фук, чыдамай, къоркъуб, кѣкге учханды,
Ёрюзмекге къаны къайнай къачханды,
«Тамчы таммай, кюн къууурсун!», — дегенди,
Нартлагъа ол аман аууз ачханды;
Айтхан сѣзю къабыл болуб кѣргенди.
Нарт, джыйылыб, уллу оноу этгенди:
— Ёрюзмекни Фукга иейик, — дегенди...
Эл къарткъуртхаланы джыйыб сордула,
«Бир мадар», — деб алагъа баш урдула.
Къарткъуртхала нартха оноу этдиле:
«Аликлада эски тоб бард, — дедиле, —
Джер тюбюнден аны къазыб алыгъыз,
Тобха сегиз батман отну къуюгъуз.
Тоб атылса, деу Ёрюзмек кетеди,
Ол Фукну къуш уясына джетеди».

Къарткъуртхаланы оноун нарт толтурду:
Тулпар Ёрюзмек тоб быргъыгъа олтурду.
Тоб атылды — Ёрюзмек кѣкге минди,
Къызыл Фукну учуб юйюне кирди.
Деди: «Кюнюнг ашхы болсун, Къызыл Фук!
Сен кетгенли, кюн къысханды, битмейди джукъ.
Байталла тай, къатынла джаш этмейдиле.
Джер къууурулгъанд: сабанла баш этмейдиле.
Баш кѣлтюрюб, халкъынга бир къарачы.
Аурууунгу алайым, джашаууна джарачы!».
«Нарт Ёрюзмек, сени кюнюнг аман болсун,

¹ Сый къанга — тепси.

Сени мыллыгынга кѳушла кѳонсун!
Мени сюргенден сен джерде тоймадынг,
Нартны юсюнде джашаууму кѳоймадынг», —
Деб, Фук кѳкден кѳарады,
Деу Ёрюзмек уруб башын тайдырды.
Кѳызыл Фукну кесилиб башы ауду.
Ол кюн тюшге кѳызыл кѳан джауду.
Кѳылычын да сылаб кѳынына салды...
Ёрюзмекни чакѳыргѳанелле тѳрге,
Ол да унамады ёрге ётерге.
Иги бозаны кеслери ичдиле.
Оту болгѳанны Ёрюзмекге бердиле.
Бозаны ол быргѳы бла бардырады,
Боза, саркѳыб джерге, кѳл-кѳл болады,
«Ёрюзмек, эсириб, джукѳугѳа сингеди», —
Деб бир бѳлек ёлтюрюрге сюеледи.
Амантил Гилястырханны чакѳырдыла,
Алгѳыш аякѳны анга узатдыла.
Гилястырхан былай алгѳыш этеди:
«Кѳабан тишлини тишлери кѳайырылсын,
Кѳабан тишли ашарыкѳдан айырылсын!»
Ёрюзмек да былай джууаб береді:
«Эй, аллах, кѳабан тиши кѳайырылмасын!
Кѳабан ашарыкѳдан айырылмасын!» —
Деб, ол эшикни кѳадауун бек салады,
Кѳылыч бла сермеб, башларын алады.
Деб: «Ёрюзмек адам кѳаннга батханды»,
Сосуркѳа кѳрюб, юйге кесин атханды.
Эй, кѳырды, деб кесин юйге урады,
Юйню кѳабыргѳасын ёрге алады.
Ёрюзмекни джашчыкѳ кѳучакѳлаб алды,
Элтиб барыб сууну ичине салды,
Кѳанын-кѳунун да джуууб тазалады,
Атха миндириб, юйюне ашырды.
Сатанай бийче сорду Ёрюзмекден:
«Не болдунг, не кѳрдюнг сый-адебден?»
«О, кѳой, бар эди анда бир кѳан ауузлу.

Уллу болса, болур ол бир тауушлукъ». Сорду: «Ол кърнаш болса, сюерменг?» «Огъай. Онглу болсанг, кърнашды. Онгуз болсанг, — дегенди, — къанлы башды». «Джашынг болса, сюерменг?» — дегенди. «Айхай, аллай рысхы къайда», — дегенди. «Билмеймисе, ма ол сени джашынгды, Къартлыгынгда сен таяныр ташынгды».

- 1 Ёрюзбеки сабий джылларыдан хапар айтыгъыз.
- 2 Ёрюзбек Сатанайгъа не хапар айтханды? Сатанай анга не затлапн поретгенди?
- 3 Фукну къаллай кърывуу болгъанды? Ёрюзбеки не айтыб кървгъа-гъанды ол?
- 4 Фукну ёлтюрюр юкю, Ёрюзбек къаллай мадарла этгенди?
- 5 Таурухну баш магъанасы неди?

С ёз л е н и м а г ъ а н а л а р ы: мухур — печать; кънасакъал — кып-кызыл сакъаллы; джасакъ — налог, къарткъурт-ха — билгичи болгъан, аманлыкъ, игилик этерге да къолундан келген, эрши, хыйла къарамы болгъан къарт тишириву.

СОСУРКЪА БЛА БЕШ БАШЛЫ ЭМЕГЕН

Нарт таурух

Эртде-эртде беш башлы бир уллу эмеген, Къарачайгъа джууукъ джерде орналыб, табына кёре, халкъны малын, адамын да ашаб тебрегенди.

Къарачай ёлени биринде уа Сосуркъа деб нарт болгъанды. Ол бек кърывулу, акъыллы, хыйлачы адам эди: бютеу халкъны не кыйынлыкъдан да сакълагъанды. Эмеген а, Сосуркъаны хапарын эшитиб, андан кърккъуб тургъанды, ансы ол бир кюнне халкъны малын да, адамын да ашаб бошарыкъ эди.

Эмеген халкъны инджитгенине тёзалмай, Сосуркъа бир джолда эмеген бла кюреширге атланганды. Эмегенин къара кюч бла хорлаялмазлыгын билиб, Сосуркъа, сагъыш этиб, талай мадар джарашдыргъанды. Бара-барыв, Сосуркъа эме-

генни дорбуна джетгенди. Эмеген, муну келгенин кёрюб, Сосуркъя болгъанын билмей:

— Эй, алан! Сен Сосуркъяны таныймаймыса, ол къайдады, не этеди? — деб кычыргъанды.

— Сосуркъяны, айхай, таныйма, мен аны бла шагърейме, аны нарт оюнларын кесим кёрюб тургъанма, — деб Сосуркъя эмегеннге джууаб бергенди.

— Айтчы аны нарт оюнларын, айтчы, бир эшитейм, — дегенди эмеген.

— Сосуркъяны бир оюну былайды, — деди Сосуркъя. — Темир таякъны отда кыйи-кызыл болгунчу тутуб, сора андан алыб, ичине джутуб къояды. Аны ючюн анга аз да хата болмай къалады.

— А-ха, Сосуркъя алаймы этеди? Ол а бош затды да! Аны мен да этейим.

Эмеген, алай айтыб, бир уллу темир таякъны кып-кызыл кызыдырыб, андан алыб ичине джутуб, кесине аз да хата болмай къалгъанды.

— Сосуркъаны дагъыда бир оюнун айтайым.

— Айт, айт, ол этген оюнланы мен да этерикме.

— Былай этеди ол: ма алайда ол мийик къаяны башындаг сенича бир уллу эмеген ташланы тѣнгеретсе. Сосуркъа, къаяны тюбюнде сакълаб туруб, ташланы башы бла уруб чартлатыб, ызларына чыгъарады.

— Алай этиб къаллай ташланы чыгъарады? — деб соргъанды эмеген.

— Ма быллай ташланы, — деб Сосуркъа эмегенге уллу ташланы кѣргюзгенди.

Эмеген, къаяны башына аллай ташладан кѣбно чыгъарыб, кеси къаяны тюбюне эниб, беш башын да къаягъа тиреб салгъанды. Сосуркъа ол ташланы бир-бири ызындан эмегенге тѣнгеретиб тебрегенди. Алай болгъаны ючюн, эмеген, ташланы беш башы бла уруб-уруб, энишге тигелегенинден эсе да къызы ызларына чыгъаргъанды.

Эмегенни бу лагъымла бла ѳлтюраллыгъындан тюнгюлюб, Сосуркъа сагъыш этгенди.

— Сосуркъаны быллай ишлери ючюнму аты айтылгъанды, была бош затчыкъладыла да? Ол ташла келиб башларыма тийгенлеринде, башымы битле къабадыла деб тура эдим, — деб эмген уллу кюлгенди.

— Сосуркъаны дагъыда ючюнчю оюнчугъу барды, сен аны эталмазгъа да болурса, — дегенди Сосуркъа.

— Айтчы бир, мен аны этмей къоймам, — дегенди эмеген.

— Сосуркъа алай этеди: къыш чилледе уллу кѣлню арасына киреди да, кеси бузгъа иги бузлагъынчы, беш кюнню андан чыкъмай турады. Сора, иги бузладым деген заманда, кѣлню бузун да кѣлтюре-кѣлтюре, ѳрге къобады.

— Бек ашхы, аны да кѣрейим, — деб эмеген кѣлню арасына киргенди. Эмеген кѣлню арасында беш кюн бла беш кечени тургъанды. Бузгъа къаты бузлагъанды.

— Энди къобаргъа боллукъса, — дегенди Сосуркъа.

Эмеген кюч этиб силкиннгенинде, буз джарылыб башлагъанды, эмеген, джукъ да болмагъанлай, чыгъыб башлагъанды. Сосуркъа, аны кѣрюб:

— Эй, сабыр бол, Сосуркъя алай этмей эди, мен джангыл-
гъан этгенме, — дегенди. Сосуркъя, бузну кѣлтюрюб, аны тю-
бюне юч-тѣрт гебен бичен салады, сора буз бичен къатыш иги
бузлагъынчы, беш-алты кюнню арасында, башын бери къара-
тыб, кымылдамай турады.

— Ол ишмиди? Аны этербиз, — деб, эмеген, барыб кѣб
бичен келтириб, бузну тюбюне салыб, дагыда кѣлде тургъан-
ды. Салам къатыш бузлагъан бузгъа чыкъмазча бегигенди.
Алтынчы кюн Сосуркъя келиб:

— Заман болгъанды, къоба башла, — дегенди. Эмеген сил-
кишигенди, кючюнден келген чакълы бир тыпырдагъанды, алай
болгъаны ючюн, бичен къатыш бузлагъан тутуш бузну кѣлтюр-
ралмагъанды неда сындыралмагъанды. Сора, алайдан чыгъа-
рындан тюнгюлюб, айтханды:

— Эй, сен хыйлачы адам, меннге этерни этдинг, сен кесниг
да бош адам тюлсе, Сосуркъаса, алай болса да менден не зат
излейсе, ълтюрюргеми башлагъанса? — дегенди.

Сосуркъя айтханды:

— Тюзю алайды... Аны къой да меннге джууаб эт: мени
халкъымы пек инджитесе, джашаргъа нек къоймайса?

— Эй, сен меннге пелахны этдинг да бошадынг, энди мени
сени кѣолунгдан сау ычхынмазгъа башлагъанма, сен меннге
кечмеклик саллыкъ тюлсе, ълтюрюрге тебретдинг, — деб эме-
ген кычырыкъ-хахай этгенди.

— Керти айтаса, сени кибик, халкъны инджитгеннге ълюм
керекди, — деб Сосуркъя кылычын алыб, эмегенни сѣлешме-
ген тѣрт башын кесгенди, сѣлешген башына кылыч аз да или-
нирге унамагъанды. Сора эмеген айтханды:

— Сени кылычынг мени бу башыма къарыу эталлыкъ
тюлдю, бошунагъа мени да инджитме, кесинги да кыйнама.
Андан эсе, мени къаламда, уллу къара кюбюрде, кесими къа-
ра кылычымы алыб кел да аны бла кес. Андан башха зат
меннге къарыу эталлыкъ тюлдю. Сора мени ълтюрюб бошасанг,
сыртымы узунуна джар, омурау джилгими ал да белинге чыр-
ма, ол мени кючюмю сеннге берир.

«Эшта, бу быланы бир итликге айта болур, алай болса да
бир кѣрейим», — деб Сосуркъя эмегенни къаласына баргъан-

ды. Къаланы ичинде уллу къара кюбюрню табханды. Сора кюбюрню къоллары бла ачмагъанды, бир темир таякъ бла кенгден узалыб, башын ёрге кёлтюргенди. Кюбюрню ачар-ачмаз, ичинден, окъ атылгъанча, джоуюлдеб чыгъыб, къылыч къаланы темир багъанасын, тюкню кесгенча, кесиб атханды. Сосуркъа къылычны алыргъа тебренгенди, алай болгъаны ючюн, джерден ёрге айыралмагъанды: бычакъ алай ауур болгъанды. Кёлтюрюб элталмазлыгъын билиб, Сосуркъа, бычакъны джибге тагъыб, илкични сюйрегенча сюйреб, эмегеннге баргъанды. Къылыч Сосуркъаны кесген болур деб, эмегенни акъылы алай болгъанды, сора муну келтиргенин кёргенинде уа, эмеген ёлгенди, мыдах болгъанды. Сосуркъа, къылычны кючден-бутдан эки къолу бла да кёлтюрюб, эмегенни башын юздюргенди. Эмеген ёлгенди.

«Энди, антсызма, муну омурау джилиги къалай эсе да, бир кёрмесем», — деб Сосуркъа, эмегенни омурауларын узунуна джарыб, джилигин алгъанды. Сора аны, эмеген айтханча белине чырмамагъанды, къылычы бла кёлтюрюб барыб, эки къулач базыкълыгъы болгъан уллу эмен терекни белине юч-тёрт къат чырмагъанды. Алай чырмагъанлай, омурау джилик терекни, джюлгюч кесгенча, юч-тёрт кесек этиб атханды.

«Э, сенде уа керти да къарыу бар кёре эдим», — деб, аны къылыч бла ууакъ-ууакъ кесиб, джерге басдыргъанды.

Сосуркъа, алай бла, кесини халкъын беш башлы эмегенден къутхаргъанды.

1. Беш башлы эмеген халкъгъа къаллай къыйымыкъ салыб тургъанды?
2. Сосуркъа бла эмегенни сёзлерин рольлада окъугъуз.
3. Сосуркъаны тюрю-тюрю оюллары болгъанды деб, ол эмегеннге не ючюн айтханды?
4. Сосуркъа халкъны эмегенден къалай къутхаргъанын эсге тюшюрюгюз.

ПЕЛИУАН КЪАРА-ШАУАЙ

Нарт таурух

Къара-Шауай — Алауганны деу джашы,
Аны эмеген къыз эди анасы,
Бузла болдула аны сууу, ашы.

кар: 4491

Ол болгъанды нартны пелиуан баласы.
Юч джыллыкъны ол юч кюннге ёсгенди,
Акъ маралланы ол тутуб кесгенди.
Анасындан джашырдыла ёсгюнчю,
Тулпар болуб пелнуан кюч келгинчи,
Къара-Шауай ёсюб юге келгенди.
Ол кючю бла кимни да дженгнгенди.
Минги Тауда отлагъанды бир хора байтал,
Хар джылда табханды ол бир тай.
Къуш да юрениб аланы къабханды,
Къара-Шауай бирин сакълаб алгъанды.
Аны ёсдюрюб, Гемуда атагъанды,
Гемудагъа къайиш айыл тутмагъанды,
Аны айылларын къанджалдан этдиле.
Шауай джюрюйдю, джамчысын кийгенлей,
Гемуда асхайды, къулакъларын ийгенлей.
Аланы кючюн киши билмегенди,
Элде уллу чабыш болгъунчу.
Гемуда асхай, джорта кетгенди,
Чабышхан атланы барын да озгъанды.
Тамада айтханды: «Бу аман къайдан келди?
Бу болмаса, мени атларым озар эди».
Къара-Шауай, джууаб этмей, кюлгенди,
Аны атларын бир-бир алыб кёлтюргенди,
Ат бойнунда келтириб иесине бергенди.
Пелиуан Шауайны Алауган — атасы,
Аны эмеген къыз эд анасы.
Къарыуу бла болгъанды ол нартха баш.
Къарыусузгъа барса, ариу сёлешгенди,
Пелиуан Шауай ачы сёлзю болмагъанды,
Гитчеликден Гемуданы алгъанды,
Эски джауурлугъун анга салгъанды.
Пелиуан Шауай Ёрюзмекге келгенди.
Кеси зыккыл джашчыкъ болуб джюрюгенди.
Джортуулгъа мени элт деб тилегенди.
— Да, хариб, сен сабийсе, болалмазса
Нартла бла, сен джашса, айланалмазса.

Нарт джортуул джел ургъанлай барады.
Юч-тёрт кюнню ашсыз-джукъусуз къалады.
— Огъай, джаш болсам да, кюреширме,
Айтхан джумушугъузну этерме.
— Да, хариб, кел, биз болгъанлай болурса, — деди...

Негерлери суймедиле барырын,
Онгсундула аны бармай къалырын.
Чаба-джорта, бир чегетге джетдиле...
Шауайны Гемудасы амалчы эди:
Кёз туурада асхай эди, бутсузча,
Кёз ташада уча эди ол, джелча.
Энди ала чегет табада тохталла,
Къабхынлагъа барыр оноу этдиле,
Джаш Шауайны къоюб, алай кетдиле.
— Биз келирге отун джыйыб тур, — делле.
Къара-Шауай, джел ургъанлай, тебинди,
Къош ишледи, отун джарды, от джакъды,
Сора джюрюк Гемудасына минди.
Маралланы бир бёлегин ёлтюрдю
Марал тери бла къошну джабханед.
Негерлери джукъ да табмай келдиле,
Марал териден къошну кёрдюле.
— Къайдан табдынг муну уа? — деб сордула.
— Сизни кючюгюзден табдым аны да, —
Деб айтханды. Ийнандыла дагъыда.

Шауай суйдю джигитлик кёргюзюрге.
— Берсенг бир ыз, джайылыб келирем,
Сыртны, тюзню, дуняны бир кёрюрем.
— Да, хариб, бар, нек бармайса, неме,
Айлан, джюрю. Алай а сакъ бол, сабийсе.

Шауай асхакъ Гемуданы тартады,
Эски джауурлукъну анга къаблайды.
Гемуданы салынад къулакълары,
Эти арыкъ, асхайды аякълары.

Гемуданы хыйлалыгын билмейле:
«Аны бла кылай барлыкды», — дейле.

Джюрюк Гемуда джетди узакъ джерлеге,
Кёб джылкыны джыйды бир ёзеннге.
Шауай джылкыны сюрюб кетгенди, —
Нарт батырла джашны ишин кёрдюле...

— Эй, джигит, — деб Ёрюзмек ызындан джетди, —
Айт, улан, кимсе, билирге сюеме,
Айтсанг, кызым Агундуну берирме, —
Дегенинде, Шауай анга бурулду:
— Атам — Алауган, анам — эмеген, — деди. —
Минги Тауда буз тешике ёсгенме,
Сютюм болмай, буз сюммекле эмгенме, —
Деб Ёрюзмекге джууаб этди,
Атларын да кыалыннга бериб кетди...

1. Кыра-Шауай кылай ёсенди? Кимни кылай джакылагъанды?
2. Гемуданы юсюнден джазылгъанын табыгъыз.
3. Кыра-Шауай бла Ёрюзмекни сёзлерин рольлада окыгуз.
4. Кыра-Шауайны джигитлигинден айтылгъан тизгинлени табыгъыз.
5. Кыра-Шауайны юсю бла халкыны кыаллай иннети ачыкыланады?

Сёзлени магъаналары: деу — бек кючлю, пелнуан — бек мазалы, кыарыулу; хора — ариу, ингичкебел, чабыучу ат; джауурлукъ — ат джерни туюбу бла салынган кыалын кийизчик; джортууулла — нартла ат бла джюрюую джолла; джюрюк — узакъ джолгъа, арымай, бирча кызыу джюрюген ат.

НАРТ ТЕМИРЧИ ДАУАТ

Нарт таурух

Эртде-эртде дорбунлада тургъанда,
Таш тегене, агъач элек болгъанда,
От тейриси джер тейрини алгъанды.

Кёк кюкюреб, джерни къарны болгъанды.
Тогъуз джылны, тогъуз кюнню
Ол ауур болуб тургъанды,
Джер джарылыб, сора Дауат¹ туугъанды.
Суу анасы алыб аны джуугъанды.
Къобанланы аны ауузуна бургъанды,
Суу анасы эмчек ана болгъанды.
Ол ёсдюрюб, нарт акъылдан толгъанды.
Ол Дауатны отдан болгъанд джюрегн,
Къурчдан болгъанд санларыны кереги.
Сингирлери джая киби́к созулгъанды,
Керек болса, ол ызына джыйылгъанды.
Хар бир джиги безги киби́к ачылгъанды,
Сюймесе уа, артына джабылгъанды.
Джаны, къаны отдан болгъанд къуралыб,
Къолу джетсе, ташла эригенд къызарыб,
От тейриси отну тилин билдиргенди,
Джер тейриси ташла тилин бергенди.
Суу тейриси ашын, сууун ийгенди.
Дауат бир кюн нарт таулагъа баргъанды,
Ташла бла сёлеше, анда кългъанды.
Ала бла оноу, кенгеш этгенди,
Ол ташланы къллу бла эзгенди.
Хар бир ташда не болгъанын сезгенди.
Ол ташланы гырджын киби́к ашагъанды,
Кёб ташлада не барлыгъын сынагъанды.
От тейриси болушханды Дауатха
Кёб ташладан не суйсе да этерге.
Темир анга тылы киби́к болгъанды,
Къалай суйсе, алай ары созгъанды.
Отну, сууну, джерни тилин билгенди,
Ол нарт болуб темирчиге киргенди.
Ол ташланы суула киби́к эритгенди.
Магъаналарын айыргъанды, алгъанды.
Кюбелени, кълкъланланы ишлегенди.

---

¹ Дауат, Даулет, Даует, Дебет деб да айтылады.

Усталыкъны ол эбине тюшонгенди.
Тау ташланы тишлик этиб биширгенди.
Ол ишлегенди алгъа тери кёрюкню,
Ол чыгъаргъанды джер юсюне темирни,
Ол башлагъанд джандырыб ташкёмюрню.

Гюрбеджисни салыб тырмы тауну джолунда,
Темирлени чайыр кибик созганд ол кьолунда.
Ол Дауатны чемерлигин билгендиле.
Джюз-джюз нартла сапарилле¹ бергендиле.
Тырмы таудан магъаданны тюшюргенди,
Садакъ окъла, кюбе этиб кийдиргенди.
Дауат бу джанында темирлени созганды,
Усталыгъы хар бир нартны озганды.
Хар кюн сайын джюз кылычны битдиргенди,
Нарт аскерге кёб затланы келтиргенди.
Кылычлары куйрукънуча кесгендиле,
Аны окълары кёб тауладан ётгендиле.
Кубелерин аны кылыч алмагъанды,
Садакъ окъ да андан ётюб болмагъанды.
Дауат мында бу джанында таулары
Кёб сауутла этиб табдыргъанды,
Таула башы бла ол джанына узалыб,
Къара тенгизге сугъуб къатдыргъанды.
Чий темирни болат этиб бергенди,
Нарт аскерге кёб садакъла этгенди,
Генджа-тайгъа кюбе этиб бергенди,
Садакъ бла уруб аны кёргенди.
Кылыч бла атны уруб сынагъанды,
Ол, кесмей, ауузу сыныб, къамагъанды.
Садакълары къаяладан ётгендиле,
Окълары Къара тенгизге джетгендиле,
Нарт аскерни сауут кючу ёсгенди,
Кылычлары къаяланы кесгенди.
Нарт халкъы кёб джигитликле этгенди,
Хар керекни Дауат этиб бергенди.
Дауат болганд темирлени чыгъаргъан,
Темир ишге юренирге буюргъан.

1. Дауатны санларыны, къарыууну юсюнден джазылгъанны табиб окъугъуз.

¹ Сапарилле — заказ деген магъанада.

2. Аны темир ишге усталыгындан не айтылады?
3. Дауат халкыга не бла джараганды?
4. Таурухда гиперболааны табыгыз.
5. «Дауат болганд темирлени чыгаргъан, темир ишге юренирге буюргъан» деб айтылганды таурухда. Бизни заманыбызда темирден не затла этиледиле?

Нарт таурухда, адамла юй ишлей билмей, дорбунлада джашагъан заманладан айтылыб башланады.

Меджисуулукъну заманында (муслиман дин киргинчи) хар затны кесини энчи аллахы барды деб тургъандыла, аллахха да «тейри» дегендиле. Ма ол себебден нарт таурухда «от тейрини алгъанды», деб айтылады. «Отну аллахы джерни аллахын алгъанды» деген магъанада ангыларгъа керекди аны. Эм тамада аллахха уа кёкню тейриси саналгъанды. Артда тейри деген сёз кеси, кёк деген сёз кёшулмагъанлай, эм тамада аллах, кёкню аллахы деген магъанада джюрюгенди. Ант этген заманда бусагъатда да «тейри, адамы», «тейри, ант этеме» деб аны ючюн айтадыла. Алай а бусагъатлада тейри деген сёз кёкню аллахы, аллах деген магъанасын тас этгенди.

Сёз лени магъаналары: Тырмы тауну джолунда — былайда таугъа баргъан узун джолну юсюнде деген магъанадады. Чий темирни болат этиб — къатыб, бишиб бошамагъан темирден сына, къамай, тот бола билмеген уллу бычакъ этиб деген магъанадады.

ТАУРУХЛА

Къарачай фольклорда алкын джыйылмагъанны орнунда тургъан таурухладыла (легендала). Эндиге дери басмаланган таурухла джыйырмагъа да джетмейдиле, кеслери да бирери бирер китабда басмалангандыла. Таурухлада халкыны историясындан айтылгъан кёбдю. Сёз ючюн, Къарчаны, Адурхайны, Будуйяны, Наурузну, Трамны юсюнден талай таурух барды. Эллени кьуралгъанларыны юсюнден, тауланы юсюнден таурухла да кёбдюле. Эртдеги джигитликлени юсюнден таурухла да аз тюлдюле.

Таурух деб неге айтабыз? Эм алгъа халкъда нарт таурух.

джомакъ, таурух, эл берген джомакъ деб, аууз халкъ чыгъар-маланы тёрт тюрлюсюне алай айтхандыла. Бу тёрт жанр иги ангылашыныр ючюн, орус фольклорну алыб къарайыкъ. Нарт таурухла энчи ышанлары бла былнналагъа ушайдыла, джомакъ сказкады, эл берген джомакъ — загадка, таурух—легенда, предание, сказание.

Алай а арт джыллада нарт таурухха да, джомакъгъа да таурухла деб къойгъанлары кёб болады. Ала ючюсю юч жанргъа киредиле.

Нарт таурухлада сёз нарт тулпарланы юсюнден барады. Нарт таурух назму халда келсе, биз нарт джыр дерге да болабыз. Нартла кеслерини джуртларын сакълагъан, акъыллы, деу адамла болгъандыла, деб айтыу алайды.

Джомакълада «эртде-эртде бир джерде, бир элде», деб айтылгъан болмаса, бир белгили джерни, элни аты айтылмайды. Джомакъланы аягъында «аны кёрмегенибиз кибик, ауруу, таулау да кёрмей къалайыкъ» деб, алай айтылады.

Таурухда уа алай тюлдю. Таурухда керти да болгъан бир белгили зат амалсыз айтылады: не элни, джерни аты, не джигитлик этген адамны аты, тукъуму, бир-бирде уа къачан болгъаны да айтылады. Сёз ючюн, Къарчааны юсюнден айтылгъан таурухлада Загъзан, Элтаркъач, Басхац, Къобан ёзени айтыладыла.

Таурухда айтылгъаннга аккыллы болсакъ да, бу джерлени атлары кертидиле. Эминадан къырылгъан Джамагъат элни юсюнден таурух барды. Анда башха айтылгъан къалай эсе да, Теберди ёзенде Джамагъат деб эл болгъаны, ол эл 1808—1811 джыллада эминадан къырылгъаны кертиди.

Тауланы юсюнден таурухла да кёбдюле. Алада таула адамлача сёлешедиле, иш этедиле. Биз ол затха ийнанмагъанлыкъгъа, ол тауланы керти да болгъанларын билебиз. Къысхача айтыргъа, таурухну бир керти заты болургъа керекди, алай а анда асламысына кертиден эсе, джалгъан айтылгъан кёб болуб кетеди.

1. Таурух деб неге айтабыз?

2. Таурухну, нарт сёзю, джомакъны бир-биринден башхалыклары неди?

3. Таурух бла кертт халарны ортасында башхалыкъ нели?

4. Сиз билген таурухлыны атларын айтыгъыз.

ЗУЛИХАТ

«Доммай сейирлик джерди» деген бла «огъай, алай тюлдю» деб даулашыргъа, эшта, киши да излерик болмаз.

Ол джерни кѳрген адамны, алайын не заманда да унутмазча, джюреги ёмюрлюкге учунады, алай а Доммайны кесин кѳрмегенлей, къуру башха адамладан халарын эшитгенлери бла да сьедиле.

Тѳгереги тамаша таула бла къуршоуланган Доммай талагъа, джерни бютеу сейирлик бояулары бла джасалыб, кѳкден бир кюйюз атылгъанды. Ётгюр нартла ортагъа чыгъыб, чанчылыб тепсерге эркинирек джер къойгъанча, джашил джамчылы субай терекле, таладан артхаракъ туруб, бир-бирни къатларына къысылыб, тау сыртлагъа дерн ёрлеб, аякъ баса, кѳз къыса, орталарында джерни, кѳкню ариулугъундан кесине алыб тургъан, минг оюулу Доммай талагъа къараб, сукълана, къаш кереди.

Ол кюйюзню эки джаны бла, къобуз согъа, харс ура, экиюч суу ётедиле. Тереклени башлары бла, тойгъа кенгден къарагъан акъсакъал къартлача, ёмюрлюк бузла, бетлерин кюннге айландырыб, накъут налмазча джанадыла.

Бу сейирлик джашил дуняды, кюн тийсе, тиймесе да, бютеу болгъан джашнайды.

Былайгъа биринчи кере келген адам, ёмюрюнде кѳрмеген тамашаны кѳре, дарман хауаны солуй, кюнню алтын таякълары кѳлуу бла тутта, менден насыблы ким барды дегенча айланады.

Алай а ол тамашаны тамалын кѳрюр ючюн, Доммайны огъары джанында Алибекге джол салады ол.

Джаяу джолчукъ арлакъдан арлакъ баргъаны сайын, Алибек да кесини ариулугъун, келбетин, къууатын кѳбден кѳб ача барады. Алай а аны кѳксюлдюм бузларындан бетине сууукъ аяз къакъса, джолоучу, башын ёрге этиб, асыры сейирсингенден аузуна сѳз тюшмей, тѳгерекге къарайды, эки кѳзюн берн алалмагъанлай, дагъыда атлаб тебрейди...

Алибекни буз башы бла тенгликке джууукъда, бестерин кёкге айландырыб, тауушсуз-туйюшсуз, суйюмлю таула сюз-ледиле. Алада къар да агъарады, ханс да кёгереди, аланы тюз башларында уа, суйюмлю бетин ёрге айландырыб, кёкюреги терен солургъа кёлтюрюлгени бла, къутас чачы къая ранлада тозурай, бир сейирлик къыз джатады.

Андан узакъ бармай, акъ кийиз бёркю бла, тарпан атха да миниб, бир тулпар сюрюучю джашны анга мыллык атыб келгени чагъылгъан тубанда эсленеди.

...Къызны аты Зулихат болгъанды. Ол Къарчаны, аны он тенгини ата-бабалары, урунууну суйген, аланла деген джигит халкъны ичинде туугъанды.

Бу тау халкъ насыбдан кенгде къалмагъанды, аны джылы, чууакъ кюнлери кёб болгъандыла. Ала тау ёзенледе арпа, тары сюргендиле, мюрзеу бюртюкле кюнде, алтын ёзеклеча, джылтырагъандыла, сыртлада гылджамюйюз джугъутурла сюрюу-сюрюу болуб айлангандыла...

Джауладан, кюн аманладан да тёгерени таула бла сакъланыб тургъан Доммай талада таулула, бир-бирин ийнакълай, джашауларын урунуу бла джырда ашыргъандыла. Алай а бир джолда, нек эсе да, насыб аладан аякъ кёлтюргенди. Алибекни бузлары джылтырагъан джерде чыпчыкъ ёсталмаз кириш таулары арасында бир ачыкъ джер болгъанды. Алайы бла Доммай ёзеннге ийнелеча чанчылгъан къарлы джел уруб, таулада кюнню къарангы этиб тебрегенди.

Джаз сабан сюрюб, урлукъ атханлыкъгъа, кюз киши сабан ормагъанды, джугъутур сюрюуле, бугъойлагъа кетиб, къырылыб башлагъандыла. Адамла, джашау джолларыны аягъына джетгинчи, аджалгъа кеслерин хорлатыб тебрегендиле. Ашарыкъ аз, ауруу кёб болгъанды...

Зулихат, къызылы бла агты тёгюле, адам къараб къарамындан тоймагъан, аллай бир арну къыз эди. Ол юйюнден чыкъса, кюн, анга тохтаб къарайма деб, айтыугъа кёре, таулары артына батынуу кёзююнден кеч батханды.

Аны кёрселе, тиширыула, «ол да тиширыуду» деб, махтанган этгендиле, эркишилени уа къарыуларына къарыу къошулгъанды.

Зулихатны огъурлу, акъыллы къарт атасы болгъанды, алай болса да къартны атын айтдыргъан аны кызы эди.

Билмей тургъанлай, кюнлени бир кюнюнде Зулихатха мыдачлыкъ, бушуулукъ да келгенди. Кюлгенин, ышаргъанын да къойгъанды. Атасы, анга къыйнала, кесин эм насыбсыз адамгъа санагъанды.

Бир кюн тенг кызыла: «Зулихат, эршилле арну болургъа термиледи, къарыусуз къартла джаш болургъа тараладыла, боран юйсюз-кюнсюз этгенле юйлю-кюнлю болуб джашаргъа сукъланадыла. Сен а? Сен джашса, арнуса, аламатса, биз джудузла эсек, сен аланы ичинде толгъан айса... Къыйынлыкъ сени атангы къурчдан къадама тоханасына кираллыкъ тюлдю, ёзен ичлеринде аны арпасы, тарысы да чагъады, анга хатерсиз джел джукъ да эталлыкъ тюлдю... Сора сен неге мыдах боласа?» — деб соргъандыла. Алай а Зулихат, алагъа аз, кёб да джукъ айтмай, бушууну теренинден теренине киргенди. Юйсюз къалгъанланы кёрсе, джылы юйде сууукъдан къалтырагъанды, ачдан инджилгенлени кёрсе, аууз къабынын бергенди.

Таудан ургъан огъурсуз джел, бютеу ёзен ичини башын тюбюне эте, артыкъ да айырылыб къаты болгъан кечелени биринде Зулихат, акъырын барыб, джукълаб тургъан атасын къучакълагъанды, тенг кызыланы эсине тюшюргенди, таулада джугъутур сюрюуюн сакълай, хыны, хатерсиз джел бла кюрешген суйгенин кёсюне кёргозгенди, хоншу-тийре юйлени хар бирине мыдах къараб, барысына ичинден «сау къалыгъыз» деб, Алибекни ёмюрлюк бузларына атланганды...

Тауну башына ёрлеб, бютеу дунягъа айланыб: «О, джашауну, насыбны сакълаучу джинле, меннге бир болушугъуз!» — дей, джуртну къурутургъа джелдириб джел уруб тургъан тауну тюз юсюне джатханды...

Зулихатны алай тюшюнде кёрюб, аны суйген джашы, деу сюрюую, эрлай джайдакъ атха миниб, къанатлыча, анга мыллыкъ атханды... Тауну тюбюне джетерге, Зулихат сау болмагъанын эсегенди; бушуу деу сюрюуюню къанатын сындыргъанды: аны джюреги урмай тохтагъанды, тарпан аты да тылпыусуз болгъанды...

Экинчи кюн эртденбла таулула уяныргъа, уф деген аяз

джокъ, дуннягъа бир сейирлик алтын кюн тийиб, хар зат алгъынча чагъыб, джашнай тура.

Асыры сейирсингенден адамла, не айтыргъа билмей, Алибек тау таба къарагъандыла, анда болумну кёрюб, кёзлеринден исси джыламукъла къуюлгъандыла...

Къарлы тауну башында, сөйюмлю тюрсюнюн кюннге айландырыб, кёкюреги терен солургъа кёлтюрюлгени бла, къара къутас чачы къая ранлагъа тозурай, бир арну къыз джатады...

Андан бери ол тауну атына Зулихат дейдиле.

Бир тарпан атха миниб, джигит срюючю джаш чагъылгъан тубанын ичинде анга мыллык атыб барады, не келсин — дже-талмайды.

1. Доммайны ариулугъу къалай суратланады?

2. Анда таулула къалай джашагъандыла?

3. Зулихатны мыдах этген не зат эди?

4. Зулихат халкъына къалай болушханды?

5. Доммайда, Алибекде болгъан эсегиз, таурухда айтылгъанга ушатын не зат кёргенсиз?

ЭСКИ ХАЛКЪ ДЖЫРЛА

Джырла халкъ чыгъармаланы бир тюрлюсюдюле. Джырны бек сюеди халкъ. «Джырсыз кюн батмаз, ишсиз къарын тоймаз», деб нарт сёз барды. Эски джырладан халкъны къалай джашай келгеннин, таб исторнясын да билирге боллукъду. Магъаналарына кёре, эски халкъ джырла талай къауумгъа юлешинедиле: иш джырла («Эрирей», «Ийнай», «Беллау», д. а. к.), история джырла («Къаншаубий», «Татаркъан», «Къанамат», д. а. к.), сөймеклик джырла («Кемисхан»), чам джырла («Джёрме»).

АПСАТЫ

Апсатыны джыры къарачай аууз творчествону бек эртде заманладан бери келген джырыды. Къартла айтханнга, джырны магъанасына кёре, бурун халкъ уучулукъ бла кёб кюрешгенди.

Таулада кийик кѣб болгъанды. Ол замандагъы къарачайлыла дувняда хар бир затны кесини аллахы барды деб тургъандыла. Сѣз ючюн: кѣкню алахы — тейри, сууну — аллахы — суу анасы, чегетни аллахы — агъач киши, д. а. к. Кийиклеги аллахы Апсаты болгъанды. Ол заманда, халкъ ангылагъаннга кѣре, Апсатыны кызылары, джашлары да болгъандыла, кеси да кийиклеге оноу этиб тургъанды.

Ууда джолу иги болур ючюн, уучу Апсатыгъа арну айтыргъа, джалыныргъа, андан тилерге керек эди. Алайсыз Апсаты, ачыулануб, джукъ бермей къояр деб, акъыллары алай болгъанды. Бу джырны Апсатыны кѣлюн ачаргъа, джоллары иги болур ючюн этгендиле. Аны уугъа бара туруб джырлагъандыла.

Орайда, кюнюм, кыйнатхын,
Май къазанланы кыйнатхын,
Бизге къан ыркымла чайнатхын.
Къошда джашлагъа чоюн эт,
Орайда, кюнюм кыйынлы!
Уллу джугъутурну союм эт.
Орайда, кюнюм кыйынлы!
Берсин бизге базыкъ боюнлу.
Сени джугъутурунг къаллай союмду...
Богъурдакъ кесдиргин кыйчу челекле,
Къабыргъасын тешдиргин элеклей.
Мийикде болады джугъутурну къаласы.
Аны къаласыды темир эшикли,
Аны баласыды алтын бешикли,
Аны бешик бауу алтын билезик,
Алтын билезикле юздюрюн,
Джугъутурну чынгылладан джюздюрюн.
Танг болады, джаным, джашла, туругъуз!
Аджаллыгъа сауут-саба къуругъуз.
Аджаллынг тюбесин аллыма,
Бермесин душман-къанлыма,
Берир болсанг, тыя келгин аллыма.
Сындыртхын ауур санларын.

Бёркдюре чыгъаргъын ёпке къанларын,
Уруб сындыртхын ауур санларын.
Барды сени къулакъ сайын малларынг.
Да бер, къурманынг болайым.
Берир малынгы бер, хайда!
Бермез малынгы кери айда!
Мараучу тангны тауугъу,
Ачыгъан бауур, сууукъ суу —
Сени мараучунгу зауугъу.
Мараучудан джазыкъ джан болмаз:
Темир боюнсахасы бойнунда,
Кюйген гырджыны къойнунда.
Къыйын къулакъ, тар сызгъа,
Ючню-тёртню бергин бир ызгъа.
Джугъутурунг тогъай башлы, токъ кёзлю,
Тюшюр къолгъа, ётюрюксюз, сау сёзлю.
Тогъайбаш такъдыргъын тасма джантаугъа,
Алты бутакълы тийсин алтаугъа.
Болур таула башы бир кириш,
Ашхыгъа, джаманига этмегин тенг юлюш,
Аны къаралдысы барды, жар кибик,
Аны къанын къаргъа тёркдюрсюн,
Анда ючню-тёртню бирге чёркдюрсюн.
Таб болады къарт текени джатыуу,
Къабыргъасындан къара шкокну къатыуу,
Унутмайма аны этини татыуун.
Сени джугъутурунг къаллай союмду!
Эчкилеринг болады ауур сагюнджю,
Улакъларынг болады къазан аш,
Аллыбызда хазыр болсун тогъайбаш.
Джаным, уланла, танг болады, барайыкъ,
Таб тюшгенлей, юлюшюбюзню алайыкъ!
Керпес этдиргин къошда итлеге,
Бёскюнле джарашыудула аркъа джюкlege, —
Къошда джашланы къууаичы,
Ныгъышда къартланы джубанчы,
Къошубузда май къазанла къайнатхын,

Орайда, кюнюм, ойнатхын!
 Къулакъ сайын кѣб малынг.
 Кѣб малынгдан бизге сайлатхын.
 Кетиб барад джугъутурну ызлары,
 Апсатыны сары чачлы къызлары,
 Бизге онг болгъанды басхан ызлары.
 Болур танг къызлары гошала,
 Джугъутургъа кысыр эчки къошарла.
 Сени джугъутурунг чунакъ къулакълы,
 Сени эчкилеринг эгиз улакълы.
 Эгиз улакъдан тигим этсенг а!
 Сени берир кюнюнг сют кибик.
 Бермез кюнюнгде айландыраса ит кибик.
 Эгиз улакъланы бизге ызлатхын.
 Мыйыкълагъа джау бурхула бузлатхын.

1. «Апсаты» деген джыр не заманда этилгенди? Нек джырланнганды?
2. «Ашхыгъа, джаманнга этмегин тенг юлюш» дегенни къалай ангылайсыз?
3. Уучулукъдан башха кечинмеги болмагъан адамланы джашауларыны мутхузлугъундан айтылгъан сѣзлени табыгъыз.
4. Сиз къайсы кийиклени билесиз? Аладап къайсылары кѣргенсиз?
5. Джырда гипербодаланы табыгъыз.

Сѣзлени магъаналары: *май къазанла* — джау къазанла, *семиз къайнагъан заманда*, башына джау чыгъыб деген магъанадады; *чынгылла* — джигити каяла; *аджаллы* — ууахтылыкъ кѣб турмай аджалынг къолумдан боллукъду деген магъанада; *тасма джантау* — тасмадан этилген джиб; *тасма* — эчки терини диккич этерге хазырланнганы; *чунакъ къулакълы* алаша, кысха къулакълы; *тигим* — юлюш.

ЭРИРЕЙ

«Эрирей» Къарачайны эм эски джырларыны бириди. Бу джырны ындыр басхан заманда джырлагъандыла. «Эрирейни» джырласанг, джашау къууатлы, иш тынч, мюрзеу кѣб боллукъду, деб мурат этгендиле бурунну къарачайлыла.

Ой, байла-бийле сеннге, кьор, ёгюз!
 Джарлыгъа берген сууабды,
 Джарлыгъа берген — джаны ючюн,
 Ой, байгъа-бийге берген — малы ючюн.
 Ой, байла-бийле сеннге кьор, ёгюз!
 Эрирей айта, батсын кюнюбюз.
 Эрирей айтылыр эл бла,
 Кире сууртхун джел бла.
 Ой, джаным-кёзюм, къара тууарла!
 Бетлерин, кьолларын балда джууарла,
 Была бир насыблыгъа тууарла,
 Ындыр баса, ындыр баса,
 Арыб джатсын биригиз.
 Насыбдан толсун юйюгюз.
 Эртденбла эртде туралла,
 Была да бир насыблыгъа тууалла.
 Джай болса уа, джалпакълагъа кетерле,
 Анда аякъларын узатырла, джатарла,
 Барыб ала кюрт орунлада отларла...
 Туругъуз, танг болгъанды.
 Ындыргъа кюлте салайыкъ,
 Кюнорта болмай, эки салам алайыкъ,
 Была умур-чумур этерле.

- 1 «Эрирей» деген джыр не заманда, пени юсюнден джырылганганды?
- 2 «Байла, бийле санга кьор, ёгюз», «Джарлыгъа берген — джаны ючюн» деген тизгинледен не магъана чыгъады?
- 3 Бурун ындырны къалай басхандыла?
Бусагъатда мюрзеуню къалай джыядыла.
- 4 Джырны азбар этигиз.

ДОЛАЙ

«Долай» деген джырны бурунгу адамла джау чайкъагъан сагъатда джырылагъандыла. Ала, «Долай» деген джырны джырылай чайкъасакъ, кёб, татлы джау тюшерикди, деб умут этгендиле.

Ой, Долай, Долай, май Долай!
Ийнекле келелле, черкес джылкылай,
Эчкиле келелле, акъгъан чырпылай.
Ой, Долай, былай джау гыбыт,
Муну айранындан джауу кёб,
Бузугъу болмагъан сау гыбыт,
Ауну бузугъундан сауу кёб,
Ой, сенден майла алырбыз,
Тамаданы аллына салырбыз.
Тамадабыз къош-къош тигим къабдырыр,
Мени айтханына дженгил чабдырыр,
Айтханына дженгил чабмасам,
Бутларыма сыйры чыбыкны тартдырыр.
Ой, Долай, былай, май Долай!
Бизни юйюбюзге хан къонакъла келдиле.
Ой джаным, сени сакълай-сакълай ёлдюле.
Ой, бола эсенг, бол гыбыт!
Болмай эсенг, сени бучхагъынгы тешелле,
Мени да къулагъымы кеселле,
Экисин да бир-бирине тагъарла,
Джел уруб тыкъыр-мыкъыр этдирсин.
Ой, Долай, былай былкъында!
Сюрюучюлеге иги юлюш джетдирсин.
Мен айтайым Долайны сарынын.
Болмай эсенг, бурсун сен гыбытны къарнынг.
Муну ичиндеги къара ийнекни майыды.
Муну тышындагъы — сары эчкини гыбыты.
Ой, Долай, Долай, май Долай!
Ой, къакъыракъда къаз ойнар...
Ой, къакъыракъда эки къаз,
Бири ала, бири боз,
Аласын къой да бозун ал,
Анасыны сыры къызында,
Атасыны сыры уланда.
Атагъа ашхы улан тууса,
Ол къула тюзде бау этер,
Аны ичи толу мал этер,

Дуниягъа ойлашыб, кар этер.
Атагъа джаман улан тууса,
Атасындан къалгъан кёб малны
Ол карыклагъа санатыр,
Кесини тёппе кекелин
Къатынлагъа таратыр.

1. «Долай» деген джыры не заманда джырлагъандыла?
2. Гыбытха, чайкъала тургъан джаугъа къаллай махтау айтылады? Ол тизгинлени табыб, окъугъуз.
3. «Сюрюучюлеге иги юлюш джетдирсин» деген сёзлени къалай англайсиз?
4. Адамлыкъны, джигерликни юсюнден джырда не айтылады?

Сёзлени магъаналары: *май* — джау, *сыйры чыбыкъ* — субай ёсген, сууланган ингичке чыбыкъ; *сарын* — адам ёлген заманда, сёз айтыб, макъам бла джылау (былайда — Долайны джырын деген магъанадады); *къакъыракъ* — тапхыр джер, бау аллы; *къула тюз* — дангыл тюз; *кар этер* — башына хайыр этер, бай болур; *карык* — ишлемей, орам хаулеси болуб айланган, хауле; *сыр* — хали, къылыкъ, ышан, шарт.

ИЙНАЙ

Бу джыр, «Эрирей» бла «Долай» кибик, урунуу джырды. Тыбыл (чепкен, кийиз) басхан заманда «Ийнай» иги джырланса, чепкен къалын боллукъду, иш да дженгил къорарыкъды деб, ийнаныб тургъандыла.

Ой, ийнанай-ийнанай,
Ийнай-ийнай этебиз,
Тыбыл басыб,
Санланы тюзетебиз
Ой, ийнанай-ийнанай,
Кюреш, санланы къыйнай.
Ийнай айтсаг, иш айныр,

Айнымаса, не хайыр?
Ой, ийнай-ийнай, деселе,
Къысхаралла кечеле.
Ийнай-ийнай этгенни
Къалын болур чепкени.
Ой, ийнай-ийнай, джанларыкъ,
Талчыкъмасын санларым.

Джюню кьой да кёб болсун. Аямайын тебледим.
Аркъау, бой да кёб болсун. Ой, ийнай-ийнай-ийнай,
Къалын болур чепкеним. Тыбыл турмасын кыйнай.

1. «Ийнай» деген джырда нени юсюнден айтылады? Аны не заманда джырлагъандыла.

2. Бусагъатда кийимлени къайда, кимле, къалай этгенлеринден не билесиз?

3. Джигерликни юсюнден джырда не айгылады?

Сёзлени магъаналары: *тыбыл басхан* — кийиз, джамчы этген заманда четеннге джюнюннү теп-тенг джайыб, юсюне исси суу бюркюб, аны аякълары бла басхан этгендиле. Анга тыбыл басхан дейдиле; *талчыкъмасын* — арымасын; *аркъау, бой* — бурун заманда таулу тиширыула, джюнден чепкен согъуб, кийим этгендиле. Джюнюннү ийирилген тазасына *бой* дегендиле, осалырагъына *аркъау* дегендиле.

ЭПИТЕТ

«Апсаты», «Эрирей», «Долай», «Ийнай», «Алгъыш», «Беллау», деген халкъ аууз чыгъармалада Къарачайны озгъан ёмюрледе джашауу, иши, бир къауум адети суратланадыла. Алада джашауну, урунууну, адетни ачыкъ кёрюзген кёб, алапат сыфатлагъа тюбейбиз. Сёз ючюн: «Апсатыда» — *май къазанла, чоюн эт, уллу джугъутур, базыкъ боюнлу, темир эшикли, алтын билезик, ауур санлары*, дагъыда башхала; «Эрирейде» — *къара тууарла*; «Долайда» — *май долай, джау гыбыт, къара ийнек, сары эчки, ашхы улан*; «Алгъышда» — *токъ санлы, толу аякъ, къуругъан чёб*, дагъыда башхала; «Беллауда» — *огъурлу къаргъа, алтын тегерек, къысыр малла, гитче бала* деб айтылгъан джерлерин табабыз. Бу айтылгъанлада «май чоюн», «уллу», «базыкъ темир», «алтын», «ауур», «къара», «сары», «ашхы», «токъ санлы», «толу къуругъан», «огъурлу», «гитче» деген сыфатла хар затны ачыкъ суратлагъан эпитетле (белгилеуле) боладыла.

Эпитет деген бир затны юсюнде эм белгили ышанын кёрюз-

ген сёзю. Эпитет, затны не джукъну ачыкъ, кёзге туру этиб, окъуучугъа тюрлю-тюрлю сезим келтиреди. Эпитет суратлана тургъан хар затны, заманына, болумуна, джерине кёре, эм керекли сыфатын береди. «Апсаты» деген джырда: Джугъутурунг тогъай башлы, токъ кёзлю, тюшюр кьолгъа ётюрюксюз, сау сёзлю» деб айтылады. Биринчи тизгинде «башлы», «кёзлю» деген сёзлени суратлар ючюн, аланы башхаракъ сыфатларча сёзле тёгерек, семиз, тойгъан деген сёзле берилмей, тогъай башлы, токъ кёзлю деб, «тогъай», «токъ» бериледи. Не ючюн десенг, башлы, кёзлю деген сёзлеге тогъай, токъ деген сыфатла, болумларына кёре, барындан да бек келишиб, окъугъан адамгъа джугъутурну тюрсюнюн толу, ачыкъ кёргюзеди.

Къарачай тилде эпитетле сыфат халда боладыла. Ала эшик, билезик, гыбыт деген атланы белгилейди.

Эпитетлени орунларын, сыфатла бла атланы тышында, сёзлеуле да тутадыла. Сёз ючюн: «ачы тукъум кишнеди» деген сёзлеу эпитетни орнун тутарыкъды.

Эпитетлени бир къауумуна тохтамлы эпитетле дейди. Халкъ аууз чыгъармалада тохтамлы эпитет бла халкъ хар нени къаллай болургъа керек болгъанын айтады. Сёз ючюн: джаш — тулпар, алай дегени — къарыулу, батыр, сёзюне керти: къыз — джигер — алай дегени ишлей, эте билген, джигер, сыйлы, юлгюлю болурлары изленеди.

Эпитетле халкъ аууз творчествода, джазычуланы чыгъармаларында бир джаны бла джукъну — затны, табигъатда бола тургъан тюрленмекликлени суратлайдыла, экинчи джаны бла — халкъны, джазычуну, назмучуну халын, сезимин белгилейди.

1. Эпитет не болгъанын ачыкълагъыз.

2. Сиз окъугъан чыгъармалада эпитетлени габыб, юлгюле келтиригиз.

ТАТАРКЪАН

Бу историялы джырды, джашауда керти болгъан затны юсюнден этилгенди. XV—XVIII ёмюрледе кърым ханла, къзылбек бийле, башха зорчула, Къарачайгъа чабыб, мал, адам сюре

тургъандыла. Қъарачайда да аманлыкъчылары башха джер-
леге чабыб, мал сюргенлери, джесир келтиргенлери болгъанды.
Бу джырда Қъарачайдан мал, адам сюрюлген кезюуде Татар-
къанны этген джигитликлери кёргюзюледиле.

Джаумла джауалла джалпакълагъа, кёллеге,
Къуугъун келгенди Қъарачайда эллеге.
Ныхытны башында сюеледиле юч къурукъ,
Дуут Аягъындан чыкъды ачы къуугъун-къычырыкъ.
Бир къауум джетди Қъарачайгъа ычхыныб,
Анда болур Батта улу батыр Татаркъан,
Джетишген кюн алады ол керти къан.
Экинчиси Мука улу Омакъ Байчагъар,
Къылычынды къызыл-ала къан агъар.
Татаркъан бизден артыкъ не этеди?
Джау кёрсек а, аллыбызгъа салабыз,
Джаугъа джетсек, къаныбызны алабыз.
Татаркъанны кюндюз да табмалла.
Эр джигитле джукъламалла, джатмалла,
Иммолат да ёрге-энишге чабады.
Кеси минген тору аджирни арытды,
Бийлигин сахтиян чарыкъла бла танытды.
Татаркъан а джолоучулукъ алгъанды,
Ох эте, кеч эте, экинчи кюн келгенди.
Къарагъанды да элде киши кёрмегенди.

— Анам, джаным, бизни элибиз къайры кетгенди?
— Ишни заманыды, элибиз ишге кетгенди.
— Анам, тюнене къойчу къошда къалгъанем,
Джангур джаууб, онгсуз, къолайсыз болгъанем.
Эртденбла сюрюу къобхунчу,
Ашыгъыб, мен эрте туруб кетгенме,
Бек ач болуб, уллу инджилиб джетгенме.
Бир хазыр джугъунг джокъмуду?
— Алгъын ийген къойларынгдан этген эдим къурманлыкъ,
Андан санга толу юлюш къойгъанем,
Юч ёзенден юч эгечинг джетдиле,
Ала, джылаб, санга алгъыш этдиле,
Юч сюегин ючюсю ашаб кетдиле.
Санга къалгъан джауорун бла баш джарты...
Санга ауузунга тийсин деб къойгъанем.
Ашай тур, ол тюлдю ашарыкъны арты.
Ол джауорунну этин сыдырды да юч къабды,

Элни кѳуугѳуннга кетгенин джауорундан¹ таныды.
— Анам, мени, иш заманды деб, джубатма,
Кѳуугѳуннга кетген аскерни да узайтма,
— Кѳалмазлыкѳса, джашым, аны билеме,
Берген сютюм бла сенден тилейме.
Дууат джалпагѳын кѳызылбек аскер алгѳанды,
Элибиз да, кѳуугѳун этиб, кѳуралгѳанды.
Джалпакѳ кѳылы кѳалмай, ѳзеннге да киргенди,
Кѳатынны, кѳызны джалан аякѳ этиб сюргенди.
Эмчек ананг бара эди, кѳызгѳан ийнекча, ѳкюре,
Кѳызылбекле бара элле, джесирлеге джекире.
— Анам, бюгече бир джарлы джашчыкѳ кѳргенем.
Ол джашчыкѳгѳа чабырларымы бергенем.
Джокѳмуду манга эрик ашагѳан чабырлыкѳ?
Кѳалмагѳанды энди рахатлыкѳ сабырлыкѳ.
Чабырлыкѳны ууа, чаба кетгенди,
Эрлай джолда эки чабыр этгенди.
Аскерни Схауат сыртында джетгенди.
Секириб ол эрлай ѳрге тургѳанды,
Эки этегин бюрек башындан кѳайырды,
Уланланы эркечлерин айырды.
Бѳлек уланны сыртны энишге,
Сютден тойгѳан маркѳа кѳозулай, ойнатды,
ѳте барды да эркек кѳузгѳунча кѳычырды,
Джетгени бла кѳан гыртчыла кѳайнатды.
Кѳыркѳылгѳан кѳойгѳа джыйын джанлы ычхынды,
Схауатны кѳызыл кѳаннга алдырды.
Батта улу батыр Татаркѳан
Арыгѳан джашлагѳа салды ат аркѳан,
Манс джетмейди батыр Татаркѳанны белине,
Ой, бет табдырды Кѳарачай деген элине.
Батыр Татаркѳан алтынлыгѳа бетден бетге базады,
Кѳызылкѳнчек улу омакѳ Иммолат,
Аягѳындан, черкес атлай, асхайды.
Татаркѳан алтынлыны бетден бетге атады,
Схауатда ачы бар да гара джокѳ,
Не кѳарайбыз да, Алботланы Зулияда
Бирден сора джара джокѳ.

¹ Бурунгула джауоруннга кѳараб, джашауда не боллугѳун, не кѳаллыгѳын билирге боллукѳду деб, ийнаныб тургѳандыла. Бу джырда да озгѳан заманы ол шарты кѳрүнөди ансы, мал, адам сюрюлгенин Татаркѳан джауорундан тюл, адамла айтыб билгенди.

1. Татаркѳан халкѳны бек сѳойгени, аны джигитлиги неден танылады?
2. Джырда меджисуулукѳну шартларындан не зат айтылады?
3. Иммолат деген бийин хомухлугѳу не затдан танылады?
4. Бу тизгинледен кѳаллай магѳана чыѳады: «Уланланы эркечлерин айырды», «Кѳыркѳылган кѳойѳа джыйин джаплы ычхынды?»

С ѳзлени магѳаналары:

Ныхыт — тар, ѳтерге кѳыйын джер. Ныхыт деб джерни энчи аты да барды. Учкуланны тѳбен кѳыйырында сууну сол джанында тауну аты Ныхытды. Ныхытны башы Учкуланнга, Хурзукга, Кѳартджуртха туурады. *Юч ѳзен* — Учкулан, Кѳартджурт, Хурзук орналган ѳзенлеге айтылады. *Джалпакѳ* — мал туругѳа джараулу, кѳоюнлуракѳ джерге айтадыла. Андан сора да Дууут бла Джазлыкѳны башлары джерни энчи атыды *Джалпакѳ*. *Джесир* — плен. *Ачы* — гараны бир тюрлюсю. *Манс* — гаммеш, бугѳа териден этилген джиб. *Алтынлы* — шкок.

АЛ ЭМИНА

Эртде заманлада эмина ауруу кѳарачай халкѳѳа талай кере уллу кѳыйынлыкѳ салганды. Эминадан юйдегиси бла, таб тийреси бла кѳырылыб кетгенле болгандыла. Бу джырда айтылган эмина Кѳобан ѳзенинде (Уллу Кѳарачайда) 1790—1800 джыллада болганды. Экинчи кере эмина 1808—1811 джыллада Теберди ѳзенде Джамаѳат элине киргенди, андан сора эл тюб болуб кѳалганды. Кюн сайын эминадан талай адам ѳлюб барганлыкѳѳа, больница, дохтур болмаган заманлада болушлукѳ табылмаганды. Джырда кѳуру тарыѳѳу, таралмакѳлыкѳ айтылыб кѳалмайды.

Шхайтыдан бир кѳара кѳарѳа кѳычырды,
 Кѳарачайѳа бир кюзлюк ѳртен ычхынды.
 Акыллы башланы тели этди, сер этди,
 Ёртен тюлдю, ол а кѳанлы ѳлетди,
 Кѳойда айланган кѳойчу итлени
 Кѳой кесерге, тейри, юретди.

Джерле джарылдыла да джер чыкъды,
Бу джаман ауруу бизни ичибизде нек чыкъды?
Чыкъды эсе, Шам Қъарачайны джер джутду.
Отла джаналла Учкуланда джалынсыз,
Бу ариу кызла къайры кетиб баралла,
Некяхлары бир да болмай, къалынсыз?
Кёзлери, къашлары къара кыйылыб,
Тал чыбыкъла киби, ары-бери бююле,
Нек барадыла джер бешикlege джыйылыб?
Къайда къалдыла сабийlege салынган
Ма ол къаты сюекледен сыппала?
Қъурукълада, кюе ашаб, халек болдула
Чепкенликге айырылган ариу кыппала,
Къалабек улу Асланбек кёрдемчи
Кёкде чаукаланы шок бла атады.
Кючюк улу Асланбек, не этейим,
Къонакъ юйде джер къучакълаб джатады
Асланбекни сарыкулакъ сюлпюгор бычагы,
Бир узалганлай, джети ёлюкге джети
Бийнегерни кяплан киби къучагы.
Бийнегерни къатыны болур ариу Генджекыз,
Суу тилегенге аякъ бла бал береди.
Къаншауну къатыны ариу Хайыркыз
Тишлик тилегенге тутуб суусаб береди.
Гилястанны къатыны ариу Заурдат
Намыс ючюн, агъач аякъдан гюшмей, джан беред.
Чегетден кюнлюмге къараб джылайды
Гилястанны ай джаякълы келни.
Энди бу джалган дуняда къараб ким кёрю
Кючюк улу сары Бекмырзаны тюрсююн?
Мени сары атымы сабанладан бери алыгыз!
Эки уланымы джанаша кёрге салыгыз!
Асланбек кеси алай аслан беллиди.
Шхайтыны тогъузоулан сакълайды
Кёб ёлумден къабыр орун табмайбыз,
Биз сорабыз да, эмина кирмеген эл джокъду.
Нек болушмайла межгитледе кьуранла?

Қыартларыбыз қырылыб шындык болдула.
Эмина тийген ёлмей қыалмайды.
Кёб дарий, джибек бермесек,
Афенди ёлюк қыатына бармайды,
«Ол шейитди» деб, джуууб кёрге салмайды.
Алғын ёлген басдырылмай қыалса да,
Афенди дарий бергенге чабханды.
Эмина бизни қыалай излеб табханды?

Энди гяур эмина не этерикди,
Адамыбыз бары қыалмай ёлгенди?

- 1 Эмина қыайдан, қыачан чыкығанды?
- 2 Халкығыа джетген қыыйндыкны юсюнден не айтылады джырда?
- 3 Дин башчыла қыалай суратланадыла?
- 4 Бу сёзле бла айтыулары магъаналары ачыкыласыз: «қыара қыарғыа қыычырады», «кюзлюк ёртеп», «шам Қыарачай», «джер бешикге», «кёрдемчи», «сюлпюгюр бычакъ», «кюнлюм».

ҚЫАНАМАТНЫ ДЖЫРЫ

Эбзеланы Алийни джашы Қыанамат Тёбен Тебердиде (Сынтыда) кеси қыыйны бла джашағыан, тюзлюкню, эркинликни сюйген таукел, ётгюр адам болғыанды. Ол сеbebден патчахны қыулулкычулары Қыанаматны, эки нёгери бла тутуб, тюрге ийгендиле. Ала, тюргеден қыачыб, джети джылны таулада башларын сакылаб, джетген джерде онгсузғыа болушуб, зорчулағыа дерт қыайтара айлангандыла. 1893 джыл, Қыанаматны ёлтюрюб, нёгерлерин — Эбзеланы Қыасбот бла Ёзденланы Гыканы Сибирге ашыргыандыла.

Джырда бу затха халкыны кемсиз қыыйналғыаны айтылады.

Эбзеланы джигит туугыан Қыанамат,
Эки кёзюнгден джуууб-джуууб қыан ағыад.
Этер эдинг, санларынга бош болсанг,

Сени ургъан итле бла къазауат.
Джарыкъ джулдуз таугъа айланыб батады.
Ой, Учкуланда бир джигит ёлюк джатады.
Чыкъгъан эдинг Сынты къабакъдан абрек,
Джюрюдюнг, кеченг бёрю, кюнюнг ит болуб,
Джети джылны айланганенг хаджирет.
Кийген кийминг зейе болуб, кир болуб.
Джети джылны Амгъата бойнун сакъладынг,
Кийикле ёлтюрюб, таулада этле къакъладынг.
— Къасбот, къарнашым ёлюр тюшюбюзю
Кесим джангыз кымыжа болуб кёргенме.
— Къоркъма, Къанамат, адам кёрмез тюш джокъду.

Да бизни кибик эрле тюшмез иш джокъду.
— Келчи, Къасбот, биз былай этиб турмайыкъ,
Дженгил огъуна биз Къарачайгъа барайыкъ.
Къонакъбайны Хубий улуна салайыкъ...
Биз баргъан эдик Абул-Керимге къонакъгъа,
Абул-Керим бизни къонакъ кибик кёрмеди,
Кёрмесе да, тахсабызны итлеге бермеди.
Толу кюнню къонакъ юйюнде джашырды,
Экинчи кюн бизни ариу айтыб ашырды:
«Закон мени энди ариу кёрмейди,
Джазгъан къагъытыма толу джууаб бермейди,
Гюллю улу Хаджи-Бекирни джаны кибик кёреди,
Джазгъан къагъытына уллу акъыл иеди».
Биз баргъан эдик, ой, Учкуланга къонакъгъа,
Бизни кёргенлей, ол гинжи кибик кийинди,
«Хош келдинг, Къанамат», — деб, тюлкую кибик,
суюндю.

Алай баргъанлай, бизни къонакъ юйге салгъанед,
Хыйла бла сауутларыбызны алгъанед.
Кечесинде баллы хантдан тойдурду,
Кюндюзюнде къара къойлай сойдурду.
«Мен барайым да, къагъыт, къалам алайым,
Сеннге, Къанамат, ариу къагъыт джазайым,
Киши кёрмезча, сени деменгили джашырайым».

Алай айтыб, ол бизни кѳюуб кетгенед,
Эшиклерибизни тышндан кылыч этгенед.
Мычымай Ачау старшинагъа джетгенди,
«Кийикле тутдум», деб кѳууаныб, хапар этгенди.
Къанамат тургъан юнью тѳегерегин конвой алгъанды.
Дауурланы эштиб, Къанамат башын терезеге
салгъанды.

— Къасбот, — дейди, — ой, бизге болур болгъанды.
Тѳегерегибиз къара чаукадан толгъанды.

Ай Къасбот, керти болду бизни тѳюшюбюз.
Кѳолай болмады бизни кѳонакѳбайда ишибиз...
Тогъуз окъ тийгенди, Къанамат, сени башынга,
Къара кюнле келдиле Алийни джигит джашына.
Не болгъан эди белингде къара къамагъа,
Мыйынг чачылды юйде эшик къангагъа.
Протоколунгу къанынг бла джазалла,
Къабырынгы къара багъанада къазалла.
Эзеланы тулпар туугъан Къанамат,
Къабыргъангда барды артыкъ иегинг.
Сени къанынгы бу итлеге кѳурутмаз
Артында кългъан сынгар улаи сюегинг...

1. Къанамат абреклике нек чыкѳгъанды?

2. Патчах бла байланы, бийлени юсюнден айтылгъан тизгинлени табыгъыз.

3. Бу тизгинлени магъаналарын къалай ангыларгъа боллукъду; «джюрюдюнг, кеченг бѳрю, кюнюнг ит болуб»; «Хош келдинг, Къанамат! — деб тюлюкю кибик сюйюндю»: «Тѳегерегибиз къара чаукадан толгъанды»: «Эки кѳзюнгден джуууб къан агъады?»

С ѳ з л е н и   м а г ѳ а н а л а р ы :

Амгъата — Огъары Теберди бла Тѳбен Тебердини ортасында тар ѳзенни атыды. *Къабырынгы къара багъанада къазалла* — Хурзукдан келген суудан Учкуланнга ѳтген кѳпюрню джанында къара багъана болгъанды. Аманлыкѳчыланы талай саягъатха ол къара багъанагъа байлагъан адет болгъанды. Къа-

наMAT ёлгенден сора, аны сыйын тюшюрюр ючюн, элде старшинаны буйругъу бла аны къара багъананы къатында къабыр къазыб басдыргъандыла.

СОЛТАН-ХАДЖИНИ ДЖЫРЫ

Байчораланы Солтан-хаджи огъары Тебердиде акъылы, адамлыгъы, тюз иннетлилиги бла айтылыб тургъан адам болгъанды. 1908 джыл, 15 майда къауум нѳгери бла Тебердиде талай байны джерлерин сыйырыб джарлылагъа юлешгенди. Ол хапар Петербургда патчахха джетгенди. Солтан-хаджини Оренбург губерниягъа ссылкагъа ийгендиле. Аны джоюлуб кетгенине халкъ, бек къыйналыб, бу джырны этгенди.

Ой, Хаджи, Хаджи, да къайры бараса, джол болсун!
Этген ишинг сени башынга онг болсун!

Оюлгъанды уллу Тебердини кѳпюрю,
Итле джоюб ийдиле, ой, джарлыланы ѳкюлюн.
Огъары часткангда къайнаб чыкъгъан къара

сууларынг,

Ол къара суулада да чабакъла ойнайла,

Акъыллы башында сени къан къазанла къайнайла,

Элингде-джерингде сени джашаргъа къоймайла.

— Салам болсун къарнашларым Эсен бла Нанакага,

Ишим тюшгенди патчахны джанында сенатха.

— Эгечинг Джанымхан, джанынга ырыслаб, джыламайд.

Патчах сени Кавказда къояргъа унамайд.

Медал тагъыгъыз Хаджини аба тонуна,

Кетиб бараса сен каторганы джолуна.

— Бойнум чыдамайды Оренбургдан ургъаи сууукъгъа.

Салам болсун джамагъатха, джууукъгъа.

Ариу къарылгъачла чалдышынга келиб къоналла,

Сени хапарынгы джарлыла бир бек соралла.

Эй, былаймы эди, Хаджи, сени джырынгы эжиую?
Қъоркъма, Хаджи, келир бу итлени сеннге кѣзюую.

1. Солтан-хаджиге «джарлыланы ёкюлю» деб нек айтылады?
2. Аны каторгагъа нек ийгендиле?
3. Джырыны баш магъаласы неди?
4. Солтан-хаджича, халкъгъа игиликин излеген, алчы адамладан кимле-
ни билесиз?

СОВЕТ ХАЛКЪ ДЖЫРЛА

ГРАЖДАН КЪАЗАУАТНЫ ЮСЮНДЕН

ПАРТИЗАН ДЖЫР

Большевикле келелле, орайда,
Езенледе цеп болуб, ой, орайда.

Кадетлени хорларбыз, орайда,
Биз аладан кѣб болуб, ой, орайда.

Бийле умут этелле, орайда,
Халкъны джегиб турургъа, ой, орайда.

Къара халкъны сыртына, орайда,
Темир чыбыкъ уругъа, ой, орайда,

Къайры къачыб барасыз, орайда,
Аман къоркъакъ чанкала, ой, орайда.

Къара тенгиз джуханды, орайда,
Кадетлени ызларын, ой, орайда.

Къызыл байракъ къызартханд, орайда,
Минги Тауну бузларын, ой, орайда.

1. Большевиклени ёхтемликлери бла таукелликлеринден джырда къа-
ндай айтылады?

2. Халкны унукдургъанлары къалай суратланады?
3. Хар тизгинни аягы «орайда» деген сёз бла бунелгъаныны магъанасын айтыгъыз.
4. Джырны азбар этпгиз.

АТА ДЖУРТ КЪАЗАУАТНЫ ЮСЮНДЕН

АСКЕРЧИНИ ДЖЫРЫ

Биринчи ююм, мени Ата джуртум,
 Сени сакъларгъа кетейим,
 Машинада бара, фронтха джетгинчи.
 Сеннге мен бир джыр этейим.

Ата джурт ючюн урушха кириб,
 Тоблагъа окъла салырбыз,
 Фашистле къачыб, биз аланы сюрюб,
 Берлиннге дери барырбыз.

Биз джигит болуб, Джуртну сакъласакъ,
 Ол ит фашистле кирмезле,

Къартны, сабийни эмда онгсузну
Ала джукъусун бѣлмезле.

Джерибизге кирген къанлы джаулары
Энд джюреклерин джарабыз,
Гранатлары ёшюнюбюзге байлаб,
Танкалагъа къаршчы барабыз.

Совет танкала западха баралла,
Ала джерни, къёкню къаралтыб.
Джангы джашаугъа биз джол салабыз,
Къан ичген гыбылары къоратыб.

Къутургъан бѣрюча, улусун Гитлер,
Ол уясындан кеталмай,
Джан берир кеси да бизни къолубуздан,
Ол муратына джеталмай.

Къутургъан бѣрюню илгиздик этдик
Ол терен, ташлы уядан.
Энд кишини къабыб, ууун иймесин деб,
Аны тас этдик дуниядан.

Машинада этген джырымы
Энди джашауумда кѣреме,
Уруш бошалды, ма биз хорладыкъ,
Анам, къууанч хапар береме.

Сюйген джырымы джырлайма, тенгле,
Сюйген танкама олтуруб.
Барлыкъма, анам, мен, ёшюнюмю
Сыйлы орденледен толтуруб.

Ата джуртуму джауладан сакълаб,
Къууанчым бла келеме.
Ичейим сууукъ сууунгдан, Къобан,
Мен тансыкъ болуб ёлеме.

1. Совет аскерчилени джигитликлеринден джырда не айтылады?
2. Фашизм къалай суратланады?
3. Аскерчи джашны Ата джуртха терен сۆймеклигин билдирген сөзлени табыгъыз.
4. Джырда эпитетле, тенгleshдириуле бармыдыла?
5. Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден кесигиз окъугъан китабланы айтыгъыз.
6. Ата джурт къазауатда ёлген джашлагъа аталгъан къайсы музейлени, эсгертмелени билесиз?

ДЖИГИТ ДЖАШНЫ ДЖЫРЫ

Туура урушха дери джетдирдинг,
Тау чам бла бизни кюлдюрюб,
Поездле бара, сен джырлай эдинг,
Ачыкъ кёлюнгю билдириб.

Бютеу дуняны саулай башына
Биз тынчлыкъ джашау салырбыз,
Ит фашистлени тюк-тюк этербиз,
Геройлукъ атны алырбыз.

Кетиб барабыз, айланыб къарай,
Ой, Къобан суугъа, таулагъа.
Кёкюрегизде отча джанарла
Берген орденлери саугъагъа.

Бизни ишибиз тюзлюкдю, тенгле,
Биз тюзлюк ючюн ёлюрбюз,
Белгилерибизни къадама этиб,
Биз ойнай-кюле келирбиз.

Биз къазауатда кючлю ийлербиз
Тауда ёсген джигер санланы,
Хорлам бла къайтыб, чалкты чалырбыз,
Бу халкъгъа джетген азабны.

Герман танкала гюрюлдеб келелле
Окопланы юсюне.

Ёмюрде киши бир джукъ эталмаз
Бизни къралны кючюне.

Джерни танкала, кёкню самолет,
Тобла да бирден аталла,
Алай а бизни ёхтем аскерле
Заманны мараб джаталла.

Заман джетгенлей, команда болду
Джаугъа джууабны берирге.
Ол кьан ичгенле умут этмесинле
Бизни онгсузгъа кёрюрге.

Бизни самолетла, бизни танкала,
Бизни тобла да атдыла.
Ол бизге ёшюн уруш этгенле
Бери кьобмаздан джатдыла.

Бери алгъа кетиб бара тургъанлай,
Баргъан полкубуз тыйылды.
Джауну дзотлары бардыла алда деб,
Аскерлик совет джыйылды.

Таулу кьан ойнайд алгъа барыргъа,
Сен алгъа тутдунг кьолунгу,
Ёшюнюнг бла дзотну джабыб,
Ачыкъ этерге деб джолну.

Къаты кьучакълаб мени бойнумдан,
— Сеннге аманатым бард, — деди, —
Джырымы мындан ары сен элт, — деб
Меннге борч салыб тиледи.

Ёхтем ёшюнюнг барыб кьабланнганлай,
Дзотдан атылгъан тыйылды,
Тенгиз чайкьалыб, алгъа ургъанча,
Полк да аллына кьуюлду.

Эки кьат герой дедиле, тенгим,
Ол кюнден сора атынга.
Джигитлигинги юсуне джазыб,
Сын таш салдыла кьатынга.

Ол кюн ант этиб, биз кьабыр кьаздыкь,
Сени кьанынги алыргьа.
Бизни полкубуз кьаты сёз берди
Санга эсгертме салыргьа.

Джауну тамырын тюрб эте, тенгим,
Германиягьа джетгенек,
Сен джырларынгда айтхан затланы
Барын да разы этгенек.

1. Совет адамла рахатлыкьны, тюзлюкню, урунууну сюйгенлери бла джакьлагьанларындан не айтылады?
2. Джырда кьазауат кьалай суратланады?
3. Таулу джаш А. Матросовча этген джигитликден хапар айтыгьыз.

КЪАРАЧАЙ СОВЕТ ЛИТЕРАТУРАДАН

Аппаланы Хасан
(1904–1939)

«КЪАРА КЮБЮР» РОМАНДАН

Биринчи башы

Зыккыл кѣнчеги энишге тюше да, аны тарта, бир кѳолу бла бурунчугъун дженгине сюрте, Ибрахим дерсен юйюне джор-туб кирди. Қыйырлары кѳобузча бюгюлген, бир кѳанаты сынган аптиекни букъу тапхачыкѳгъа сала, анасына:

— Атам кѳачан келликди? — деб сорду.

Анга джууаб этерге анасыны заманы джожъ эди, кимни эсе да кѳой терилерин джалгъа алыб, ирагъач бла ийлей тура эди. Бир кесек замандан белин ёрге солутуб, бир кѳолу бла да билек агъачха таяна, Мѳелехан джууаб этди:

— Таш айтхан, гугурук кычыргъан керти эсе, бююн-бюгече келеди деб турама. Бююн Шабайды кызы келиб таш салгъан эди да, ол: «Бусагъатдан атагъыз келмесе, экинчи мен ташха къарамам» деб кетгенди.

— Анам, сен атамы атын айтмай, нек джашыраса, сен Те-муркъа дегенликге, не боллукъду?

— Тели джаш! Сен нени билесе, мен эркишибизни атын айтсам, тишлерим ауруйдула. Тур, сен джаман, кесинги къартгуна этиб гырылдай турма да, баш тапхада аякъ тюбюнде кърмач барды, аны ал да аша.

Атанг келгинчи, кърмач, джырна бла кечинмесек, мюрзеу-чюгюбюз тауусулады, тирменнге элтириги къалмагъанды.

Къабарыкъны атын эшитгенлей, Ибрахим секириб турду. Сора тапхада кир агъач аякъчыкъда эрлай кърмачны алыб, къумда чартлагъан нартюхледен ауузун толтуруб, амма-джукка эте келиб, биягъынлай анасыны къатына чёкдю. Джашчыкъны къолунда нартюх бюртюклени эслеб, уллу сары гугурук, дагъыда юч къозлагъан тауукъ аны ызындан, джашчыкъгъа ёшюн уруш эте, аякъгъа узалыргъа мурат этиб, Ибрахимни тегерегине басындыла. Сары гугурук, кесин ёхтем этиб, тауукъладан алгъа барыргъа кюреше эди. Алай болгъанлыкъгъа Ибрахим аны таба къолу бла силкгенлей, ёхтемлигин унутуб, артына къачыб, «сиз да барыгъыз алгъа!» дегенча, тауукъланы бирем-бирем бурну бла уруб кычырта эди. Дерден ач болуб келген Ибрахим, кърмачны кесини аузуна кыйгъан болмаса, тауукълагъа берир акъыл этмедди.

Акъ чартлагъан нартюхлени агъач аякъдан Ибрахимни аузуна дженгил-дженгил баргъанын кёрюб, не болса да кёрейик дегенча, дагъыда биягъы тауукъла, джерде бюртюк излегенча этиб, джерге узала да бир-бирине къарай, биягъынлай Ибрахимни агъач аягъына джууукъ кирдиле. Алай болгъаны ючюн аякъны ичинде къалгъан эки-юч бюртюк Ибрахимни аузуна тюшгенин эслеб, кёллери къалгъанча, бурунлары бла къолтукъ тюблерин къашый, бир джанына джанлаб кетдиле.

Бир кесек тургъанлай, гугурук, Ибрахимге разы болмагъанын билдиргенча, эшик аллында нарат томраугъа миниб, юйге айланыб, юч кере кычырды.

Шабайды кызыны айтханы эсине тюшюб, Мёлехан, керти кёлю бла кыууаныб, ишин да кыюуб: «Хайыр хапар айт!» — деб, джолгъа кыараргъа эшикге чабды. Алай болгъанлыкыгъа кыолу бла кёзлерине не кыадар кёлекке этиб кыарады эсе да, Темуркыаны келиб кёрмеди. Гугурукну кычыргъанындан джюрегине себблик таныб, энтда бир кере бир кычырырмы эди деб, эшик артында акъ улакъ кыапчыкыдан ууучу бла бир нартыух алыб, гугурукга теджейерек, тауукылагъа атды.

Мёлехан босагъада ёре сюелиб сакылагъанлыкыгъа, нартыухден тойгъан гугурук, бир да кычырыр кёллю болмай, тауук бёлегин ызындан тизиб, бюсюреусюз багуш кыазаргъа кетди.

Мёлеханни кыууанч этгени да соругъуб, кыараб юде Ибрахимни кёрмегенинде, джашчыкъ дерсин кыюуб, ойнаргъа кыачыб кетгенин эсledi. Бу затха джюреги разы болмаса да, кыалгъан замандача, Ибрахимни излерге бармады. Алай болса да, ачыулу болгъанын таныта: «Тохта, атанг бир келсин, мен сени кыабынга джыйдырма, ансы сен энди, калак итча, айланыб тебрегенсе», — деб кеси аллына сёлеше, юйге ташайды. Джумушакъ джюрекли, джашын бек сюйген Мёлехан башха заманда бу затланы айтырыкъ болмаз эди, бююн а таш да чыгыб, тауукъ да кычырыб, Темуркыаны келмегени Мёлеханнга ачыу тийиб, мыдах этген эди. Ол себбден ачыуун кимден болса да алыргъа керек бола эди.

Темуркыа Кыямытха джыл джалгъа джарашыб кетгенли, джыл бла эки ай озгъан эди. Ол кетгенли, Мёлехан аны джалындан бир челек айран бла бир кыакъ кыабыргъа болмаса, джукъ кёрмегенди. Джыл бла эки айны джашын, кызын да, бай юйледен иш алыб, кимге джамчы этерге, кимге урчукъ ийиррге, кимге уа тери ийлерге кюрешиб, алай кечиндириб турады. Ол заманны ичинде Мёлехан, табханчыгыын Ибрахимге кыабдырыб, кеси кёб кечени ач джатханды; джашчыгы ач болуб кёзюне кыараса, джюреги такыр болуб, кёб заманны кёз сууларын текгенди. Бу затланы сынаб, эрини аллына кыаргъаны бир да сейир тюлдю.

Мёлехан кыаты ишлей тургъанлай, джашчыкыны джылагъан тауушу, узакъда кыозу макыргъан таууш келгенча, кыу-

лагъына келди. Алай болгъанлыкъгъа, барыб къараргъа деб тургъанлай, джангур тубан чегет дуппурну басханча, башын сагъыш басды да, барыргъа унутду да къойду. Дагъыда бир кесек заман кетгенлей, биягъынлай джашчыкъны джылагъан тауушун ачыкъ эшитгенлей, огъаргъы джел уруб тубанны чачханча, сагъышлары чачылыб, Мёлехан ишин къоюб эшикге чабды. Арбазны артында джылагъан тауушланы эшитиб, келиб къарагъанында, Ибрахим, аркъау агъачны тышына чыкъгъан къыйырына къабланыб, джылай тура эди.

— Нек джылайса, Ибрахим, не болгъанды? — деб анасы къойнуна алды. Алай болгъанлыкъгъа, анасы не къадар бек эркелетсе, Ибрахим ол къадар бек джылай эди. Юйге келиб, джюрегин бир кесек басханында, Ибрахим хапарын айтды.

Алай болгъанды: юйден кетгенлей, Ибрахим, сохта нёгерлерине къошулуб, ойнаргъа баргъанды. Ашыкъ ойнай тебрегелеринде, пайгъа салыргъа Ибрахимни ашыгъы болмагъанды, тилегенинде, хыликке этиб, къюлюб къойгъан болмаса, киши ашыкъ берирге унамагъанды. Ашыкъ ойнаб бошагъандан сора, сабийле, джыйылыб, хунагъа миниб, кимни къё малы болгъанындан хапар айтыб тебрегендиле. Былайгъа джыйылгъан сабийледе Къыямьтны уланындан туугъандан онглу болмагъанды. Ол себебден алчылыкъ ол этиб тургъанды. Сабийлеге ол былай айтханды: «Энди хар ким айтышайыкъ да, кимни аз малы бар эсе, ол къё малы болгъанны сыртына миндириб, гардош бачханы ол джанына дерн элтирге керекди». Кимни къё малы болгъаны белгили болгъандан сора, къё малы болгъанла аз малы неда малы болмагъан сабийлени сыртларына мингендиле. Къыямьтны уланындан туугъан: Ибрахимни атасы бизде «джалдады, мен аны сыртына минерикме», — деб тебрегенди. Алай болгъанлыкъгъа, Ибрахим миндирирге унамагъанды. Ол миндирирге унамагъанында, джылы да, бою да уллу болгъаныны себебинден, Ибрахимни тюрюне салыб, аяусуз этиб, ашхы туйгенди. Ол аны алай тюрю тургъанлай, озуб бара, Ибрахимланы хоншулары, ёмюрю джалдан чыкъмагъан Къанамат кёргенди. Чабыб джетгенди да Ибрахимни ариу айтыб юйге ашыргъанды, тегерегине къараб, киши кёрмегенинде, Къыямьтны

уланындан туугъанны хайда алгъанды да ашхы къундуз ийлеу-
юн бергенди.

Бу ханаргъа тынгылады да, Мёлехан, бир бёлек заманны ахсыныб, джашчыкъны башындан сылагъан болмаса, Ибра-
химге этилген артыкълыкъны ызына къайтарыр зат айтмады.

— Тур, иги джаш киби, кёлегинги теши, бир джамайым, ан-
сы юсюнгден тюшюб къалады.

— Анам, мени туюгени ючюн сен Далхатны анасына нек ба-
рыб урушмайса?

— Къой, балам, къой. Алагъа ким къатылады, аны анасыг
джер джалагъан, эл алдагъан бир къатынды. «Аман адам эте-
гинги тутса, этегинги кес да къач», — деб сёз барды. Сен аланы
сабийлери бла ойнай турма.

Анасыны айтханына асыры разы да болмады, алай болса
да Къанамат Далхатны туюгени кёзюне кёрюнюб, анасына
джууаб этмей, дженгини джылтыргъаны бла кёзлерин сюртюб,
дженгил-дженгил бурнун тарта тохтады.

Экинчи башы

Тау суула, минг-минг джылланы таймай келгенлерича, ёзен-
ёзенден, къулакъла сайын, ашыгъыб чабханча, абын-сюрюп
этиб, бир-бири юсюне къалана, джел сызгыргъан таууш эте,
энишге къуюлуб тюшюб, сора уллу ёзенде дагъыда бир-бирине
къошулуб, къар кетмеген сууку тауладан ычхыныб, тенгизге
джетиб къуюлургъа ашыгъыш келедиле.

Элни ичине кирсенг, алгъы бурун къулагъынга келген таууш-
ла — Къобан сууну, аны киби, джел уруб, нарат терекленн
чайкъалгъан тауушларыды. Не къадар сакъ тынгыласанг да,
аланы тауушларын бири-биринден айырыб таныяллыкъ тюлсе.

Мийигирекден къарасанг, топракъ башлы юйлени оджакъла-
ры, ауузлары кёкге ачылыб, джангы атылыб бошаб, тютюнле-
ри чыгъа тургъан аскер тоблагъа ушайдыла.

Байыракъ адам ёлген болур, муадзин, джанын-къанын ая-
май, минараны алты тешигинден да башын чыгъарыб бек кёб
салах тартады. Салахны эшитгенлей, джолда кетиб баргъан бир
къатын, джашчыгъын бек суюгенин билдире, тегерегине къараб,
бир ат налны орамдан алыб, ауузуна сугъуб, сабийине тишлери

бла къабдырды. Аны кёрюб, бир къауум къатын, ёлюмден сакълар ючюн, темир къабдырыргъа, къадалыб сабийлерин арбазлар сайын кычырыб излей эдиле.

Тау элдеде салах тартылгъан неда ол адам, бу адам ёлдю деб эшитселе, алгъы бурун бютеу санларыны юсю бла шыбла чыракъ баргъанча къалтырайдыла. Ол кёзюу кетгенлей, «такъыр дуня», «джалгъан дуня», — барыбыз боллукъ да алайды», деб тарыгъыб тебрейдиле; андан ары ол ёлгенни этген ишлерин санаб башлайдыла; къатларында ёлгенни джууукъларындан адам болмаса, сёзню арты «къолай адам тюл эди, алай кеси этгенин ахратда кёрюр», деб бошалады. Қъатынлапы бир къаууму, сёзню арты бошалгъынчы да, кимни табанына къаблагъан чарыгъы тюше, кимни асыры ашыкъгъандан чоху чачыла, хапар джетдирирге элге джайыладыла. Алай болгъанлыкъгъа джолда чохларын тюзете, габаш чарыкъларын къабларгъа кюреше неда, дженгил-дженгил тюшерге къалсала, алапы да къолгъа ала айланадыла. Қъалай-алай болса да элде ким ёлгенин бу тукъум тиширууланы кючюнден хоншу элдеде да биледиле. Аны ючюн «хапар, окъ атылгъанча, атылады», деб сёз барды.

Тышындан келген адам мында таш кюбюрге тюшгенча болады, ёзен уллу болмагъанлай, тёрт джаны уллу тауладыла. Ичинде гуууб джашагъанла, мындан чыгъыб, башха джерге барсала, къайры эсе да бир узакъ джерге кетдик, энди ызыбызгъа, ёзенибизге тюшге эдик деб, джюреклери кюркюулу болгъанлай турады. Бир къауум адамны бу ёзенден чыкъмай къарт болгъаны аны ючюн болур.

Кёзюу намаз бошалгъан болур, халкъ межгитни арбазындан чыгъыб келеди. Қъойланы эркечлери алда баргъанча, эм алларында афенди, аны сол джанында элни старшинасы чайкъалыб келедиле, Афенди, кём-кём кём абасы бла къолунда сары мынчакълары, кеси да кёзлерин толусу бла ачмай, энишге къараб келеди. Алай болгъанлыкъгъа кёзлерин не кенг ачхандан эсе да бек кёреди... Афенди энишге къарагъанлай, хар загны иги кёргени андан белгили болады. Старшина не зат эсе да бир сейир хапар айта болур эди, айтыб сёз арасында къолун силкгени сайын, афенди башын къалтырата эди.

Бу хапарчы гымышакъял къартны старшина неда бир уллу оноучу болгъанын, сормагъанлай, ким да тапырыкъды. Къааткъара бухар бёркю, уллу алтын бычагъы, алтын къамасы, аны кибик аллай белибауу, гёроху, алтын хазырлары, имбашында джим-джим джылтырай погонлары, кёкюрегинде медаллары — атлагъаны сайын ала да, сагъатны маятничка, чайкъалыб зынгырдай эдиле. Къарагъан адамны, бу арыкъ къарт кишичик бу къадар хазнаны къалай кёлтюрюб джюрюйдю, деб кёлюне келлик эди. Таб, адамланы ол муратларына джууаб этгенча, уллу бычагъын тешиб, ызында келген къуллукъчусуна берди. Ол да, алтын бычакъны эки къолу бла тутханлай, мияла сауут тюшюб ууалады дегенча, къоркъуб, ит иесини ызыдан баргъанча, ызындан тагъылыб, мюйюшден ташайыб кетдиле.

Элде адамла, къалгъан замандача болмай, энишге праулен таба кёб саркъадыла. Мюйюшледе къатынла къолларын силкиб, бир-бирине хапар айта эдиле; ала айтхандан озгъан адам къыйырын, учун ангыларгъа бола эди: «Келгенди...», «прустоп», «кёб нёгерлери бла...», «Къыямыт джууаб этерик болур...», «къайнайды, эл багъасы киши...» Уллу праулен арбазны ичи адамдан тыкъ-тыкълама толу, араларында стол, аны юсюнде будай ётмек бла туз. Мыртазакъла ёрге-энишге дженгил чабадыла. Уллу бычакълары бла бир атлыла, кишиге да турсунуб бурулмай, картузларыны тюбюпден эрниб тёрт жанларына къарайдыла.

Бир заманда эки мыртазакъ келиб, басыныб тургъан халкъны эки жарыб джол ачыб, уллу бычакъларып чыгъарыб, экиси джолну эки джанында ёрге сюеледиле. Узаймай бир кесек тургъанлай, юйден, бёчке тёнгереб чыкъгъанча, картузу бла бир мыйыкълы семиз адам чыкъды, кёкюреги медалдан, крестден толуб; аны ызындан да элни старшинасы Биймурза, тамада афенди Мухаммат-Амин, дагъыда, таякъгъа таяна, элни эм байы Къыямыт келди. Эл джыйылгъанда кёб турмагъанлай, прустоп нёгерлери бла файтонуна миниб, старшина да биргесине, Къыямытлагъа къонакъгъа кетдиле.

Эртде замандан бери элде адет алайды: уллу оноучу келсе, ол, Къыямытлагъа бармай, башха адамгъа бармайды. Эл джыйылгъандан чачылыб бара, адамла хар бири кёрген, эшитген

затларын бири бирине айта эдиле: «Алгышыгыдан кючден кьутулгъан эдик, энтда келгенди бир», «кьарнына бешли ууаныкны салсанг да, сыйынныкъды...», «тейри, джасакъшы юсюнден бек кьаты сёлешди...», «хаджиретле, бюгече келмеселе, юйдегилерин джоярыкъма» дейди, «кьой-кьой, аны кибик бир кёнчексизден туугъанны кёрмегенбизми, тохтамаса, биз аны...». Бу сёзню эшитиб, бир алтын къамалы, бухар бёрклю айтылгъан затха разы болмагъанын кёзлерин эрши-буршу этгени бла танытды, алай болгъанлыкъгъа кеси джанындан сёз кьошханы болмады.

Бир заманда, «таркъ-таркъ» деб Къыямытны юю табадан харс таууш чыкъды. Мында тойгъа кьараргъа ууакъ, уллу да барады, аланы ичинде джюз джыл болгъан къартла, сабийлени кьолларына кёлтюрюб, этеклерин джыя кьатынла, кьошдан джангы тюшген, темир бетли чепкенлери бла, акъ къапталлы, джелкелери джюлюннген джашла бардыла. Белибауларын тюзетгенлерине, бёрклерин кьагъыб сылагъанларына кёре, ала, бир ишексиз, тойгъа барадыла.

Къартла, тойгъа кеслери хазна кьошулмасала да, юй башында олтуруб кьарасала, алгъын джаш заманларын эсге тюшюрюрге боладыла, андан сора да бир бёлек къарт, бирге джыйылыб олтурсала, хар ким, кёрген, эшитген затын айтыб, джюрегин кьандырады, эрикгени кетеди. Не десенг да, къарт адамла бир джерге джыйылыб лахор этерге бек сюедила.

Тойгъа джашла къартлача бармайдыла. Аланы асламысы (таймай элде айланган хаулелени бир джанына чыгъарсам) кьошда бир-эки джыл туруб келгенди, тойда кьараб кьыз сайларыкъды. Кьыз сайларыкъды деген затны терс ангыларгъа керек тюлдю, джашланы бири, кьыз кёрюб, аны суйгенликге, кьыз аны атасына, анасына иги кёрюмесе, джаш, ол кьызын алгъанпы кьой, кесини джелкесин кьалай кёрмей эсе, аны алай кёрмей кьаллыкъды. Джашауда ата, ана бла джаш кьызгъа бир кёзден кьарамайдыла. Асламысында джаш чырайлыны, арну сюеклини, халиси иги болгъанны джаратады. Ана, ата алгъы бурун «кьуйругъу, джалы» кьайданды, кьызын характери кёбмюдю, тынч адаммыды деб, бу джанындан кьулакъ тигедила.

Къалай-алай болса да, джашла тойгъа, бал чибинле гокка хансха басынганча, басынадыла. Бююн да тойгъа хар ким кесин тюзете барады. Ол адамланы кёзлерине не бек къаранг да, не сагъыш этгенлерин, кимни не къайгъысы болгъанын окъуяллыкъ тюзсе.

Ючюнчю башы

Къыямыт бай киши болса да, юю алай бек кирсиз тюлдю, алай болгъанлыкъгъа къабыргъада къатапа кюйюзле, бёрю, тыйын тонла, тапха узуну кёб сыйлы мяла сауут — юйню не кереклисин да эслетмейдиле.

Къыямытны эртдеден бери адетиндеди: къонакъ юйге, — ол кеси анга отоу дейди, — къонакъ келген кёзюде болмаса, бир джанны джибермейди, кирит салыб, ачхычын мынчакъ баугъа тагъыб джюрютеди. Ол алай таймай адам джашамагъандан болур, къонакъ юйде джангы кирген адамны бурнуна мылы мугут ийс урады, ол себебден юйге киргенлей огъуна, Апанас дух бюркюлген акъ къол джаулулгъун бурнундан джанлатмайды.

Орус къонакъла бир къабыргъадан кёзлерин алмай къарайдыла. Кертиси да, не зат джокъду анда: тюрю-тюрю ишлеиб алтын къамала, кюмюш, от алтын салынган уллу бычакъла, алтын бла джасалыб эски тау шоккла, пил суюкге алтын салыныб, шок от къуйгъан мюйюзле, бёрю, тыйын тонла. Бир къабыргъада уа — лаудан чепкенле, алтын тюйме, кемар, окъа джасалыб лаудан къапталла. Орундукъ башында — бир тизгин болуб, джангы, эски да бар, ич кийимле, аланы башларында — тегерегине дарий джаулукъ джиберилиб, Николай патчахны сураты. Тюз столну аллында — юйдегиси бла тюрк патчахны сураты.

Къарг Къыямыт юйюрюне кёб мал, харакет джыйгъанды. Нечик джыймаз, къуру старшина болуб он-онбеш джылны тургъанды, доверна болуб, элни къозусуз-къойсуз этиб, тогъуз-он джылны тургъанды. Аны юсюне аны къой къошларында ёмюрю тюгениб неллай бир джарлы хакъсыз къысталгъанды. Былай

болсун деб, Къыямыт таягъын джерге къакъса, анга къайтарыб киши джууаб эталмагъанды. Энтда, къарт болгъан эсе да, кесине хайыр тюшер ишге сибиртгича айланады.

Орус оноучула Къыямыт юде заманда кёллерине келген затланы, тартыныб, бир-бирине айталмай турдула. Къыямыт эшикге чыккъанлай, бир джукъа, къынгыр, тюксюз башы къар тауча агъара, гида балгача, уллу бурнунда кёксюл кёзлюккелни ёрге-энишге тарга, Апанасха джетмей эсе да, андан гитчерек оноучу болур эди, ол сёгюб башлады:

— Сен, Федор Иванович, къалай тёзюб тураса, бу азиат ийисден мени къусарым келеди. Мен бу эшекле бла бир ийыкъдан кёб туралмаз эдим; быланы барашкалары болмаса, ёзёллерине кирмез эдим.

Нёгери «барашка» деген сёзню сагъынганлай, Апанас, кёзчюккелрин джумуб, джаякъларын дженгил-дженгил къымылдатды. Бир ишексиз, олсагъатда аны бурнуна бишген эт ийис уруб, кёзюне бишген къозуну эти ашлауда кёрюнюб, аууз суулары келгени аны ючюн болгъанды.

— Къозу этни къобуста бла бишириб, татран тузлукъ джакъыб ашасанг, аллында да рюмкачыкъны тартсанг, къалай аламат болады. Дагъыда былада ариян деб бир зат барды...

Ол ашарыкъдан хапар айтханы сайын, Апанасны джаякълары дженгил къымылдаб, аягъы джер тутмай тебреди. Чабыб барыб терезеден да къарай эди, алай болгъанлыкъгъа хантны ийисин эшитген болмаса, тепси келиб кёрмегенинде, къолун силкиб, къабыргъада сауутлагъа къараргъа бурулду.

Апанас, былай кел деб, нёгерин чакъырыб:

— Кёремисе, бу эшекле христиан патчахны суратын эски ич кёнчеклерини къатына тагъыб, азиат патчахны столну къатына такъгъандыла.

Апанасны нёгери, кенгден огъуна бурнунда кёзлюккелрин тюзете келиб, Апанас айтханны кёргенинде, къойнуна от тюшгенча, дыгалас этиб тебреди. Алтын джюзюккю бармакъларын кёзюу-кёзюу къысыб чыкъырдата, ёрге-энишге дженгил джюрюб, алай айтды:

— Кетерге керекди бу юйден, христиан патчах самаркъау болгъан джерде мен тураллыкъ тюлме, Федор Иванович, тур,

былайдан кьорайыкъ, бу кьарт эшекни да Акъ Къалагъа джол салырча' этерге керекди.

Апанасны богъурдагъы, кийик тюкден толгъан ат джерикъепчекча, чыгъыб, кюлгенден гитче хымил кёк кёзчюклери ичине ташайыб, орун этген заманда къатынла къуу джастыкыны силкгенча, быдыры къалтырай, келиб нёгерини сыртындан къакъды.

— Сен хайуан адам кёреме, мен накъырда этеме, кьаргъ Къыямыт кесини христиан патчахын чынты, ол огъай эсенг, элтиб къыблагъа да такъгъанды, кёремисе, суратны тегереги бла дарий джабыу джайгъанды, тюрк патчахха уа ол сыйны этмегенди. Сен кьоркъма, мен кёрген Къыямыт христиан патчаючюн джанын берликди.

— Федор Иванович, алай эсе, ич кёнчеклени патчахны къатына нек такъгъандыла?

— Да алада адет алайды, кёнчек, кёлек айырмай, табханларын къабыргъагъа тагъадыла.

Была бу хапаргъа болуб тургъанлай, эшик джарты ачылыб, тютюн-тютюн эте, саханны къыйыры къарады, аны эслегенлей, экиси да къолларын уууб, юйде ёрге бла энишге дженгил джюрюб тебретиле.

Къараб-къарагъынчы Къыямытны джумушчулары уллу столну ашарыкъдан, ичерикден толтурдула. Столгъа, тоб окъла сюелгенча, аракъы, чагъыр шышала тизилдиле. Аланы эслеп, Апанасны нёгери, кёзюню къыйыры бла столгъа да къараб, не эсе да бир джырны да мурулдаб тебрети. Хычинла бла арт сахан келгенлей, Къыямыт, аны ызындан Биймурза, мыртазакъ нёгерлери бла кирдиле.

Апанас бла нёгерини шышала бла къозу этге джюреклери алай тартхан эди, киши олтур дегинчи, чёгюб, къолларына керекли сауутну, кезликни алыб хазырландыла.

Патчахны, аны ызындан къонакъланы саулукъларына тамакъдан бир-эки рюмка тигелегенинде, къауумуну да тиллери ачылды.

Апанас, эрнине, бурнуна да джау джагъыб, шорпа башы джалагъан киштикча, тиши ауруб кёбгенча, локъумдан бир уууртун толтургъанлай айтды:

— Мен кѣб джерде айланганма, алай болса да Қыямытны барашкасындан иги хант бир да кѣрмегенме. Тартайыкъ барашканы саулугъун, — деб, бир чилеаякъ рюмканы белинден бууду.

Рюмкаланы тюблери кѣкге айланыб столгъа салынганларында, Қыямытны кѣзю эшик артында тургъан мыртазакъланы бирине джетди. Ол кыйынлы, ичгичи адам болур, киши эслеб анга тигим этмей, кеси тилерге да уялыб, олтургъанланы ауузларына рюмка барса, чыдаялмай, кенгке байталча, тепчилдеб турады.

Аны алай кѣрюб, Қыямыт сакъалына ышарыб чакъырды:

— Ал, джаш, не зат эсенг да, ол простойчукъдан куй да тарт, — деб тигимге да бѣрек джартыны узатды.

— Эй! Амандан туугъан, тамада тигим этсе, эки кюлунг бла ала тур, — деб Биймурза мыртазакъгъа бармагъын силкиб джанды.

Қыямыт къарангыракъ адам болса да, элде эм хыйла, дуркучу адамланы эм башларыны бириди. Ол ъмюрюнде кесине хайыр келмезлик бир ишге къатышмагъанды, орамда тюбесе да, джукъ юзмезлик адамыны салам бергенине да хазна джууаб этмейди. Қызгъанчлыгъы да, аны кибиб бир адамны болургъа кюлундан келмезча, алай беккюл адамды. Эки-юч минг кюйдан мал харам болса, аны сюрюучю джалчыларына ашатыб, халал ълген малны кюшдан кюратдырыб, базарда сатдырыб турады. Гырджыннга кѣб ун кюрайды деб, кюшда ол болгъан кече, биламукъ болмаса, гырджын этдирирге унамайды. Джюн берирге деб кесамат этиб джарашдыргъан джалчыларына, джал берир заманда, джюн джоппуланы ичинде мамукъларын джыртыб, ичлерине кюй чакъмакъланы кююб толтуруб, алай бериб тургъанды.

Эртдерек Қыямытда джалда тургъан джалчыла бир ауудан алай айтадыла: кесини маллары стауатха сыйынмай тургъанлай, кече башха сюрюуледен мал урлатыб, къапхын къазан этиб тургъанды.

Прустоп келгенинде, башына хайыр алыргъа эсине тюшдю.

Кѣбден бери узакъ болмай анга хоншу джашагъан Қъанамат деб бир джалчы джашны кѣрюб болмайды. Аны эрши кѣргени-

ни да магъанасы алайды: Қыанамат анга тюбеген джерде келиб, къалгъанлача, эки къолу бла къолун тутуб, тынчлыкъ, эсенлик сормайды; бир джолда Қыямытны кичи джашы кюз джалындан бир тюменни тыйгъанында, анга сенек бла чабыб, стауатдан бир къунаджинни сюрюб кетгенди. Арт кёзюде уа Темуркъяны джашы ючюн уланындан туугъанны туюген этгенди. Бу затла барысы Қыямытны кёкюрегин, таш басханча, басыб тургъандыла. Энди дерт къайтарыгъа таб кёзюу келгенде, аны ычхындырыб къояргъа суймеди. Кефли болгъанды, алай болса да, прустопха тил этиб, Қыанамат тутулуб, аны къолуна, аягъына темир бугъоу салыныб, джууукълары да кычырыкъ-хахай эте тургъанлай, стражникле бычакъларын чыгъарыб сюрлюкleri кёзюне кёрюнюб, анга джюреги къууаныб, узалыб Апанасны билегин уппа этиб айтды:

— Мен санга къурман болайым, сен мени багъалы къонагъым. Атам-хариб орус патчахха кёб заманны тюз ишлегенди, мен да ёлгюнчю аны чуругъу басхан джерге къурман-садагъа болгъанлай кетерикме, — деб къучакълар муратда прустопну нёгери таба бурулду, алай болгъанлыкъгъа аны асыры онглогъа санамай, табакъда джауоруннга узалды.

Қыямыт, тамбла дерт джетдирлигине да къууаныб, къарт адамны тартханчыгъы да иги джылытхан болур эди, секириб къобуб, орундукъгъа миниб, суратлада патчахланы эки аягъын уппа этиб джыламсырады.

Апанас къатында олтуруб тургъан нёгерини къабыргъасындан тюртдю, алай болгъанлыкъгъа аны башы энишге салыныб, силегейлери келе тургъан болмаса, хазна сёз ангылар къарыуу къалмай, бурну бла бир таушланы чыгъарды: «мы... мы... агъакъ... огъакъ...» Апанас, бармакъларын бюгюб, къабыргъасындан иги адамыча тюртгенинде, тёбен эрнин да ёрге джыялмай, башын кёлтюрдю.

— Қъарачы сен, Қыямыт патчахны къалай сюеди, ол иги джюреги болгъан кишиди, мунуча патчахын алай бек суйген кёб оруслуну табмазса.

— ...азиат, ийис этеди тюрк солтан, барашка хорош... колсон, колосон фисит... — деген болмаса, Апанасны нёгерини башха къарыуу къалмады.

Къыямыт, джол ачханын таныгъанында, Биймурзаны да кёзю-башы бла чакъырыб, Апанасны къулагъына джууукъ барыб, кёлоне келген затны тегюб тебреди:

— Бизни элде Къанамат деб бир тыгъырыкъсыз хашкеп барды. Ол не къартны, не афендини сыйын кёрмейди. Бир джолда патчахха аманла сёлешгенин кесим къулагъым бла эшитгенме. Кеси да Ташчыда ишлеген бир босяклагъа тагъылыб, ала бла къуш-муш джюрютеди. Алтын этегинге башым къонакъды, аны мындан къорат, ол мында болуб, башын тутхан таулу-гъа джашау джюкъду. Манга пйнанмагъанлыкъ эте эсенг, ма Биймурзагъа да сор, ол аны санга джезин ачар.

Мыртазакъла эшитмесинле деб, Биймурза, ауузуну тегерегини эки кёлу бла джабыб, Апанасны къулагъына:

— Бизни кёрюб болмайды, къораргъа тыйыншы адамды, — деб шыбырдады.

Апанас, киштнк, этни кёрюб, мыйыкъларын чюйюргенча, джабагъы бетли мыйыкъларын чюйюрюб, не зат эсе да Биймурзаны къулагъына бир затны шыбырдады. Къыямытха джараулу зат айта болур эди, Къыямыт бери, джумушчула таба, айланыб, юч кере тамагъын арнулаб, сакъалын сылай, закускагъа тузлукъ баш-аякъ келтир, деб джумуш этген джашха буйрукъ берди.

«Таркъ-таркъ» деген харс таууш, алымчыны кычырыгъы («Ой! Махмут, тутмагъынгды»...) къулакъгъа келирге къалгъанында, къонакъла, туруб, ары-бери ауа, бишген чюгюндюрча кыызара, тойгъа чыкъдыла.

Уллу арбаз адамдан толуду, арбазгъа сыйынмагъан къауум юйню неда аны бир джанында эски бауну башына мнииб къарайдыла.

Арбазны ортасында той кызыу барады. Къойла юркюб чалманнга кысылгъанча, кызла да къабыргъагъа кысылыб турадыла.

Джангызгъа баргъан заманда тепсеген джерлери, къой атылгъан юзгереча, тар болгъанды. Адам кёб басынган джерде ким да къараб тепсегенни аякъ бюкгенин кёрюрге сюеди. Хар кимге да таб болуб къараргъа орун табылмай, бир-бирин тюрте да алгъа атлай, тепсер джер аз болуб къалгъанды.

Алымчы, бир уллу таякъны алыб, аны бла адамланы аякъларын сызыб кюрешеди, алай болгъанлыкъгъа таякъ аягъын ачитхан, амма-джукка эте, бир джанына джанлайды. Къалгъанла, бир кесек артха ыхтырыла, дагъыда бир-бирин ышыра, тегерекни биягъынлай тар этедиле. Джангызгъа барыу бошалыб, андан асхакъгъа барыугъа кечгенлеринде, тепсер джер эркин болду.

Эрикмей тау адам тойда кёб турады. Бу къуру бир тартыу бла ёрге-энишге баргъанны не сейирлиги барды деб, тышындан къараб кетген адамны келюне келликди, алай болгъанлыкъгъа башха оюн болмагъан джерде той да иги кёрюнеди.

Тойну тюз башындан къараб, джоннучукъ болуб, оджакъ джанында аслам къатын олтурадыла, чөгелеб турадыла деген болмаса, алагъа олтурадыла дерге да джарарыкъ тюлдю. Адам танымасын деб эте болурла, бетлерин джабыб, кёзлери болмаса, джукълары кёрюнмейди.

Бурунигу къартла агъач къаланганлада олтурадыла, тепсерге къатышмагъанлыкъгъа, аланы кими келин сайларгъа, кими тюз къараб кёз ачаргъа келгенди. Ала тепсегенлеге бирер чурум табадыла, барысы да бир аууздан джаратхан аз адам тепсейди.

Тойда тепсемей, таймай харс уруб тургъан бир къауум барды, алагъа киши хакъ бермейди, алымчы кюнню арасында кир саханчыкъда хычын сынганладан къабдырса да, башха табхан затлары джокъду.

Аланы бирин хазна тепсеб кёрмезсе, къайсы болса да харс ургъандан эригиб тепсерге чыкъса, алтынтюйме, лауданченкен къызла, бурунларын чюйюрген болмаса, ала бла тепсерге унамайдыла. Салам кюлте кирик, зыккыллары салына, къыз чыкъгъынчы къызара-агъара, тойну арасында турады. Не алакъытай чепкенли къызланы бири чыгъыб аны бла тепсеб кетеди, неда тепсерге къыз дженгил чыкъмаса, арты бла джанлаб, ахсыныб, къызаргъан тобукъларын джаба, биягъы харс уруугъа джарашыб, чөгюб къалады.

Темир бетли чепкенли, алтын къамалы, бухар бёрклю джаш чыкъса, тепсерге не къобузчу неда окъабаш къызланы бири чыгъады. Ол тепсеб тебрегенлей, аны башына тутуб къа-

гъыт бла джерленген гѣрохланы атадыла, «чаркъ-чаркъ» деб харсчыла, ёрге къобуб, харсны кызыу келтиредиле.

Алымчы, чычханны марагъан киштикча, алтын къамалыдан бир гыл юзерге хазыр болуб турады.

Ол тепсеб бошаб бир джанына чыгъаргъа, кызыны тыйыб, алымчы кычырады: «О-ха-хай, Азамат, тутмагъынгды, тутмагъынгды!». Алтын къамалы, тѣгерекден да чыкъмагъанлай, джастыкъ кибиб бир бочхадан патчах къатынны сураты бла бир уллу къараууз къагъытны алымчыгъа тутдурады.

Къараууз къагъытны башына тутханлай, алымчы саулай тойну тѣгерегине айланады: «О-ха-хай, джамагъат, бу онтю-менлик къагъытны Азамат берди!»

Не кѣб берсе да алтын къамалы алымчыгъа, не эки шай, андан озса, бир апас береди. Къараууз къагъыт, тойну башына тѣгерек айланнгандан сора, биягъы базыкъ ачха орнуна киреди.

«Келедиле, келедиле», — деб бир заманда адамла бир-бирин тюртюб тебретиле. Керти да, алларында ары-бери ауа, Апанас, Биймурза аны алтын бычагъын къолуна алыб, Къыямыт да къамиш гулоч таягъын джерге къагъа келиб, тойну кыйырында джумушакъ шиндиклеге олтурдула.

Къанамат Бийнѣгерни къулагъына шыбырдады:

— Ой алан, иги сагъан, Апанасча семиз болуб, къачда бир ирк кесер эди. Аяусуз къуру къарын джауу бир джылгъа боллукъ эди.

— Къайнайды, джетген джерингде аныча сыйланыб айлансанг, сен да болур эдинг семиз. Ол мени бла джыйында джангыз бир ийыкъны чалкъы тутха эди, аны къарнында не къалса да, кѣрюр эдинг.

— Эй, Бийнѣгер, ала бизге чалкъы тутдурлукъдула ансы, кеслери къолларын сууукъ суугъа тийипир акъыллары джокъду.

Къартчыгъа терекни юсуне къонуб, къайсы чыпчыкъны бууайым деб марагъанча, Апанас да, эки кѣзюп айырмай, кызылагъа къарай эди. Алымчы, Апанасны тѣгерегине бир-эки айланыб, тепсеб барыб, кызыладан юсю алай къолай да тюл, алай болса да эм ариу бир джаш кызычыкъны бууунундан тутуб: «О багъалы, сыйлы къонагъыбыз, Апанас, тутмагъынгды, тутмагъынгды, джюйюсхан!» — деб кычырды.

Къызчыкъны эслегенлей, Апанас Биймурзаны къулагъына не зат эсе да бир затны шыбырдаб, ол да башын «ашхы-ашхы» деген маталда силкди.

Тёртюнчю башы

— Тур, иги джаш, Ибрахим, от къармалыб къалгъынчы, бир-эки жаркъа сал, Бадимат башын джууаргъа отха суу асарыкъды.

— Башын джууарыкъ эсе, турсун да кеси салсын.

— Тели джаш, киши эгечине алаймы этеди, ол тамбла тойгъа барлыкъды, бюгече башын тараб джатаргъа керекди.

Къобаргъа суймеди, алай болса да къобуб, арбаздан къучагъы бла бир нарат жаркъаны, джыйырыла-джыйырыла, отджагъагъа къуйду.

Мёлехан, джашчыкъны джыйырылгъанын эслеб, джюреги къайгъылы болуб сорду:

— Не болгъанды, балам, нек джыйырыласа?

Айтыргъа суймей, Ибрахим баш тёбенине къарады. Ол джукъ айтмаса да, от жарыкъ бла Мёлехан жаркъалада къан бармакъ ызланы эслеб къарагъанында, джашчыкъны бир къолу къара къолтюр болуб, бир къолуну аязында эки узун джардан къан чыгъа тура эди.

Анасы къолуна къараб башлагъанлай, джашчыкъны кёлеринде джыламукъла тегерек-тегерек бурулуб тебретиле. Бадимат къарнашчыгъын не заманда да бек сюе эди, бусагъатда къолунда джараларын кёргенинде, джылаб, къычырыкъ этиб, эшикге къачды. Анасы Ибрахимни къолларын алай ким этгенин сормагъанлай да биле эди, алай а джашчыкъ бла не затдан башлаб сёлеширге билмей:

— Ким этгенди сени былай? — деб сорду.

Ибрахимни окъутхан афенди Мухаммат-Амин бир эки-юч кере да анасына: Джашыгъыз, Аптикни тауусуб, Къураннга кёчгенди, сый этиб келтирирге керексиз, алайсыз, сабий фахмусуз болады», — деб сездире тургъан эди.

Мёлехан дыгалас эте эди, алай болгъанлыкъгъа Мухаммат-Аминге сахан хычын, къозу элтирге къолундан келмей эди. Кюнден кюннге болджал эте эди. Атасы келиб джукъ келтир-

генлей, кесибиз ашамай турлукъ эсек да, сый этиб борчубуз-дан къутулур эдик деб тура эди. Алай болгъанлыкъгъа Темуркъаны аллына къарай, Мёлеханны кёзлери тот болгъан эдиле, ол а бир да келиб кёрюнмей эди.

Мёлехан, таш салдыра, кеси таш джаяргъа да кюреше, бир да болмай, таш алдаргъа къалгъанында, ташланы эшкге къуюб, эрини аллына къарай, джарлы джанындан тойгъан эди.

Сый келтирмегенлери ачыу болуб, Мухаммат-Амин Ибрахимге эртдеден бери тиш билей эди. Бир кюн межгит аллында сабийле, бал чибинле джызылдагъанча, окъуй тургъанлай, Мухаммат-Амин келиб, ким къалай окъугъанына къараб тебреди. Ибрахимни къатына джетгенлей, къолунда да сини блакъа бла ойнай, багъанагъа таяныб къарады.

Ибрахим, ол къатына келгенлей, артыкъсыз да къара тизгинлени онг джанындан сол джанына тиек бла тийиб, къадалыб окъургъа кюреше эди.

— Мен санга Къуранны белингден ёрге тутуб окъу деб иси-

ча айтханма, — деб Ибрахимни, кюлагъындан тартыб, ёрге кюбарды.

— Тут бери кюлунгу балакъагъа, — деб, керилиб джашчыкны кюлуна урама деб, ол кюлун артына къачырыб, Мухаммат-Амин кесини тобугъун адамыча кыыздырды.

Къутургъан туарча, кёзлери кызарыб, асыры ачудан секириб кюбуб, джашчыкны абадан сабийлеге тутдуруб, кюлундан къанын куйгъунчу балакъа уруб, акъ къапталына ууакъ чирчик-чирчик сабий къанны чачды.

Ибрахим, бир кюлундан къаны келе, бир кюлу да от кибик джана, джылагъан да эталмай, мюйюшге бурулду. Мухаммат-Амин джума намаз кылдырыгъа межгитге кирди. Джума намазны аягында михрабда кюлуна Къуранны алыб, ауаз бериб башлады. «Уллу аллахны къарыуу кёб болгъанын андан билирге керекди: Мусса файгъамбар тенгизден ёталмай къалгъанында, уллу аллахны кюдрети бла тенгизге таягъын атыб, ол заманда тенгиз эки джарылыб, джол болуб, файгъамбар аскери бла ётюб кетгенди.

Къуран, «биреуню мюлкюне заран этме, урлама», — деб алай юретеди. Биреуню малы кёбдю деб, анга зарлыкъ этерге джарамайды, аллах адамланы джаратхан заманда хар кимге не рысхы берлигин мангылайына джазгъанды, андан кёб, аз да табарынг джокъду. Джарлыла кеслерини мискинликлерине тарыгъуу этиб аллахха ассы боладыла.

Байны аллах кеси билиб бай этеди, джарлыла байлагъа кюллукукъ этген заманда хыянатсыз ишлерге керекдиле. Биреуню мюлкюне хыянат этеме десенг, ол дунияда кечиллик тюлду.

Муадзин, афендини къаты бла озуб, кёкюрегинде акъ къапталда къан тамгъаланы эслеб: «Афенди, абдесиз намаз кылдыраса, кёкюрегинде къан тамгъаларынг не затладыла?», — деб кюлагъына шыбырдады.

— Къой, сен бир кыйгъылы адамса, бюгюн бурнум къангъан эди да, андан чачылгъан болур, — деб, тырнагъы бла кырыб кетериге кюрешди, алай болгъанлыкъгъа аны къан ичгенлигин халкъгъа билдириге тургъанча, не кырса да, къан тамгъала, бекден бек джагъыла баргъан болмаса, кетерге унамадыла.

Бешинчи башы

Кюнбетде кьойланы ызындан сызгыра барады кьойчу. Кьойла бла бир бёлек эчки болса, эчкиле хаман джюрюрге тартыб, кьаягъа-ташха миниб, кьалгъан малланы отларгъа кьоймайдыла. Эчкиле хаман алгъа барыб, кьойла да аланы ызларындан тохтамазгъа кюрешиб джоппу боладыла, бир-бирин тюрте да бара, узакъ джолгъа барыб, кьойчуну джанындан этдиле. Эчкилени кьойлагъа кьошарыкъ тюл эдиле, алай болгъанлыкъгъа кёпюрден, суудан ётген заманда кьой сюрюуде эчки болмаса, кьойла кеслери алчылыкъ этиб барыргъа унамайдыла. Ол себебден хар бир кьой сюрюуде бир бёлек алчылыкъ этген эчки болады.

Сюрюучю, ууакъ сызгыра, асыры алгъа чабхан малны таш ата да ызына тыя, одал чапракълы бир чунгургъа джетгенинде, кюн тауладан иги чыгъыб, малны, адамны да аркъасын кьыздырды.

Таулада эртденнгиси сууукъ болуб, сора кюн тийиб кьыздырса, малны, адамны да джукъусу келиб, джерге бауур бериб кьалкыргъа бек сюеди.

Кьойла, джити хансдан асыу алыб, джер-джерде кьара джоппучукъла болуб джатдыла.

Кьойлада бир боз кьозучукъ, кьалгъан маллача, джатмай, сюрюуню кьыйырына бара да, кырдык джыртхан кирик эте, кьойла таба бурулуб, джатыб тургъан анасын теблерге кьалды. Анасыны тегерегинде секирге, айлана турду да, дагъыда эмчек излеб, кьарнындан тюртдю, алай болгъанлыкъгъа, не кьадар секириб тюртсе да анасын, ол кьобаргъа унамады.

Боз кьозучукъ, анасындан ёпкелегенча, секире, таш джанына бурулгъанында, кьойчу, бетин кюннге бериб, хурулдаб джукълай эди. Уллу мыллыкчы кьуш, кьойла ёзенден тебренлей, бир джукъ табармы эдим деб, таш башына кьонуб, кёзлерин кьойладан айырмай тура эди.

Бир заманда кьойчу джел тауушха уянганында, кьойла юркюб, узайыб кетиб бара тура эдиле. Джукъудан джангы уянган адам, не болгъанын билмей, бир кесек заманны сирелиб турду. Кёзлерин ууа келиб, огъары джанында бир уллу

кѣлекени эследи. Кѣлеке да, бир джерде тохтаб турмай, кетиб бара эди. «Мен джатханымда, кѣкде булут джокъ эди, кѣлекке, булут къайдан чыкъды», деб кѣлюне келе, ёрге къарагъанында, бир мазаллы сары къуш къозучукъну тырнакълары бла кѣлтюрюб мийикден мийикге чыгъыб бара эди.

Къойчу, къычырыкъ этиб, таягъы бла силкерге кюрешди, алай болгъанлыкъгъа къуш кѣз къарамдан ташайды.

Юргенлери да тохтаб, къойла джарашыб отлагъан заманда, боз къозучукъну анасы, баласын излеб, макъырыб, тѣрт джанына чаба эди. Ары бара эди да бир къозуну ийисгей эди, бери келе эди да тѣгерекге макъырыб къарай эди, алай болгъанлыкъгъа ол алай излеб, дыгалас этиб айланган заманда, мыллыкчы къуш къая тешике, боз къозучукъну тюбге салыб, эртден азыкъ ашай тура эди.

Джегинчи башы

Къанамат, джарлы юйден чыгъыб, атасы, анасы эртде ёлюб, кеси башына къалыб, гитчеликден джалгъа джорюгенден сора башха кечинмеги болмай тургъанды.

Элни ичинде кири болгъан юйлени алыб къарасанг, Къанамат джылчылыкъ этмеген бир бай юй болмаз.

Ол иги абадан болгъунчу, аны къарыусузгъа, джакъсызгъа кѣрюб, байла анга капек джал бермей, къуру къарын джалчы этиб тутхандыла.

Иги аякъ юсюне мине келгенинде, джалгъа деб бирер хурт так ала тебреген эди. Аны да, иги кызарышмаса, берирге унамай тургъандыла. Башын къоруулаб тебрегенин сезиб, джалгъа алмай да кѣргендиле, алай болгъанлыкъгъа, ишге кылышча, деменгили адам болгъанын ангылаб, бири алмаса да, бири джалгъа элтиб тургъанды.

Бир бѣлек джылны алгъа Къыямытда къой джал чыгъарыб чыкъгъанында, аны кичи джашы Къанаматха джетерик хакъдан бир тюменни бермей тыйгъанды. Аны юсюнден гъырмыр болуб, Къанамат джашны агъач сенек бла уруб, къой бауну джанына джатдырыб кетгенди.

Қыямат бу затны хапар этерге ийлыгыб қоймаса, Қанамат бююн Қобанны сууун ичмез джерге джоулукъ эди. Байладан таякъ кёлтюре, хакъы ашала, артыкълыкъ кёре, кёб инджилгенди да, Қанамат бай адамлагъа, джерде джыланнга къарагъанча, алай къарайды.

Ол, анасына ушагъан болур, бек чырайлы джашды. Юсюн аманлыгы болмаса, той, оюн болгъан джерде андан бек кишиде кёзюнг тохтамайды. Чыммакъ-акъ мангылайы, къалам тартылгъанча, узун ингичке къара къашлары, бир кесек мыдахыракъ тум-къара кёзлери, сакъалы, къаты къылыгы болгъанын билдире, бир кесек ёрге буруларакъ, джангы тюкленген къаргъа балача, сакъалына, мыйыгына къара джумушакъ тюк уруб, аллай джашды.

Ёсюб келген джаш тёлуден андан кючлюме деб къара кючте киши чыкъмагъанды. Бир-эки джерде тутуш болгъанында, джашланы, қойланы къыргъанча, къырыб кетгенди.

Аллай къыйынлыкъда ёсгенлей, Қанаматча джюреги джумушакъ, къылыгы ариу бир адам болмаз дерчады.

Бир онгсузгъа къыйынлыкъ джетгенин кёрсе, анга болушлукъ этмей, не къыйналлыкъ болса да, джанлаб кетерге амалы джокъду. Қошда тургъан заманда, аны къолу джетмей, бир иш толмайды, аны къыйыны, джумушу бла хайырланмай киши къалмайды, артыкъсыз да онгсуз, къарыусуз адам болуб.

Қанамат Темуркъалагъа къабыргъа хоншу джашаб, атасы, анасы болмай, кире-чыгъа, Мёлехан бла Темуркъаны, атасын, анасын сыйлагъанча, сыйларын алай кёрюб турады. Ала да, хариб, джарлыны кёлю джарыкъ дегенлей, Қанаматны кеслерини эки сабийлерини биринден башха кёрмейдиле; артыкъсыз да Мёлехан, юйюнде бир маджал гырджын этилсе да, Қанаматны чакъырыб, анга къабдырмай, тынчыкъ табмайды.

Кюн, кече, джыл оза, Бадимат да, Қанамат да ёсюб абадан болгъанларында, бир-бирине джити къараб, бир-бирин кёрмеген джерде эригиб тебретиле. Ала хар ким кесини юйюнде бир-бирини юсюнден сагъыш этгенлей, кёз къысмай танг атдырыб кетедиле.

Қанамат Бадиматны атасына, анасына джукъ сагъыныргъа тартынган эте эди. Бадиматны башына башха тюрлю акъ-

ыл келгенлей, кеси кесинден уялыб, кзулакълары от кибик кыза эдиле. Алай болгъанлыкъгъа селешмегенлей, бир-бирин ала кибик джетген джаш адамла къалай сюе эселе, алай кемсиз сюйгенлерин экиси да билдиле.

Мёлехан, кызы бла джашны бир-бирине термилгенлерин эслеб. кеси кесине алай айта эди: «Атабыз келгенлей, алагъа неках этиб кюояргъа керекди. Бадимат, аны кююб, не ханнга, бийге да барлыкъ тюлдю». Алай а, бусагъатда эри къатында болса да, ол затны, базыб, анга айталлыкъ тюлдю. Эки къотур ат да бири бирин къашыйдыла, кесим кибик джарлыгъа берсем игиди, джаш иги джашды, урусуб-бюрюсю джокъду, кеси кыйыны бла башын тутарыкъды». Мёлехан, джюреги бла былай бичсе да, кызы бла джашны арасында болгъан сюймекликни сезгенин алагъа эслетмейди. Кыз дегенинги мияла табакъ кибикди, биреу «оу» десе, шау болады да къалады. Андан эсе быланы ишлерин созмай дженгил этерге керек эди, деб бир-бирде алай сагъыш этеди. Алай болса да баш иеси юйде болмагъанлай, туруб кеси башына иш этерге болмайды.

Темуркъа джалдан болджалына келмей, юйдегиси иджиллигин биллиб, Қъанамат къолундан келген зат бла кереклилерине болушуб турады.

Мёлехан бла Бадимат бирге къалгъан заманда, анасы кызын осмакълаб, алай айтады:

— Аллах бирди, Қъанамат болмаса, биз быйыл эл бедиллиги боллукъ эдик. Сау къалсың, кесини атасына, анасына къарагъанча, бизге алай къарайды. Бизден къайтмаса да, аллахдан къайтсын, — деб кезюню кыйыры бла кызына джити къарайды. Алай болгъанлыкъгъа Бадимат, анасыны муратына ишек болуб, тишлерин кысыб, бир-бирде ачитхынчы кеси бутундан чимдесе да, бир зат бла кесин тюрлендириб, билдирмей турады.

Қъанаматны арбазгъа киргенин керюб, балата джугъу къоллары бла Мёлехан Қъанаматны аллына барыб чакъырды:

— Кел юйге, ауруунгу алайым, Бадимат да, Ибрагим да юйдедиле.

— Экиджашарны суугъа элтиб келе эдим да, не эте тура-

сыз деб кьайтханма. Темуркьа да кьалды да кетди, муну Кьыямытны кьошуна тагъыб кьоймагъан эселе, билмейме.

— Алайды, балам, ариу аны аллына къарай, сокъур болгъанма. Ары тёрге ёт да олтур, Бадимат отоучугъунда башын тарайды, бусагъатдан келликди.

Къанамат, Ибрахимни кьойнуна ала:

— Кечегиде баш тарагъан кьайгъыны кьолгъа нек алгъанды? — деди.

— Да, ауруунгу алайым, Къыямыт деген бийибиз, орус кьонакъларыма той этеме, кьызчыкъны бир джибер, деб ийгенди да, эки келечисин кьайтаргъанма, ючюнчюге къатыны келиб, тилеб кетгенди. Къарт башы бла ол келгенден сора, джибермесек, былайда экинчи бизни джашаргъа кьоямыды.

Бир кесекден Бадимат, кесин тюзетиб келиб, къаты кысыб, Къанаматны кьолун тутду.

Бадиматны кечегиде тойгъа баргъанын суймей, джюреги чанчды, алай болгъанлыкъгъа аны юсюнден джукъ айтыргъа уялыб, мыдах болуб, баш энишге къарагъанын кьыз эсгериб, бир эки-юч кере ахсынды.

Мёлехан, балата кьолларын джууа:

— Тур, Ибрахим, олтуруб турма да Бадиматны Къыямытлагъа ашыр, ары-бери джанламай, сакълаб туруб, той бошалгъанлай, ызыгъызгъа кьайтыб келигиз. Кесин тойда джангыз кьоюб, ойнаргъа кетсенг, эшитмедим деме, — деди.

Кеч болгъанны себебинден джашчыкъгъа ышанмай, Къанамат туруб кеси ашырыргъа да тебреди, алай болса да Мёлеханни кёлюне ары-бери келмесин деб, Бадимат Ибрагимни кьолундан тутуб чыкъгъанында, Къанамат отджагъада олтуруб, башын сагъыш басыб кьалды.

Мёлехан сёз нёгер болургъа кюреше эди, алай болгъанлыкъгъа Къанаматны башын къара тубан басыб тургъан болмаса, бир сёз кьошаргъа да джюреги ачыкъ болмады.

Сынджырда ушхууур этилирге тагъылгъан чоюнну суу аз болуб, джылау таууш этерге кьалды да, Къанаматны джюрегин андан да бек кьайгъылы этди.

Беш-алты джылны мындан алгъа Къанамат Къыямытха кьой джалгъа кирген кюнден бери аны кёрюб болмагъанды, аны

аты айтылган джерде, безгек тутарыны аллы бла суууксуратханча, бютеу санларына сууук уруб, безгекдеча, квалтыраб турганды. Қыанамат андан кворкуб квалтырамаганды. Ехидна деб бир гитче джануар болады, ол, адам катына келе тебрегенлей, адам тэмез бир ийс чыгарыб, аман ийсн бла кишини катына коймайды. Тамам анга кыараганча, Қыанамат Қыямытны кесин да, бютеу аны юйююн да алай кереди

Алай болуб турганлай, таза джюреги бла суйген кызы туруб кечегиде ол суймеген юйге кетгенинде, джюреги уллу кыйналды. Джюрегини кыйналганын Мёлеханнга билдирмей, кысхач бла отну ышыра туруга кюешди, алай болганлыкыга олтурган джеринде тынчлыкы сары чыганагга олтуруб турган адамны тынчлыкыча эди.

Бир да олтуруб чыдаялмаганында, Мёлеханнга асырагга берген кыара кыамасын алыб, аны да белибауна кийдире, — ашкы кечели бол, — деб, ат кютерге барган сылтау бла юйден чыгыб кетди.

Темуркыаны арбазындан ары озганлай, Ахмат, Батал, Токвал, Кыасым, Бийнегер — бешиси да Кыанаматны суйген негерлери — аллына чыкдыла. Кыанамат эселемеген кирик этиб, озуб кетерге мурат этди, алай болганлыкыга Бийнегер, негерлеринден бери, муну таба бурулуб, джолун кесиб, аллына чыкгыанында, джанлайлмады.

— Ой, алан, кыйры джанлаб бараса, джюр бизни бла, тойгга кыарарга барайкы! — деб, Кыанаматны тенглик адет бла белинден тутду.

— Огъай, мен бараллык тюлме, отунда бек арыганма да, барыб бир таянмасам, аяк юсюнде туралмайма.

Квалганла да кыошулуб, Кыасым айтды:

— Тейри, не эсе да башка кыйгынг болур ансы, мен сени таныганлы сени арыб кермегенме.

— Тейри, барыб таяннгандан сора бир кыйгым да джокьду.

— Да не этейик, келсенг, аллах бла разыбыз, арыган эсенг, бар да таян, эртденблагга сау чыксанг, тюбеширбиз, — деб Кыанаматдан айырылыб кетдиле.

Ары иги узайгандан сора, Ахмат:

— Къанаматны ауазын кьолай кёрмедим, ауруга эди хайырсыз, — деб негерлерине къарады.

Къыяматланы арбазгъа туура болгъанларында, Токъал айгды:

— Къанаматны юдегиси болуб да къарар адамы джукъду, тойдан чачылгъанлай, барыб кёрюрге керекди, ким билсин, бир джукъ кереклиси болса уа, бирибиз аны бла бюгече кълмай боллукъ тюлдю.

Ол айтханга кишини огъай дегени болмай, Къыяматланы уллу юйге джетиб, той кызыу бара тургъанлай кириб, кшошулуб босагъадан огъуна харс ура тебретиле.

Тойда адамланы аллындан джанлата келиб, къатынын эслегеннде:

— Джантемир кызы, бери кел, — деб Къыямат, къатынын бир джанына алыб, ташатын айтды: «Турма, ол силегейли Биймурза келиб кългъынчы, кьонакълагъа ашарыкълтген сылтау бла Бадиматны отоугъа джибер, мен анда боллукъма», — деб бир джанына джанлаб тебрегенлей, тюз аллындан Биймурза чыкды.

Къыямат, аллына сарыубек чыкълса да, аллай бир тартыныкъл болмаз эди, Биймурзагъа тюбег андан артына туракъллагъанча, алай болса да кълсха тюбегенден сора, джанлаб кетерге кълрыуу болмай тохтады.

— Стражниклеге бютеу тартдыргъанма да, ала кълрылгъандыла, мыртазакълладан да эшик юсюнде биринден кългъанын юйлерине бошлагъанма. Энди, Къыямат, ушата эсенг, башлар замап болгъанды.

«Тартылсын сен силегейлини эшигинг, адамын ызындан, кълйгъа мант башы джабышханча, тагълылыб айлапа эсенг», — деб ичинден дуняны аманын кълуа:

— Келе кел, хазыр болгъан эсенг, — деб экиси да бир-бири ызындан отоугъа кетдиле.

Джантемир кызы, Ибрагимни эгечинден айырылмагъанын эслеб:

— Бар юйюгюзге, Бадиматны мен кесим ашырырма. — деб бир-эки джолда локълум джарты бериб, ариу айтыб да кюрешди. Алай болгъанлыкългъа джашчыкъл локълумну алгъан заманда

«кетейм» дей эди, кетген а этмей эди. Билек агъачны артына джашыныб туруб, локъумну бошагъанлай, дагъыда чыгъыб, келиб сюеле эди.

«Бу бууала тиерик ары къорамайды», — деб Джантемир кызы къаргъай эди, алай болгъанлыкъгъа Ибрагимни, бёрю балачыкча, къараб тургъан болмаса, бир да кетер акъылы джокъ эди.

Джашчыкны юлерине ашыралмай не мадарын да тауусуб тохтагъанында:

— Тур, ёмюрюнг къысха боллукъ, — деди да, джашчыкыгъа бир-эки эрши къарады да, сан этмеген кибик этди да кёйду.

Джантемир кызы, семиз бегеджинча, эки джанына аунай башында да, таб къаланмагъан капнача, къара чоху бла, тюлкюча узун сары ат тишлерин ышарта, къызланы аллары бла келиб, Бадиматны билегинден тартыб, чакъырыб айтды:

— Къызым, хар ким, джумуш этгенле, бирер сылтау бла чачылгъандыла да кетгендиле. Қесими хар затха къолум джегмейди, къарт болгъанма, айхай алгъын заманым болгъа эди. Мени къонакълагъа бедешлик этме да, аланы ашларына-сууларына къараргъа манга бир болуш. Қалгъан къызла да бардыла, алай болгъанлыкъгъа сени кеси адамыма кёрюб чакъыргъанма.

Мен, баста тюбюне кетмесин, къарай турайым, сен, иги баламча, ол уллу юйде тепсини отоугъа къонакълагъа элт да, кесибизни юйлю адамыбызча, аланы кереклилерине бир къара.

Бадимат, анасындан эркинлик болмай, джумушха къатышыргъа тартынды, алай болса да, къарт къатынны хатерсиз этмейим деб, билеклерин ёрге этиб, хант тепсини отоугъа кёлтюрюб кетди.

Ибрагим, аны эслеб, маскечикча, ызындан атланды.

Бадимат отоуда къалды, Ибрагимни Қыямыт:

— Бар, тойгъа къара, сен уллуланы ичине кириб не этессе, — деб, отоудан тюртуб чыгъарыб, эшик юсюнде тургъан мыр-тазакны къулагына:

— Бери адам джиберме, сен адамыча иги сакъласанг, мен

тамбла сени кѳууандырырма, — деб шыбырдаб, эшикни кѳаты этди.

Кѳанамат, юйюне келиб, элден чыгъыб ат кютерге атына джер салыб, баудан чыгъарды, алай болгъанлыкъгъа, бир зат этегинден тартханча, джюреги Бадиматха хош болмай, атны джерин алыб, юйге атыб, дженгил-дженгил атлаб, тойгъа келиб, джашыртын эшикден кѳараб, кызланы ичинде Бадиматны кѳрмеди.

Джюреги асыры ургъандан, кычырыб кесими билдиреме деб кѳоркѳуб, артына туруб, ызына кѳарагъанында, Ибрахим, джыламсырары келиб, этегинден тартыб айлана эди.

Джашчыкъны алай кѳргенлей, джюреги, ат чабарыны аллында кѳалтырагъанча, алай кѳалтырады. Алай болса да, тишлерин ачытхынчы кысыб, джашчыкъны кѳойнуна алыб, бир джанына джанлаб сорду:

— Кѳайдады Бадимат, нек джылайса?

— Бадимат отоугъа кетгенди, мени андан Кѳыямыт кѳоймай кыстаб ийгенди, — деб Ибрахим, джыламсырай, хапар айтды.

— Ким барды отоуда?

— Уллумыйыкъ базыкъ оруслу, Биймурза, дагъыда Кѳыямыт.

Джашчыкъ алай айтханлай, Кѳыямыт деген кѳарт ит зорлукъ этерге тебрегенин ангылады ол.

Джюреги асыры кѳыйналыб сагъыш этгенден, джашчыкъны кѳолундан ычхындырыб, тоб деб джерге тулукъча тѳшюрдю.

Кѳанаматны эки кѳезю отоугъа аралыб, эки атлагъанлай эшикге джетди.

Бир заманда кесин эсгериб кѳарагъанында, босагъагъа ѳрге сюелиб, мыртазакъ эшикге шкогун кѳнделен салыб тура эди.

Мыртазакъ, адам келгенин эслеб:

— Бери кирирге мадар джожѳду, — деб бир кѳолу бла Кѳанаматны кѳкюрегинден тюртдю.

Кѳанамат анга джууаб этгинчи, отоудан бир дыгъырдагъан, богъурдакъ хырылдагъан тауушла кѳулагъына келиб, бир ур-

гъанлай мыртазакъны юй джанына къырыб, уруб эшикни чюй-юн къобарыб, ичине кирди.

Кириб тегерегине къарагъанлай, Бадиматны джаулугъу имбашларына тюшюб, чачы тозураб, джылаб эки кёзю тулукъ кибиб кёбюб, мюйюшге къысылыб тургъанын кёрдю. Аны аллында да Биймурза бла Къыямыт сюелиб, бирини къолунда чагъыр стаканы, бирини ууучунда алтын аччалары бла, Апанас да орундукъ къулагъына таяныб тура эди.

Къанамат алай киргенлей, киши тургъан джеринден къымылдамай, не сёз айтханы болмай, бир кесек тургъанлай, къычырыкъ этиб Бадимат кесин Къанаматны юсуне атды.

Бадиматны юсунден ары атыб, къамасына узалгъанын эсгерди, андан сора не зат болгъанын, Бадиматны къолундан тутуб эшик хауагъа чыкъгъынчы, бир зат билмегенди. Бадиматны кёкюрегине къаты къысыб:

— Мен таулагъа къонакъгъа барайым, — деб, аны да юйлерине джетдириб, къарамдан ташайыб кетди.

Сегизинчи башы

Эртденбла кюн тийгинчи, мийик таулары бирине миниб къарасанг, кюн чыкъгъан джаны алгъы бурун саргъала, аны ызындан къызгъан темир кибиб къызарыб, багъыр тазны джартысыча, кюнню джартысы кёрюнеди.

Тёбен джанынга къарасанг, чегет джабхан джерле кёзюнге аскер таяныб келгенча кёрюнедиле.

Къулакъллада, ёзенледен келген тау суула бюгюлген кюмюш чыбыкъча агъарадыла. Не ачыкъ кюнде да, мийикден къарасанг, ёзенлеге, кёк джюн чагъылгъанча, чарс чабханлай туралды.

Огъары джанында бир къуш, башында бутакълары урулгъан джангыз нарат терекге миниб, замансыз эртден азыкълны башлагъанды. Тырнакъларыны тюбюнде бир къаралдыдан тартханы сайын, бутакъдан джыгъылыргъа джетиб, бир джанына ауа тебрегенлей, къанатларын ачыб, дагъыда, алгъынча, терекге тюз къонады. Къуш бурну бла ашына узалгъанлай,

джукъ тюшерми эди деб мурат этиб, ууакъ къанатлыла, тѣс-регинде бутакълагъа миниб, аны эртден азыгына джууукълашыргъа кюрешедиле. Алай болгъанлыкъгъа, къуш башын ала таба бургъанлай, юрюлюб учуб, башха джерге къонадыла.

Къушдан тигим табмазлыкъларын билиб, алай болса да, кетиб да къалалмай, боюнларын бир джанына джибериб, аны буштукълагъанына къарайдыла.

Бир да джанларгъа унамай, бир къаргъа джюрюйдю. Ол, терекге минерге базмай, терекни тѣгерегинде, сан этмей, джерге узалгъан кибик этсе да, кѣзлери къушну аягыны тюбюнде эдиле.

Ашагъанын къююб, къуш тѣбен джанында тапха къаячыкъгъа джити-джити къарады. Кѣзлери ары айланыб тургъанлай, хантына да бир-эки узалыб, шууулдаб джетиб кюнде джукъларгъа чыкъгъан бир мазаллы талгъыр джыланны тырнагъы бла бойнундан басды.

Бойнуна къуш тырнакъла кириб тургъанлай, джылан узалыб кесине артыкълыкъ этгенни аягъын уругъа кюрешеди, алай болгъанлыкъгъа аны бойнундан басхан джити тырнакъла джибермедиле. Кюрешиб, бойнун къымылдаталмагъанында, чырмалыб къуйругъу бла къаяны туююб тебреди. Алай бла къуйругъу ууакъ-ууакъ сын да бар, сыныб белине джууукъгъа дери джетиб, джыланны къайырылыр къарыуу къалмай тохтады.

Къуш, джыланда къарыуу къалмагъанын таныб, алай болса да тырнакъны бойнундан джибермегенлей, бнягъы орнуна келди.

Келсе, аллайгъа келсин, ашарыгына элни тюрю-тюрю къанатлы къонагъы басыныб, муну келгенин да эселеген кибик этиб тура эдиле. Алагъа ачыуланыб, абадан таууш этиб къанаты бла силкенинде, бир къаууму джерге къуолду, къалгъан бѣлеги да башы къалгъан джерге учуб джанладыла.

Чакъырылмагъан къонакъланы адебсизликлерине сейирсиниб, бир бѣлек заманны аллында хантны ашайлмай турду...

1. Ибрахимни джашауу къалай болгъанды? Аны сыфатын ачыкълагъыз.
2. Элли байлары не ючюн эте эдиле той?

3. Қыанамат бла Бадимат қыаллай халиси болған адамла эдиле? Қыанаматны джигитлигини кёрюзген айтымны табыгъыз.

4. Табыгъатны юсюнден айтылған сёзлени табыб, таб суратланған айтымланы тетрадлагъа джазыгъыз.

5. «Қыара кюбюрю» бу кесегини планын салыб, анга кёре хапарын айтыгъыз.

Сёзлени магъаналары:

Қыартгунa — джылы келген адамча, хар нени да билген, эсли сабийге айтадыла алай. *Гугурук юч кере кычырса, эрлай*: «*Хайыр хапар айт!*» — дегендиле. Алай бла иги хапар эшитирикбиз деб, ийнаныб тургъандыла. Адам ёлдю деген хапар эшитилсе, бир кыауум адам *темир затны* сабийни ауузуна салыб, тишлери бла кысыдыргъандыла; алай этселе, сабий ёлюмден сакъланлыкъды деб ийнанигандыла. *Эркеч* — кыой сюрююню алында джюрюген теке. *Пристоп* — пристав, патчахлыкъны заманында участокну, районну тамада кыулулукъчусу (чиновниги). *Праулен* — правление, элге оноу этпучю орган (старшина, аны помощниги, секретары). *Антиек* — Кыуранга джетгинчи окъулған, араб тилде джазылған дин китаб (аны бир джылны ичинде окъуб бошаб, андан сора Кыуранны окъургъа кёчгендиле медирседе). *Балакыа* — медирседе дерсин окъумай келген неда кыылыкъ этген сохтаны кыол аязына афенди чыбыкъ бла ургъанды. Аллаи чыбыкыгъа «балакыа» дегендиле.

ЗОРЛУКЪДА

«Кыара кюбюр» романдан

Сегизинчи башны ахыры

...Темуркыаны эртден сайын кыойла бла мийик сыртха чыкыгъандан сюйгени джокъду. Сыртны башына чыкыса, ол таныгъан джерле барысы кыол аяздача кёрюнедиле. Кыойла да, джити тау кырдыкны джырта, ол да, таягына таяныб, ёзенледен салкыын аяз ура, бир джерге кыарагъандан башха джерге кыарамазгъа кюрешиб, бир кесекни турады.

Аадмны аллай бир кесек заманы болады: кёзлери бир джерге чыракъ болуб, башындан къайгысы, сагышы да кетиб, эсирген адамча болуб, къарагъан джеринден башха джерге къараялмай, бир кесек заманны турады. Ол кёзюде адамгъа джукъ сёлешгенинги да эшитмейди. Былай бир кесек турсам, деб тургъан халын бузмазгъа кюрешеди.

Темуркъа, къойла бла мийик сыртха чыгыб, бююн эртден-бла тамам бу халда сиреле эди. Ал кюнюнден юйге кетерини юсюнден Къыямытны джашы Къандаур бла сёлешиб, джюреги бек кыйналыб эди: юйюню къарыусуз тургъанын билиб, хакъын алыб кетерге алланыб эди. Къандаур а, аллында бошларгъа сёз бериб тургъанлай, болджалы джетген кюн унамай, Темуркъаны къашына салыб къойгъанды. Темуркъа анга сёлешген кюнюню кечесинде, къара сагышла басыб, кёз кысмагъанлай чыкыгъанды.

Кюн иги чыгыб кыздыргъанында, баш къагъа келиб, Темуркъа башын сууукъ ташха салыб кълкыргъа кюрешгени аны ючюн болур эди. Алай болгъанлыкыгъа, джукъусу не бек бёлюннген эсе да, джукъалаймады. Гитчелигинден бююн адам ортасы болгъунчу белин солутмай ишлейди, алай болгъанлыкыгъа, джарлыдан джарлы бола баргъан болмаса, бир заманда да бир джарыкъ кюню болмай, бююннге джетгенди. Бююнда, джашауну къарангыдан къарангысы чыгыб келген болмаса, бир джарыкъ ургъан джери кёрюнмейди.

Джаш, къарыулу джыллары батмакыгъа бата, сууукъда къала, ачлыкыны джалангачлыкыны кёлтюре кетдиле, энди уа къара сакъалы агъарыб тебрегенди. Алгынча, кыйынлыкыны, джунчууну, артыкъ сёзню да кёлтюралмайды. «Джаш заманымда, оу-шау эте, къалай болду эсе да, башымы тутаргъа кюрешдим, энди къартлыгъымда къалай этерикме?» — деб джашагъан дуниясы кёзюне кёрюнуб, башын сагыш кючледи.

Ташха таяныб сагыш эте, аслам тургъан болур эди, къойлары, чауудан ётуб, сыртны мийик дуппуруна чыгыб тура эдиле. Темуркъаны бу дуппургъа миниб къарагъандан суйгени джокъду. Былайда бузла узакъ болмагъаныны себебинден къойла да, исилемей, иги турадыла.

Темуркъа, эски чырпа бёркюн таягына чанчыб, анга тая-

ныб, тёрт джанына къараб турады. Былайгъа чыкъса, инджи-
либ джашагъан дунясындан башына бош болуб, бир джаны-
на болгъанча болуб, кесини эски джюрек джараларын унутуб,
ызына къайтмай, ёмюрю былай къаллыкъча кёрюб, иги кесек
заманны сагъышланыб турады. Алай тургъанлай, белибауу
бош болуб, къойнундан тууар къайиш тюшюб, Темуркъаны ба-
шындан татлы сагъышларын, булутну джел сюренча, сюрюб
чачды, керти тургъан халына къайтыб, узалыб къайишни алыб,
билеклерин ёрге этиб, кызыу ууб башлады.

Къандаур кесине алтын ат керек этдиргенди да, аны къай-
иш керегинне бир ючлю уууаныкны союб, сюрюуде бош турма-
гъыз деб, хар бир сюрюучюге бирер-экишер къайиш тутдур-
гъанды.

Ингир къурумуна, Темуркъаны эки этеги чакъмакъ болуб,
чабырындан баш бармагъы къараб, атлагъаны сайын сыртын-
да джарак кюлтечиги къалтырай, къойла бла стауатха келди.

Къошну аллында, ауузунда чыгаркасы бла Къандаур, бир
къолун сыртына салыб, къамчиси бла ойнай, ёрге-энишге бара
тура эди.

Хамид, къош артындан чыгъыб, Темуркъаны къулагъына:

— Мени Къандаур ёлтюрлюк болур, бюгюн таш тийиб, бир
къой ёлгенди да, келтириб къош артына салыб турама, къалай
этейим, бусагъатда айтайыммы, огъесе джашырыбмы къояйым?

— Биреуню рысхысына фитна этерге джарамаз, къошха
джыйылгъанлай, болгъан болушлусуча айт да къой, сен джа-
шырама десенг да, кеч-эртде болса да, аны джюз кёзю барды,
аланы бири кёрюб айтса, экинчи сени джашаргъа къоймазла.

— Огъай, мен алдаргъа излемейме, къалай этерге билмей.
сеннге къоркъуб сорама, болмаса, не мадарым барды, кесими
эки-юч къойчугъуму бирин берирме. Аллах ючюн, Темуркъа,
меннге урушханы болса, сен да бир аууз джетдир, мен Къыя-
мытда ишлегенли, Къандаурдан къоркъгъанымча, бир джаны-
уардан къоркъмайма. Ол меннге ачууланыб къараса, санла-
рым къалтырайдыла.

— Къоркъма, хомух, нек къоркъаса аллай бир, не этерикди
ол сеннге, аллах кеси берген джанын кеси алгъынчы, бир зат
болмайды.

— Къошну артында сойланган не затды? — деб Қъандаур, тири-тири атлай, келе эди. — Джаш, кимни сюрююнденди ёлген къой? — деб Хамидни къабыргъасындан къамчи бла хыны тюртдю.

Макъа джыландан джыйырылгъанча, джыйырылыб, артына-артына барыб, Темуркъагъа къысыла:

— Меникиди, бюгюн чауулда таш тийгенди. — деб Хамид мугур джууаб этерге кюрешди.

— Къойгъа тиймей, сеннге тийсе уа, арыгъан къазанлы, — деб керилиб башына къамчи бла урду.

— Ай ююнге! Тууарны ургъанча, джашны алай къалай ураса?

— Тохта, къарт эшек, сен да аны джанындамы боласа? — деб чуругъуну бурну бла къабыргъасына уруб, къойланы да юркюте, багушха джыкъды. — Мен сизни кёрюрге, арыгъан итле, бери басыныб, сиз мени малсыз этерге тебрегенсиз, — деб табхан аманын айта, къошха кириб кетди.

Ол кече, къошха кириб аны бетине къарамаз ючюн, экиси да, къалгъан сюрюучюлеге айтыб, эски джамчыланы чыгъарыб, къабыргъаларына мешхут суу ёте, бир-биринден узакъ болмай къой сюрююню къыйырында джатдыла.

Бир кесек тургъанлай, Хамид келиб, джыламсырай, Темуркъаны къатына чёкдю.

— Мен былада къой джалда тургъанлы тёрт джыл тауусулуб, озгъан айда беш джылгъа киргенди. Ол заманны ичине итни-битни къуллугъун этиб айланганлайыма да, мен таякъ кёлтюрмей бир ийыкъ арадан кетмейди: къачыб кетерми эдим, джалымы да былагъа къоюб, ансы былай бла кечиналмайма, — деб шыбырдады.

— Мен кёргенни къатында сен не кёргенсе? Мен да турама, сен да туурургъа кюреш. Кюч алада, мюлк алада, биз алагъа не зат эталлыкъбыз, артыкълыкъ этгенлерине аллах кеси къараб турады, бир кюн джетмесе да, бир кюн джетернк болур.

— Быладан эсе, ит да иги болур, башха байгъа джалгъа кирирми эдим?

— Къой, иги джаш, къой, тонгузну аласы-къарасы болмайды, ала барысы бирдиле. Былайда бу игиди да, бу аманды деб

айыраллыгынг джокъду. Мен сени кибик джаш заманымди бирин къоя да бирине бара, чыртда алада иги кѳрмегенимде, хоншу бетден бу иги болурму эди деб, артда ма бу Қыямытха туар джалгъа кирдим. Джалчылыкъ этген айымда огъуна, бузоуланы эмизтгенсе деб, Қыямыт, къалгъан джалчыларына тутдуруб, кеси къаты агъач къюлю алыб, къолуму отха уруб, джырмыландырды. Ма, иги джаш, тут да кѳр, мен андан бери чалкъы туталмайма, — деб чепкен дженгинден чыгъарыб, дюк-кюч кибик къолун Хамидге узатды.

— Менден ѳзге адам аны, къарт бабасны, джуртуна да басмаз эди, алай болгъанлыкъгъа, не къычырыкъ этгин, къалай джашагъын, къайры баргъын? Юйдегинг, ач болуб, кѳзюнге къараса, кѳзюнг къарангы этеди да, этмезлик затынгы да этесе. «Сырты кичиген бий эшигине» дегенлей, кесинге артыкълыкъ этген къанлы джауларынга бойнунгу узатаса да келесе, ала да, сени къарыусузлугъунгу ангылаб, сюйгенлерича, артыкълыкъ эте турадыла.

Темуркъа хапарын айтыб бошаргъа, Хамидни джылагъаны да тохтаб, кеси къыйынлыгъын унутуб, Темуркъаны бек джазыкъсыныб, айтханына уллу сейир болуб, тынгылаб туруб былай айтды:

— Менден кѳб къыйынлыкъ ким кѳрген болур деб тура эдим. Алай а сени хапарынгы эшитгенлей, кесимикин унутдум.

— Сени да болур къыйынлыгынг, Қыямытха зауукъдан келиб турмагъанынгы билеме. «Ач къарынны токъ билмез, ауругъанны сау кѳрмез» деб бизде сѳз барды. Не этейим, бу дуняда къыйналсакъ да, афендиле айтханча, ахыратыбыз иги болукъ болур деб, кѳлюмю басаргъа къюрешиб турама.

— Темуркъа, бир-бирде аллах чамланыр деб да къоркъама, алай болса да кѳлюме бир зат келеди. Биз барыбыз да аллахны къуллаы эсек, сѳз ючюн, экибиз, бит-къурт кесиб, бир байгъа къуллукъ этиб айланганлай, дагъыда ол бизге таякъ кѳлтюреди. Кеси уа, сууукъ сууугъа къолун тийирмей, иги ашаб, иги кийиб, ат белинде айланады. Бу былай нек болады, мен иги айыралмайма? Аллах онгсузну, джарлыны джанында болургъа керек тюлмюдю? Бююн, Қъандаур мени да, сени да ургъан заманда, аллах аны къолларын къурушдуруб къойса уа, къолун-

дан келмейми кьаллыкь эди, бизге зор, артыкьлыкь этдире нек турады?

— Иги джаш, аллахха ассы болмазгъа керекди. «Бир адам кёрюрюн кёрмей кёрюне кирмез», деб сёз барды. Тур ёрге, зрыгъанбыз бюгюнлю, тангнга да кёб кьалмагъанды, бир кьалкьыргъа кюрешейик.

Хамид, джамчысын сюррей, Темуркьадан айырылгъанында, Ёксюзле джанында джулдузла, дженгил-дженгил кёз кыса, кёкню ол джаны саргъала тебеген эди.

Тёбен джанында кьулакьдан «гуу-гуу» деб танг аласына уянган тюлкю кьычырды. Анасын аджашдыргъан кьозу, кьойланы арасына кирирге кюрешиб, макьырады. Шапа, эртдерек кьобуб, от этген болур эди, кьош оджакьдан джилтинле чартлаб чыгъыб, уча барыб, хауада джукьланадыла. Бир кесек тургъанлай, кьойланы солугъан тауушларына Темуркьаны хурулдагъаны, Хамидни бурун сызгьыргъаны кьошулду.

Эртденбла Темуркьа ёрге кьобханында, инчиги чанчаргъа кьалды, «арабий, чабхыныммы тутханды» деб отджагъада чабырларын, ышымларын тешиб кьарагъанында, ашыгъыны тёбен джаны азчыкь кьаралыб тура эди.

Темуркьаны аягъын эслеб, Хамид:

— Былайы чауулгъа джууукьду да, бир джыланлы стауатды. Тюнене сары ийнекни эмчегин джылан ургъанды. Сени джылан урмагъа эди! — деди.

Бир кесек тургъанлай, джылан ургъанын билдирди аягъыны кёбгени.

— Маллагъа кьарамай, кьошха нек басыннгансыз? — деб Къандаур, кьошха кирмегенлей, арбаздан кьычырды.

Эртдеден Къыямьтлада джалда тургъан кьарт Таулан ийлиб башын кьошну эшигинден кьаратыб, джууаб этди:

— Темуркьаны аягъын джылан ургъанды да, анга бир мадар этерми эдик деб мурукку болдукь.

— Ёлсе, басдырыла. Дженгил огъуна кьошдан чыгъыб, маллагъа кьарагъыз! — деб ачууланыб буйрукь этди.

— Барыгъыз, барыгъыз, джаным, мени ючюн деб айыб алмагъыз. Хамид, сен аякьчыкь бла кьатыма айран сал, аны джаргъа кюреше турурма. Иги джаш кирик, мени сюрюуюмю да

ала бар да, уллу кѳабыргѳагѳа таяндырыб, туураларындан кѳарай турсанг, узакъ кетмезле. Мени да аягѳым бир-эки кюнден ачыллыкъ болур деб мурат этеме. Кюмюш бла тюкюрюлсе, бек иги боллукъ эди, алай болгѳанлыкѳгѳа тѳгерекде тюкюре билген адам джокѳду.

— Сен, кѳойланы оноун этме да, юйюнге кѳора, сен мында сыртынгдан тюшюб, сени асыраб турлукъ адам джокѳду.

— Да, не этейим, аллахдан санга кѳайтсын, мен да ит тюл эдим, итни кѳыстагѳанча кѳыстайса, хакъчыгѳымы бер, кетерме. Ёлсем да, джолда ёлюрме, неди мадарым.

— Сен менде кѳарнынгы асыраб тургѳанлыкѳгѳа, мен не хакъ берликме? Бар, тюнене ёлген кѳойну мыллыгын эшегинге джюкле да кет.

— Мен сеннге джыл бла айны кѳой мыллыкга деб турмагѳанма. Бере эсенг, атанг бла кесамат этгенибизча, манга бериллик хакъымы бер да, кетме кѳой. Бермей эсенг, мен да, дуняны башында тѳре бар эсе, мангылай кѳыйынымы излерге кюреширикме.

— Ха-ха-ха, кѳара бу кѳарт хайуаннга! Бу мени тѳре бла кѳоркѳутургѳа кюрешеди.

— Кѳандаур! Тѳре, джол болмаса да, мен сизге уруна, кѳарт болдум, энди былай джазыкъ болуб, атылыб кѳалгѳанымда, сен мени, кѳанымы ичгенча, хакъымы ашаргѳа кюрешесе. Менден кѳоркѳмай эсенг да, аллах чамланыр деб кѳоркѳсанг а, мени джылатыб толу стауатынгдан нек чыгѳараса?

— Бар аллахха, ол хакъынга малла берир. Не бай аллах болса да, сени кибиक्леге мал бере тебресе, эки джылны ичинде кѳуру стауатха кѳараб тохтар. Былайда юре турма да, мен ингирге ызыма кѳайтырыкѳма, кѳошдан кѳораб тур.

Бу сѳзле, артыкѳлыкъ Темуркѳагѳа алай бек ачыу тийген эдиле да, аягѳы, тулукъ кибики, кѳбюб тургѳанлай, секириб кѳобуб, бутун сюрей, кѳк эшегине эски джауурлукѳну кѳаблаб, юйюне, энишге айланыб тебреди.

Кѳош туурасындан ташая тебрегенлей, ызына бурулуб:

— Эй, сизге, кѳан ичген кѳанлыла, мени бир кѳлюм кенгсин, — деб, зыкыл чепкенини дженги бла кѳзлерин сюрте, эшегини ызындан таякѳгѳа таяна кетди.

Аягъы от кибик кыза эди, алай болгъанлыкъгъа джюреги ауругъаны саны ауругъандан эсе ауур болуб, аягъы ауругъанын эслемей, не затха эсе да бир затха ашыкъгъаңча, эшегин сюрюб, къаты келирге кюреше эди.

Къара чибин ачыкъ джарагъа къонганча, башындан кетмей, эки зат инджите эдиле. Бири — Къандаурну ачыкъ залимлиги; экинчиси, джыл бла юч айгъа дери къулланыб, джарлы юйюне къуру къоллары бла баргъанына. Сабийлери, къатыны кёрюб, аллына чабарыкълары кёзюне кёрюнсе, джюреги къыйналгъандан, джарыкъ кюню къарангы бола эди.

Бара-бара, эсине, «бу тукъум инджилиб джашагъандан эсе, дунягъа туумай къалгъа эдим», — деб келе эди. Ауругъан буту саркъа гебрегенинде, эшекден къала башлады. Буту ауругъандан ауруб, тохтай да бутун солута, сууукъну башына себебге кёре да къулакъ суулагъа сала, кёлюне джетерге джетиб, къара терлеб, уллу джолгъа чыгыб, джолдан бир джанына жанлаб тохтады.

Темуркъаны къаты бла, аджирлеге миниб, кими къой, тууар сюрюб, кими аргъыш арбала бла элге оза эдиле.

Кёк эшек, иеси ызындан келмегенин кёрюб, тёрт джанына айланыб окъуб, Темуркъаны суу джагъада эслеб, джортуб къатына келиб, эшек чыгъанагъа туруб тохтады.

«Менден джазыкъ ким болур? Хар ким юйюне мал, аргъыш элтген заманда, мен къуру къолум бла, бечел болуб барама», — деб элге баргъан уллу джолгъа къарагъанлай, зыккыл къапталыны кир кёкюрегин джыламукъдан джибитди.

Буту да, терек кибик, кёбюб, уллу болуб, джюрюрге къарыу болмай, тегерегине къараб, киши кёрмегенинде, алай айтды:

— Аллах, кесинг къараб тургъанлай, мен джарлыны нек сояса, меннге бир оноу эт, — деб, ауругъан аягъын чёгелеб аллына тутханлай, билген дууаларын окъуб, кюн таулагъа къысылгъынчы, кёб намаз этди. Намаз этиб бошагъанлай, «Башымы тутарча манга бир рысхы бер», — деб дууа этиб, кёб тиледи.

«Аллах мени дууамы эшитиб, джарлы юйдегими къууандырыргъа джолда бочха бла бир алтын табдырлыкъ болур», — деб аллына къарагъанлай, ашхам бола, элни къыйырына кирди.

Бочха тюшген да болмай, бир заманда къарагъанында, эшеги кетиб тура эди.

Къылыкъсыз хайуан, юйге кѣб къалмагъанын кѣргенинде, иеси да аны дженгил джетиб келмей, артха туракълагъанында, джортууну салыб, Темуркъаны кѣоюб, юйге къачыб кетди.

1. Темуркъа кимди?

2. Къачдаур Хамидни нек ургъанды?

3. Къачдаур бла Темуркъа неси юсюнден дауланадыла?

4. Темуркъа кѣошдан нек къысталды? Джелда бара, ол не сагъын этеди?

Тогъузунчу башы

Мѣлехан, тутулуб баугъа атылыб тургъан къыз сабийине джылай, эки кѣзю, тулукъ кибиб, кѣюб, арт эшикни босагъа сына олтуруб, праулен таба къараб тургъанлай:

— Анам, анам, Акъбурун келиб арбазда турады! — деб чабыб джашы анасына хапар айтды.

«Темуркъа келмей, эшек нек келгенди, мен джарлы, башыма къара къан джаугъан болурму?» — деб, эшикге да къараб, чабыб къапхакъ башына чыкъгъанында, Темуркъа, бир аягъындан ауур асхаб, келе тура эди. Аны алай кѣргенлей, чабыб къолтугъундан тутуб:

— Не болгъанды, мен джарлы, джашчыкъны атасы? — деб сорду. Алай болгъанлыкъгъа Темуркъаны сѣлешир къарыуу болмай, джолда джыгъылыб къалмай, ары юйюме джетиб ёлге эдим, ёллюк эсем да, деген мурат бла арбазына джанын атыб келе эди.

«Ауузунг къандан толса да, къанлынга билдирме» дегенча, Темуркъа, джолда джыгъылыб тургъанлай, Къыямытладан адам кѣрюрюн суймеди.

Тегаран, джаны кючден джетиб юйге киргенлей, юсюне эски кийиз атылгъан болджар саламгъа аунады.

Эрине не болгъанын билмей, джарлы къатын, дыгалас этиб, тѣгерегине айлана эди.

Ибрахим да, атасына не болушлукъ этерге билмей, джылагъан да эталмай, джылары боюнчугъун буууб, мыдах болуб, эшик артыдан атасына къарай эди.

Эри бла къатыны, бир-бирине джукъ сорургъа къоркъуб, бир-бири кёзлерине къарамай, хар кимге баям болгъан къыйынлыкъларын джашырыргъа кюрешиб, бир кесек турдула.

Темуркъа, юйде къызын кёрмегенинде:

— Бадимат къайдады? — деб сорду.

Ирин бишиб, бузулургъа хазырланыб тургъанча, эри алай соргъанлай, Мёлехан, тёзалмай, къычырыкъ этиб джылаб, эшикге къачды. Анда да чыдаялмай, келиб, аллындан башлаб, эрине хапарны айтды:

— Эшигим джабылгъанды, отум кёмюлгенди. Къызчыкъ ючюн кюрешеме дегенди да, ол джарлы Къанамат да таугъа къачыб айланады, бюгюн эртденбла, биз къобхунчу, келиб, юйню дардагъан этиб, къызчыкъны тюрге алыб кетгендиле.

Къызчыкъны сыйырама деб кюрешгенинде, джарлы Къанамат ургъанды да Апанасны да, Биймурза къаны келликни да, айтханларындан, ауур джаралы этгенди. Къызчыкъны къутхаргъанды, кеси уа ёксюз башын тас этиб айланады.

Къатыны джылаб, бетин союз, аллындан артына дери хапар айтхан заманда, Темуркъа, кесини ауругъаны кетиб, тели адамча, ангарылыб къалды.

Орнундан къоба келиб:

— Ай, гяур къан ичгенле, мени сизге кёлюм кенгмей, мен кёрюме кирмейим, — деб, бутун кёлтюре, секириб къобду.

— Джашчыкъны атасы, не этейик, аллах берген къыйынлыкъны кёлтюрмей амалыбыз джокъду.

— Аллахны эшиги терсине ачыламыды, не къыйынлыкъны да биз джарлылагъа теджеб турмай, ары Къыямытны юйюне да бир кесегин айландырса!

— Оу, мен джарлы, отму ашагъанса? Алай дуруссуз сёзлени айтма, аллах чамланыр.

— Атасыны аман кёзюне учурама тохтаса, бир да аямай, ол манга эталлыгъын этиб бошагъанды, — деб, туруб эшикге чыгыб кетди.

Ибрахим, атасыны ызындан чабыб:

— Атам, атам, Къанаматны тургъан джерин мен билеме, — деб атасына къысылыб шыбырдады.

— Гугурукча къычырыб турма да, Ахматны, дагъыда Бий-

нѣгерни чакъыр да кел, — деб джашын ашырыб, кеси арбазда нарат томраулагъа олтуруб, сагъыш этиб тургъанлай, Токъал, Баттал, Къасым келдиле да къалдыла.

— Сау кел, хариб Темуркъа! — деб къол тутуб, ючюсю да эки джанына олтурдула.

Къасым, Темуркъаны къулагъына къысылыб, айтды:

— Бу къан ичген къара къуртлагъа сени алай тюблерине салыб а къоярыкъ тюлбюз, алай кесинг келиб, Къанамат да къайда эсе да ,аны табыб, бир бетге къарармы эдик деб турабыз ансы, джаныбыз саудан сансыз этиб къорыкъ тюлбюз.

Алай сѣлеше тургъанлай, шыбыртсыз Ахмат бла Бийнѣгер келиб, Темуркъагъа къол бериб, олтурдула.

Алгъы бурун Бийнѣгер сорду:

— Аягъынга не болгъанды?

— Аягъым оубашым шау болгъанды, сизни барыгъызни бетигизге къараб, джетген къыйынлыгъымы айтыб, сиз бир оноу этермисиз деб чакъыргъанма. Кѣресиз, къызымы алгъын хыликкелик этиб, энди тюргеге салыб турадыла. Кесими джыл бла юч айны джегиб, Къыямыт улу бечел этиб къыстады. Ол ѣксюз джаш да аланы фитналары амалтын таулада къачхынчы болуб айланады. Ишим, къайгъым, къол аяздача, ачыкъды. Кесим кибик, сиз да джарлы хоншуларым, сиз болушмагъанны манга киши болушуругъу джокъду — деб, джашлагъа къараб тохтады.

Бийнѣгер, от джарыкъгъа туруб, таягъыны башын джона, къалгъанлагъа къарай, айтды:

— Къалай бола эсе да, дженгил огъуна Къанаматны тургъан джерин табыб, андан сора Бадиматны тюремеден бошлар джанындан болургъа керекди.

— Тейри, джаным сау болуб, мен Бадиматны тюремеден къойсам, мен башыма бѣрк киймей, бир эски хотаны къысарма, — деб Къасым къошулду.

— Бир ишексиз, Бадиматха бу элде болмагъан адетни этдирген Къыямытды, биз аны чабыб башына бош этебиз деб кюрешсек, Къыямыт экинчи бизге Къобанны сууун ичирмез. — деб Токъал сѣз къошханлай, ары дерн тынгылаб тургъан Ахмат къобуб:

— Сени не заманда да матухдан джанынг чыгъады. Къоркъа эсенг, гардош уругъа кир да башынг джабдыр. Биэ, былайда тургъанлай, онгсузубузну тишлетиб ашатмазбыз. Кеси бизни къолубуздан келмесе, бютеу элли джарлысын къобарыбыз, — деб алай къаты сёлешгенине уяларакъ болуб, бёркюн мангылайына баса, эшик артына джанлады.

Махорка чыгаркасын отха ата, шнидигин бери от джарыкъгъа тарта, Баттал:

— Токъал онгуна-солуна да урдуруп, кеси былайда турады, кёлюне джукъ келмесин, мен къауумугъуздан да джашма, алай болса да, къалгъанладан акъыллыма деб айтханлыгъым тюлдю, мен сиз джиберген джерге — отха, къаягъа кир десегиз да — барырма. Бу ишни башлагъынчы, Къанаматны тургъан джерин билирге керекди...

— Мен билеме, Къазылгъан Башы къая дорбундады, — деб Ибрахим билек агъач артындан кычырды.

— Ма, аферим, бек керекли затны, джаш болса да, Ибрахим биледи. Къалай болса да, Бадиматны аллах Къанаматха джашгъан болур, алай болмаса, ала бу тукъум ишлеге къаллыкъ болмаз эдиле. Ахыры мен айтхан болса, Бадиматны бери келтирмей, тюрмеден башына бош этгенлей, юсюн, башын бегитиб, Къанаматха элтирге керекди. Къанамат тири джашды, аны агъач башына миндирсе да, тутарыкъды. Тюрмеден чыгъарыб, элде къоябыз десек, Къыямытны джюз кёзю барды, кыймай табар. Ол заманда ишибиз хыликкеллик болур, — деб Баттал сёзню тохтатды.

— Джашла, сау болугъуз мени кыйыплыкъда атыб кыймагъаныгъызгъа. Джаш болса да, Баттал джашаулу болсун, мен да ол айтхан оноуну таб кёреме, — деб, бети джыйырыла, Темуркъа ауругъан бутун мурджаргъа джыйыб тохтады.

1. Темуркъа нек асхай эди?

2. Ахмат бла Бийнгер кимледиле? Темуркъа не ханар айгды?

3. Къанамат кимди? Аны нек излейдиле?

Сёзлени магъаналары:

«Эшигим джабылгъанды, отум кёмюлгенди», — деб уллу кыйыплыкъ джетсе айтыб тургъандыла; сёз ючюн: эмина ау-

руу кирсе, кѣб юйдеги бютеу да кырылыб, юйлени эшиклерг этилиб, эмина джугъады деб кѣоркѣгъандан, ол юйлеге кирал-магъандыла адамла.

«Атасыны аман кѣзюне учурама» — дегенни магъанасы: айталгъанын айта барсын, эталгъанын этсин, кѣоркѣмайма деген магъананы билдиреди.

«Аягъым оу, башым шау» — туура кыйынлыкъгъа джетгенме, мадар табмайма демекликди.

Онекинчи башы

Къарангы болуб, кѣз байланыб башлагъанды. Къалгъан замандача, элде калак итле керексиз, «сакъ болугъуз, кеч болгъанды», деб бир-бирине хапар бергенча, тийре-тийреде юредиле. От тамызыргъа сернеги болмагъан юй болур, бир тишируу, кѣсеуню къолуна тутханлай, темирчи акъ кыызгъан темирни уруб джилтинлерин кыйгъанча, аллындан аяз ургъаны сайын джилтинле чачыла да хауада джукълана, орамны кесиб, мюйюшге ташайды.

Ташкѣмюр къазылгъан тешикте фонарла джылтырагъанча, джер-джерде джылтырауукъ кѣуртчукъла джылтыраб ташаядыла. Стауатха кыйтмай кечирек къалгъан ийнекле, джелинлери кызыб, дженгил-дженгил ѳкюре, ашыгъыб келедиле.

Элни кыйырында, къазакъ юйню аллында адам болмай, эшикде бир сабий, кыйнуна от тюшгенча, кычырыб джылайды.

Бийнегер, ызына айланыб къараб, Токъалны кѣрмей, алай айтды:

— Ол аман, бизни бла чыгъыб, кыйсы тыгъырыкъгъа эсе да кириб, бир ишексиз, бугъуб къалды. Бизни ишибизден барыб адамгъа джукъ сагъынса, мен аны гырмык этерме. Ол жананы бла адам боламыды ол, кюндюз орамда бара тургъанлай джукълай турады.

Ышым баууну бошланганын тартыб, негерлерини ызындан джете, Ахмат айтды:

— Къой, къой. Токъалны адамгъа санаб да сѣлешме, ол хада, хыйда да джукъду, кимни боза чайкъамдысы болса, ол аны-

жъыды. Ол бюгече къоркъгъандан эшикге чыгъар деб, мен бир да умут этмейме, алай болса да бошбоюн адамды да, къарнына къараб, боза аякъны тутдуруб, джауларыбыздан анга сора билген адам болса, айтыб къояргъа да огъай демез.

Ахмат Токъалны юсюнден айтхан зат нёгерлерине джаннгап отха суу бюргенча кёрюндю. Бийнёгер, джолдан джаякълаб тохтаб, Қъасымны имбашындан тутуб айтды:

— Бюгече биз аслам джолоучу боллукъ болурбуз. Бутунгда джарангдан сынчыкълагъанча кёрюнесе (Қъасымны аягъына чегетде балтаны джитиси джетген эди). Қъалгъан джашла разы эселе, сен къайт да, ол аман Токъалгъа бютёу бизни атыбыз бла налат бер, сора Қъыямытлагъа-затха тыгъылыб кетмесин, ариу аны ючюн гёзет этерик эсенг да, эртденблагъа дери къатынгдан ары-бери джибермей тур.

Қъасым, къыйналса да, нёгерлеринден айырылгъанын асыры ушатмады, алай а къаууму да бир аууз болуб айтханларында, аланы разы этер ючюн, элге къайтды.

Қъасым къайтханында, бир кесек туруб, Бийнёгер айтды:

— Кёремисиз, «аман арба — джол сызар, аман киши — эл бузар» дегенча, Токъалны тилине гёзет этер ючюн къаллай нёгерибиз ишден джанларгъа керек болду. Не этейик, къайда да болады аман, элде биргебизге тагъылгъанына адамлыгъы болур деб тура эдим.

— Къой, къой, Бийнёгер, аман Токъалны аты ушхуур артында айтылсын, — деб Ахмат, алгъаракъ чыгъыб, нийлиб аллына къарады: — Ибрахим айтхан джерге чыгъаргъа былайдан джол ышан тебрей болурму деб къарайма, джолну билмей, кечегиде аджашыб, терсеймезге керекбиз, — деди.

Ибрахим, аты сагъынылгъанлай, эшекге таякъны джетдириб, аллына къууа, алгъа ётуб, айтды:

— Тюз ма бу агъач тартылгъан сызгъаны ёрге барыб, къая секиртмеге джетгенлей, сол къолгъа бурулуб, къой джолну ёрге таянсакъ, уллу къаяланы юсюне барлыкъбыз. Қъанамат манга айтхан бла, ол тегерекде болмай амалы джокъду, — деб алгъа ётуб, джолгъа кесин салыб, эшегин гузabalатыб, таяныб тебреди.

Баттал, таяныб солууун алыргъа тохтаб, нёгерлерине айтды:

— Джашасын, хариб, бу джашчыкъ. Бу бек онглу адам болмаса, бурному джырдырма. Кёремисиз, сабий башы бла къауумубуздан да ол тири джюрюйдю...

Кёлю бла айтхан затына нёгерлерини чам этиб кюлгенлери джюрегине ауур тийиб, Баттал бир кесекни сёлешмей барды. Джел уруб булутну къулакъдан чыгъаргъанча, кёлю къалгъаны кетиб, тохтаб айтды:

— Аланла, ол джарлы Бадимат бусагъатда не эте тура болур?.. — Нёгерлери анга джууаб этгинчи атлаб тебрегенлей, алгъа узайыб баргъан Ибрахим, ызына къайтыб, нчин ургъандан солуун алалмай, къолун къаяла таба тутуб айтды:

— Ма ол къаядан эки кере от джарыкъ чыгыб джукъланды. Бир ишексиз, Къанамат алайдады, — деб хапарын айтыр-айтмаз, нёгерле барысы Ибрахим кёрюзген къая таба тебретиле.

Онючюнчю башы

Къанамат, джашагъан джерини тегерегинде не болгъанына къараб, джолуна, ташына, агъачына шагърей болуб, элге тюшерге кесин джарашдыра, от этиб чабырларын тизе тургъанлай: «Кечегиде от джарыгъы узакъгъа барады, кенгден кёрюб келиб, тутуб къоймасынла. Эртденблагъа сау чыгъа эсем, дорбунну аллына хуна этмей къоймам», — деб кёлюне келди.

Адам къатындан айырылыб бир бёлек кюнню тургъанына эригиб, адам болмай, джаныуар болса да, уллу къууана эди. Ол чабырларына болуб тургъанлай, эки чычханчыкъ талай кере отджагъагъа келгенлеринде, менден сора да къая дорбунда джаны болгъанла бардыла деб къууаныб, кеси аллына ышарды. Башха заманда болса, аланы ёлтюрюрге кюреширик эди. Бусагъатда уа, чычханчыкъла илгениб къачадыла деб къоркъуб, чыркъ этерге къолун къымылдатмай, бир кесекни турду.

Эки кюнден бери, артыкъсыз да бюгюн эртденбладан бери, сагъыш этиб табханы ол болду: не тукъум болса да, кеч болгъанлай, элге барыб, тенглерини къайсы болса да бирин табыб, ишни анга кёре этерге.

Эрлай отну джукълатыб, быкыны сюерге алыб, къая къыйырына келгенлей, къаяны тюбюнде бир къаралдыланы къымыл-

дагъанларын кёрюб, тегерегими алдыла деб кёлюне келиб, къан ичген гыбыла, деб ачудан тишлерин къысыб, къаяны къучакълады. Кёкге къараб, бармакълары ачыгъынчы кёолларын къысыб, тартыб кёкюрек тюймелерин юзюб, окъ тийген айюча, не затдан къан алыргъа билмей, дыгалас этди. Отджагъада юйюб, бир джанына салыныб тургъан эчки башха абыныб, эчкини ёлтюрсени эсине тюшдю. Энди сизни мен кёрюрме деб, джюреги къууанды. Боллукъ бирди, мен сизге къанымы алай бош, эркин текджурмем деб, аунай-аунай дорбундан чыгъыб, тегерегин чучхуб, къаядан къобхан ташны кёлтюрдю. Ахырда да келгенлени эркеч къауумуна тийге эди деб, къаяны къыйырына барыб, къаралдыланы орталары былайыды деген джерге ышан этиб къарады. Алгъан ташын атаргъа кесини башыны мийиклиги чакълы бир чыгъаргъанлай, «Къанамат, Къанамат!» деген сабий таууш эшитди.

«Алынмагъан эсем, Ибрахимни тауушун нек эшитеме?» — деб, кёлтюрген ташын къая къыйырына салыб, тынгылады.

Бир кесек тургъанлай, дагъыда: «Къанамат, мен Ибрахимме. Бийнёгер-зат да санга келгенбиз, бери чыкъ», — деб эшитгенинде, эки бутуна да къара къолтюр салгъынчы чимдеб, Ибрахим келгенин ангылады.

Барысы ёрлеб чыкъгъандан сора, къаууму да Къанаматны кёзю-кёзю къучакълаб бир бёлек заманны турдула, артыкъсыз да Ибрахим, къойнуна киргенлей, бойнундан къучакълаб, отну ачыб, джарыкъ этиб, хапар башлангынчы турду.

Къанамат, нёгерлерин кёрюб къууанганы сорукугъанында, джаралы адам суусаб болуб суугъа термилгенча, элден хапар айтырыкъларына термилди.

Бийнёгер, аны излегенин билгенча, башлады:

— Сен, ол къыз сабийни намысын сакълар ючюн, башынгы отха салгъан эсенг да адамлыгъы болгъан эркиши этген ишни этгенсе. Хапарынгы эшитиб, тенгле бир джерге джыйылгъаныкъда, сени этген ишинги сёкген адам болмай, барыбыз бир ауудан игиге таныгъанбыз, алай къыйынынг аллынгадады.

Бийнёгер алай айтханлай, Къанаматны джюреги ишек болуб, бети агъарыб, нёгерлерине, не айтадыла деб, джити-джити къарады.

— ...Не этейик, санга джетген кыйынлыкъ барыбызгъа да джетгенди. Бу иште тенглеринг сени атыб къоярыкъ тюдюле...

Къанамат, кёзлери тегерек-тегерек айланыб, сорду:

— Тилеб айтама, Бийнегер, тезалмайма, не зат болгъан эсе да, дженгил айт, — деб, Бийнегерни кёзлерине джити къарады.

Бийнегер, сёзюню тохтагъан джеринден башлаб, тебретди:

— ...Апанас бла Биймурза джаралы болгъанлай, бютеу оноучу, мыртазакъ болгъан, аякъ юсюне миниб, сени излеб, джетмеген джерлери къалмай айлангандыла. Эртденбласында биягъы Къыямыт, мыртазакъланы алыб келиб, юйюнгю ичин суу бла джуугъанча этиб кетгенди. Андан Темуркъалагъа кириб...

Темуркъаны аты сагъынылгъанлай, Къанамат, исси кюлге олтургъанча, дженгил-дженгил кымылдады.

— ...Болгъанларын башын тюбуне айландыргъанча этиб, алларында Къыямыт, къарай келиб, орундукъну джанында сени ат джеринги кёргенинде, аманлыкъчыны сиз басдырыб турасыз деб, Мёлеханны да тиширыу башы бла гулочу бла бирэки тюртюб, анда ол этмеген артыкълыкъ къалмагъанды.

— Къызыбызны беребиз деб, сиз аны джашыргъан этесиз, — деб, Бадиматны мыртазакълагъа тутдуруб, тюрге алыб кетгенди.

Къыл къобузну кылы бек тартылыб, юзюлюрге хазыр болуб тургъанча, Къанамат, аны эшитгенлей, кёзлери чартларгъа джетиб, секириб къобуб, кычырды:

— Тау суула эниште бармай, ёрге барсала, бу тар ёзеннге къан джауб толтурса да, мен бюгече аны тюргеде къоймам, — деб, сермеб быкыны алыб тебретди.

— Къанамат, дженгиллик этме, биз санга аны ючюн келгенбиз, — деб Бийнегер, сермеб этегинден тутуб, тыйды.

— Итден туугъан къарт бёрю, этген артыкълыгъым азды деб, энди, къутургъанында, тишируланы тюргеде салдырыб тебрегенди, — деб къамасына джабышыб, дорбундан чыгъаргъа тебретди. Алай болгъанлыкъгъа юч тенги да, аллына чырмау болуб, джибермедиле.

Олтургъан адам болмай, барысы дорбунну аллында ёрге тургъанлай, Бийнегер джолда негерлери бла бичим этиб келген оноун айтды:

— Энди кызыб, тели Джанибек Чегемге баргъанча этгенден хайыр джокъду. Алай баргъанлай, «ма элт» деб, бериб иерик тюлдюле. Кече-кюн сауутлары бла къарауулла сакълаб турадыла. Андан эсе, хар бирибиз не зат этеригибизни биллиб барыргъа керекбиз. Мени кѣлюме келгени — анга джашланы да огъай дегенлери джокъду: биз ючюбюз акъыртын кысыла барыб, таууш этдирмей, къарауул болгъанны тюбге басыб сауутларын сыйырыргъа керекбиз. Сен а, Къанамат, темир таякъ, не башха зат болса да, бир къаты затны алыб киритни къобарыб. Бадиматны алыб, бизге къарамай къачаргъа керексе. Биз, ким болгъаныбызны билдирмез ючюн, сѣлешмей, башыбызгъа башлыкъланы гыла-мыла байларгъа керекбиз. Бюгече келлигибизни Бадиматха Джантемирни алгъын къатыны Тауджандан айтдыргъанбыз, ол бизни сакълаб турады. Энди, кеч этмей, ай чыгъыб къалгъынчы, барыргъа керекбиз.

— Ай, бир атылгъан сауутубуз болса, не иги боллукъ эди, — деб Къанамат тѣгерегин къармагъанлай, Ибрахим, шыбырдата-шыбырдата, бир салам гырмыкны къолтугъуна кысыб, ортасындан бели кысылгъан бир машокну алыб кирди.

Кишиге джукъ айтмагъанлай, къалгъанла да джаш адам не зат этерге тебрегенди деб къараб тургъанлай:

-- Къанамат, бу машокда, сохта айлана барыб, афендиге джыйгъанымы санга алыб келтиргенме. Керек болса, ичине къарарса, — деб машокну дорбунну бир джанына аунатды. Дагъыда киши джукъ айтмагъанлай, тешиб салам гырмыкдан чыгъарыб, сюнгюсю джанына кысылыб тургъан шоккпу Къанаматха узатды.

Асыры къууаннгандан, барысы бир-бирине джетдирмей, джашчыкъны кѣлтюрюб, кѣзлерин уппа этдиле.

Алгъы бурун джашчыкъны джерге джибериб:

-- Къайда табханса шоккпу? — деб сорду Къанамат. Ибрахим, керекли заманда джарагъанын эслеб: «Сен босагъада сюелген мыртазакъны уруб кыргъанынгда, шкогу бир джанына чортлагъан эди, мен да сермеб алгъан эдим, — деб ышара-ышара айтды.

Не зат эсе да бир улуу зат болуб, муратына джетген адам къууаннганча, къууаныб, Баттал Къанамат таба айланыб айтды:

— Бери келе, мен бу джашчыкъ алапат адам боллукъду дегенimde, была мени хыликке этиб кюдюле. Мени тюз болгъаным былайда ачыкъ болду, — деб Къанаматха, «Кертиди, Баттал тюз айтады» дер дегенча къарады. Алай болгъанлыкъгъа анга аууз бла джууаб этер орнуна, къатына кысылыб тургъан Ибрахимни кёлтюрюб, къойнуна алды. Аны алай кёргенинде, Баттал, «Джюрюгюз, аланла», — деб эки къолун джан сюеклерине салгъанлай, Бийнёгер бла Ахматха, хыликке этгенча этиб, къынгыр къарагъанлай, дорбундан чыкъды.

1. Токъалны нек сёгедиле?
2. Къанаматха тенглерни къалай тубешдиле?
3. Бийнёгер Къанаматха не хапар айтды?
4. Ол замада урунган къарачайлыла, джарлыла, джалчыла къалай джашагъандыла?
5. Хапарны хар башына ат атагъыз, план салыгъыз, арну сёзлени, габ суратланган айтымланы табыгъыз.
6. Бу сёзлени магъаналарын ачыкълагъыз: «Джанибек Чегемге баргъанча», «Сохта айлана барыб», «къынгыр къарагъан».

ЭРКИНЛИК ЮЧЮН

«Таулада таууш» романдан

Джетинчи башны ахыры

...Дорбундагъыла табхан затларындан ауузланыргъа кюрешиб, мындан ары къалай джашарыкъларын хар ким кёлюне келгенча айтыб бошагъанларында, Къанамат, бир бёлек патронну хазыр орунларына сугъа, часовайдан сыйырылгъан берданни къочхарын чыгъарыб, гетен бла сюрте, кишиге да къарамай сёзге къошулду:

— Элинг-джеринг болмагъан джерде, Тюркге къачыб, не табарыкъса, не болса да бу тау къыйырладан кетерге керек тюлдю.

Бийнёгер, айтханыча, ичинден сокъранса да, кесин дженгдиррге суймей, аякъларын отха узатыб, чабырларын джарашдыра, сорду:

— Тау къыйырларында тегерек айлана, не заманга дери турургъа мурад этесе?

Темир саба бла бердапны ичин ышый, башын кѣлтюрмей, джууаб этди Қъанамат:

— Не юй оюлур, не аралыкъ сынар, къайдан болса да бизни арбазгъа да бир кюн тийер. Бизни элде джашагъандан эсе, чегет джаныуарлагъа къошулуб айланган да игиди. Нѣгерибиз да тау этекледен къорарыбызны асыры ушатмагъанча кѣрюнеди.

Чыкъырдай келиб отну джилтини юзюлгенча, Қъанамат бла Бийнѣгерни ортасында джангырыб башланган сѣз тохтаб, экиси да ишлерине къыздыла.

Дорбунну аллырагъына, джарыкъгъа, чыгъыб, Ибрахим къарачай сѣзлени айтыб, аланы Семѣн бир-эки кере да къайтарыб айтыб, китабчыкъгъа джазды. Дорбунну ичинде эски тулукъгъа дери атларын джаздырыб, Ибрагим, баш бармагъын бюгюб, бармакъларыны атларын джаздырды. Бадимат, эски кийимлени алыб, дорбунну аллына чыгъыб, эл таба къарай да ахсына, джылтыргъан кийимлени джамаула бла битейди. Дорбунну къабыргъасына джоппучукъ болгъанлай, тиге келиб, гитче заманында ойнай айланганы, уллу бола тебрегенинде, юсюне тенг болмагъан хаух кийимлени кийиб, уялгъандан джаякълары от кирик къыза, тойгъа джангы чыкъгъаны кѣзюне кѣрюндю. Андан озуб, бу артыкълыкъ джетиб, къачыб айланганы джукъу арада басдырыкъланыб тургъанча кѣрюндю. Башын кѣлтюрюб дорбунну кѣргенлей, тюш болмай, керти зат болгъаны, дорбунну сууукъ ташына бауурланганча, джюрегин сууукъсуратды.

Бийнѣгерни чепкенини сѣгюлгенлерин, джылтыргъанларын тигиб, бир джанына салды. Дарий кирик, сыйдам къызыл эринде шынтагыдан юзюлген кесек къарала, эл таба кѣзлери аралыб туруб, джаш кѣкюреги бла терен ахсынды. Онг джанына къараб Семѣнну габрайын кѣргенлей, Апанас эсине тюшюб, джийиргениб, этеклерин тюбюне джыя, берлакъгъа турду. Сора кѣлюне былай келди: «Менден ѣзге адам, къачхынчылыкъда къонакъ этиб турмай, къыпты бла къарнын тартар эди. Кесиме артыкълыкъ этерге чабыб, атамы тутмакъгъа салыб, ол гяурланы меннге этмеген не терсликлери къалгъанды? Атам... атам хариб, дагъыда мынга иги болугъуз деб айтдырады. Айыралмай, тубаннга киргенча, къатышханма. Мени атам бла оруслу нек тутулгъанды? Атанг былай айтханды деб, Қъанамат

алдагъан болурму? Огъай, аны алдаргъа не джолу барды? Мени ючюн деб, къачхынчы болуб айланган адам алай алда-яллыкъ тюлдю.

«Бу Ибрахим да мынга, кесини бир этине-дженине тагъылгъанча, тагъылгъанды. Кёзюм кёргенлей, атама бир иги сормай къоймам», — деб бир кесек джюрегин басды. Семённу габрайын джамамай къояргъа, Қъанаматны, къонакъгъа осал къарайса деб, джюреги аурумасын дегени эсине келиб тартына, башын кёлтюрюб габрайгъа узала тебрегенлей, тюз аллында кёзлери къызара, мушулдаб, Муртаз, быкъыгъа илиниб, дорбунга чыгъыб келе эди. Кёзюме кёрюне болурму деб, кёзлерин ачитхынчы уууб къарагъанында, Муртаз, ёрлегенин тохтатыб, кесин ышартыргъа кюрешгенден эрши бети тюрлениб, къолун булгъаб, шыбырдаб чакъыра тура эди.

— Оу, мен джарлы, чыгъыб келеди, — деб аз таууш этиб, тилин чыгъарыб, юсюне чабыб келген уу джыландан санлары къыйылгъанча къыйылыб, къулакълары, суу киргенча, дуулдай, бир кесекни къымылдаялмай турду Бадимат. Муртазны дженгил ёрлеб келгенин кёрюб, бютеу къарыу болгъанын джыйыб, чёгелегенлей, артына тура, келиб, дорбунга кириб къычырды:

— Муртаз ёрлеб келеди!

Қъанамат, сюртюб бошаб джыя тургъан берданын къолуна къысыб, дорбунну аллына чыгъыб, бауурланганында, Муртаз, быкъыдан ычхыныб, аягъын таш тапхыргъа салыб, тохтаб тура эди. Стауатха кирген бёрюча, тегерегине къараб стымлаб, таш джанында юсюне къараб тургъан шоккну сууукъ къара аузун кёрмей, бойнундан берданын ала, акъырын атлай, ийиле, берлакъгъа чыкъды. Аны келгенине къараб тургъан Қъанамат, къулакъ юзюлгенча, дорбунну тауушдан алдырыб, ачы къычырды:

— Не затынг тюшгенди, не излейсе мында, сабыр эт!

Илгениб, ёрге секириб, башында бёркю артына чортлай, таууш келген джанына бети саз топракъ болуб къарагъанында, берданны бурну юсюне бурулуб тура эди. Аны эсегенлей, бети эрши тюрлениб, къысха кирген ёртенден къачханча, артына туракълай бауурундан джатыб, кёзлери берданны къара хамхотуна аралгъанлай, аякълары бла быкъыны излеб тебреди.

Къанамат, Бийнѳгерни сыртында къара ырхым тамгъа кѳзюне кѳрюшюб, ачыгъынчы тишлерин къысыб, саргъала тургъан мангылайгъа тутуб сампалны ычхындырды. Дорбунну аллында атылгъанында, къая болгъан бирден тиллешиб гюрюлдегенча, ачы таууш этиб, сары мангылайны ортасына къызыл тамгъа тюшюб, ташайды. Дорбунну тюбю къаягъа къысылыб, шкок тауушха сескеклениб тургъанлай, чардакъдан джюм машок атылгъанча, Муртаз, бетин къан джууа, аллына тюшгенинде, Биймурза, илгениб, артына туракълады. Ауузу къыйыгъына кетиб, бурнуну юсюне терен сызладан чибин ау джабышыб, бетджаннга къараб, къамчисин силке, дорбунну атаргъа буйрукъ этди. Къурмач чартлагъанча, къатышыб, джыйырма шкок атылыб, къаяланы гюрюлдеген тауушдан алдырды. Экинчи шкокну Семѳн алыб, Къанаматны къатына джатыб, Бийнѳгер ѳрге туруб, чабар атча, атаргъа сауут табмай, къалтырай тургъанлай, бетджандан джызылдаб келген къоргъашын чибинлени бири билегини къабды. Сауутсуз болуб ызына джууаб къайтаралмагъаны ачыу тийиб, джаралы айюча, тѳгерегин сермеб, Къанамат ата тургъан шкокну алыргъа узалды. Алай болгъанлыкъгъа, Къанамат бери бурулуб эрши къарагъанында, шкокну къызгъан сыбызгъысын джибериб, артына тохтады.

Къанамат атаргъа къызыб, узалыб хазыр орунларында патрон табмай къарагъанында, Семѳн, патронлары бошалыб, бирджанына туруб, Бийнѳгер да, артын бери буруб, байланган билегинден къызарыб къан чыгъыб, эки къолу бла джелкесинден тутуб, башын ташха къаблаб тура этди. Тѳрт джанын къызыб, атаргъа патрон табмай, ѳрге къобмагъанлай, шкокга къадалгъанлай, не этерге билмей, башын шкокну къочхарына салды. Дорбундан атылгъан тохтагъанлай, бетджандан дорбунну тешингине къоргъашын джангурну къызыу къуюб тебретиле. Къанамат, бал чибинлени ортасында джатханча, тѳгерегинде окъ джызылдагъан тауушха тынгылаб туруб, башын кѳлтюрюб, къычырды:

— Патрон!

Бадимат, Къанаматны къапталыны хурджунларын къармай кетиб, сынгар бир патрон табыб, окъла къуюлуб дорбунну къабыргъасына, атха къамчи ургъанча, тауш этиб тийиб джагъы-

да тургъанларына къарамай, башып энниге да ийилтмей, той-да тепсерге чыкъгъанча, келиб патронну Қыанаматха узатды.

Уллу саугъаны алгъанча алыб, бир кесекни, патронну кѳрмеген адамча, тѳгерек айландырыб, берданны къочхарын артына тартыб, ууалады деб къоркъгъанча, акъыртын шоккну ачылыб тургъан ауузуна салыб, бауурланды.

Дорбунну къуршалагъанла, анда-мында бир-эки атхан болмаса, бютеу атханларын тохтатдыла. Алагъа къаршчы къаты джел тохтаб, къара булут тауну башында салыныб, челек бла къуйгъанча, суукъ джангурну къуяды. Дорбунда шокк атылгъан тохтагъанында, борсукъ тешикден къарагъанча, Биймурза, башын къая тюбюнден узатыб, тѳрт джанына сымарлаб къарады. Кѳзлерин джамчыны тюбюнде Муртазны ѳлюгюнден джанлатыргъа кюрене, акъыртын къая тюбюнден чыгъыб, тѳрт къат ийлиб, нѳгерлерине бетджаннга келиб, таш джанына къысылды.

— Энди ала окълары, отлары тауусулуб турадыла, бир бѳлек джаш быкъы бла таяныб, кѳкюреклерине берданны тиреб, алыб тюшерге керекди. Сиз башына ѳрлегинчи, дорбундан башын къаратхан болса, биз былайдан атыб, сиз барыгъыз да башына ѳрлегинчи, хата этдирмезбиз. Тири джашланы мен бусагъатдан таныйм. Кеси разылыгъы бла барыргъа суйген кимди?

Стражниклеге къошулуб келген омакъ джашланы Муртаз быкъыдан тѳнгерегенлей да къулакъ отлары къол бла сыдыргъанча кетиб, аны юсюне суукъ джауум да, суугъа уруб алгъанча, джибитиб, Биймурзаны айтханын эшитгенлей, таш джанына бекден бек къысыла баргъан болмаса, башын кѳлтюрген адам табылмады. Тебреген заманда, «тауда айланган аман чабырлыланы бусагъат муштукъул этиб келейик», — деб Қыямытны аллында махтанган, тору аджирни иеси алтынкъама, къая тюбюнде къара джамчыны джайылгъанын эслеб, Биймурзаны кѳзюне тюртюлмейим деген къоркъууда, джибиген бухар бѳркюн кѳзлерине басыб, аллына сюелген уллу ташны тюбюне адам джашынырча тешиги болмагъанына бушуу эте, джуммакъ болуб къысылды.

Биймурза, къараб туруб, нѳгерлеринде башын кѳлтюрген

кѣрмей, адам ангыламазча, бурну бла бир тукъум бир ауаз чыгъара, стражниклеге буюрду:

— Бусагъатдан бешеулен барыб, быкъыгъа миниб, бери байлаб тюшюрюз!

Джатхан джерлеринден къобуб, стражникле, тѣгерекге къараб, бармазгъа суйгенлерин билдире, джауорунларын уруб тохтадыла. Алай болгъанлыкъгъа, Биймурза, тауукъ дорданын тургъузуб, башларындан энишге тик къарагъанында, джууаб этерге къоркъуб, дорбуннга, туура джерде бауурлары бла джерни сибире, кетдиле.

Биймурза бетджан джанында къалгъанлагъа, кърым тауукъча, кесин кѣбдюрюб, къая тюбюне къысылды.

— Дорбундан башын къаратханны иги марлаб атыгъыз!— деб буюрду алайдан.

Биймурза къая тюбюне ташайгъанлай, бетджан ташланы тюбюне къысылгъанла, къоркъуу кетгенден сора кирпи чыгъана къабындан башын къаратханча, башларын чыгъарыб, тѣрт джанына къараб, дорбуннга кѣзлери джетгенлей, биягъы ташланы артына, кеслерин джыялгъанларына кѣре, джоппу болуб къысылдыла.

Къанамат, дорбунну аллында джатыб, къараб туруб, бетджандан быкъы таба айырылгъанлада юсю джылтырагъан кѣрмей, Биймурза, бери келмей къайда къалгъанды деб, аны сагъышын эте тургъанлай, тюз аллындан, мыйыгъы джаз киштикни мыйыкъларыча туруб, бѣркюню тѣпшесине окъала тигилген бир адам, шкогун аллына тутуб, башын къаядан къаратды. Ешюню бери чыкъгъанлай, Къанамат марлаб сампалны ычхындырды. Суугъа кѣмюлгенча, ызына къычырыкъ этиб ташайды ол да. Дорбундан шкок атылгъанлай, бетджандан атыб тебредиле.

Къанамат юсюн къагъа, артына туруб, кенг къолаязы бла мангылайын сюрте, нѣгерлерине рахат сорду:

— Патронланы арты болду, энди къалай этейнк?

— Кеч болгъунчу дорбуннга джибермей кюрешиб, — деди Бийнѣгер, къаны кетгенине бети саргъалыб, сау къолу бла джумдугъун силке, — кѣз байланнганлай, бетджан этиб, атхан джерлерине артларындан келиб, чабыб бир бѣлегинден сауут

сыйырыргъа керекди. Джыйын джанлы эшек сюрююню кыргъанча этиб, патрон къалгъанларын алыб, былайдан джанларгъа керекди.

Семён, айтханларына тынгылаб, магъанасын джарты-къурту айыра, ташха олтуруб, мангылайына таяныб туруб, къарачайча билген сёзлеринден да къошуб, бир-бирде къолу бла кёргозте айтды:

— Биргебизде тиширыу барды. Ала бизден кёбдюле, сауутлары да эркинди, болушлукъ келтирирге элге да джиберген болурла. Къарангы болгъанлай, билдирмей былайдан ызыбызны аджашдыра, къораргъа керекбиз. Аладап бир бёлекни ёлтюрюб, кесибизни кырдыргъандан хайыр джокъду. Джигитликге да саналмайды ол.

Къанамат, мангылайы бла къараб, тынгылаб туруб, Бийнёгер бла Бадиматха кёзюн джетдире айтды:

— Тюз айтады, кеч болургъа кёб къалмагъанды, кетерге хазырланайыкъ. Болмаса, къарангыда ала салгъан быкъы бла тюшерге да кюреширбиз. Ары дери мен аланы бир джубатайым, — деб эски къара чепкенни таякъгъа чанчыб, башына да кесини бёркюн къаблаб, кеси къаяны бетджаннга таша къабыргъасына къысылыб, кийиндирген таягъыны башын дорбундан къаратды.

Къызыу атханларын тохтагыб, бир-бир ата тургъанлай, дорбундан къаранчха къарагъанлай, бирден къуйдула, алай болгъанлыкъгъа Къанамат, къаранчханы ызына алыб, нёгерлерине бурулуб, ышара айтды:

— Ала тургъан джерден, шкок бла атыб ургъан огъай эсенг, бу мазаллы къаранчханы бармакъ таш бла атыб да урайым. Аман юзюк эки кёзлерин къысыб ата болурла. Бийнёгер! Бери бир-эки таш келтир, былайгъа бегитейим да, эрикгинчи ата-ага турурла, мен алагъа къаранчха тутуб турмасам, башлары бек кёбер. — деб къаранчханы дорбунну аллына сюеб, артына туруб, окъла келиб чепкеннге тийгенлерине къарады.

— Чепкеними зез этдирдинг деб, Ибрахим гурушха этерик болур...

Бусагъатха дери Ибрахимни болмагъанын къызыуда джокъламай туруб, къараб къатында кёрмегенинде, къайгъылы болду.

— Ибрахим къайдады? — деб сорду Бадиматха.

— Билмейме.

— Бююнлю биз дорбунну аллында тургъанбыз, аны кетер джери джокъду, къайры тас болгъанды?

Нёгерле, бир-бирине къараб, бусагъатха дери джокъламай тургъанларына хар ким ичинден кеси кесине айыб эте, башларын энишге тутуб сагъышлы болдула. Бадимат джылай тургъанлай, тирменчича, букъудан агъарыб, Ибрахим дорбунну къарангысындан чыкъды. Аны кёргеплей, барысыны бетлерин джарыб, Семён, чабыб келиб, кесине кысыды.

— Къайда эдинг?

Бармагъына джагъылгъан къаны арулай, чабырындан чыкъгъан баш бармагъы бла сууугъан кюлюю къаза, джууаб этди:

— Тёгерегибизни алгъанлай, къараб туруб, мени хайырым тиерча кёрмегенимде, былайда чыдаялмазлыкъ болсакъ, къалай къачарыкъбыз деб, дорбунну артына дери къараргъа сюююб, къарангыда тюртюле-тюртюле баргъанымда, ары иги узакъ барыб, дорбунну арты сюремде джарыкъ кёрюб, барыб къарадым. Къая джарылгъан тешикден джарыкъ ура тура эди. Кюреше кетиб, тешикден чыгыб къарагъанымда, арасында суу баргъан уллу ёзен. Къалайы болур деб, сымарлаб кюрешдим, алай болгъанлыкъгъа джангур тубан таулары басыб къарангы этген эди да, къалайы болгъанын айыралмадым. Тешикден бизни чыгъалмазча кёрюб, ташла бла туююб къобарыб, кенг этерге кюрешгенме. Былайда иш къарыусуз эсе, чыгъаллыкъ болурсуз — деб, дорбун аллында чепкенин эслеб:

— Джибисе, мен чепкенин къалай кнерикме, нек такъгъансыз? — деб сорду.

— Тёгерегибизни сакълагъан итле эрикмесинле деб салгъанбыз, — деди Къанамат. — Хазырланыгъыз, мен бир къозуб кетейим, — деб барыб къаранчханы къымылдатханлай, бнягъыплай, къоргъашын джангурну къуйдула, Къанамат иги къозгъаб, тышындагъыла атаргъа къызгъанларында, Ибрахимни разы этерге кюрешди:

— Эски чепкенинги былагъа къояйыкъ, келиб дорбунда

джукъ табмай, бизге айыб этмесинле, узаймай мен сеннге бир джараулу чепкеннге борчлу болама.

— Аямы къол къыйыны былайда къалгъанына джаным къыйналады, алай болса да, керек эсе, къалсын, — деб кетерге хазыр болгъан нёгерлерини алларында тебреди Ибрахим, джелкесни къашый. Қъарангыда тюртюле, бир-бирде Семён пашот джандыра, аны джарыгъы бла дорбунну арты сюремге чыкъгъанларында, тешикден кюндюзгю джарыкъ агъара тура эди. Керти, Ибрахим айтханча, бир-бири къолундан тартыб, барысы асыры къыйналмай тышына чыкъгъанларында, джангурну къаты джаугъаны тохтаб, ёзенде къулакъладан кёксюл къара тубанла айырылыб, этеклерин чеет башлагъа тийире, таугъа таяныб тебреди. Таза хауадан кёкюреклерин толтуруб тартыб, чыкъгъан тешиклерин къаты бегите. Қъанамат алларында, Бийнёгер эм артларында таякъгъа таяна, кенг джерде Семён къолтугъундан кире, къачыб къысылгъан уяларындан чачылыб, баргъан джолларында не затха тюбериклери, къайда къонуш табарыкълары къарангы болуб, чаууллу ёзеннге айландыла.

Онунчу башы

Эки паратлы къулакъны Минги Тау таба къыйырлары бир-бирине къошулуб башланган къысыкъ сыртлыкъны терен тишген къар, ёлюкню кебинлегенча, агъартханды. Мырышкы къайышла, къарны тюбюнден башларын чыгъарыб, тау аязда джалын булчукълары къарыусуз къалтырайдыла...

Сыртлыкъны онг джанына джаякълаб, чауул кючлеген дупурланы башында, къар тохтамагъан джерлери кенгден джануар тешиклекча къарала, Минги Тауну этеклерини бири мийик ишленген къабыргъача, сюелгенди. Былайып, къоркъуб адам аягъы кирмесин деб сакълагъанча, ыргакъбурун къушла, джел ургъан джамчыча, къанатларын джайыб, къаяны эршиден узакъ джанлай, ары бла бери учуб, бир-бири бла сёлешгенча, санларынга сууукъ къалтырауукъ сала, ачы тамакъ таууш чыгъарадыла. Сакълауулгъа къалгъанча, бир къаууму къая кирише къалыб, бир къаууму да чауулну ичинде къалын тютюн

чыкыгъан уллу ташны туурасында къонаргъа тартына, тегерек бурулуб учадыла. Аладан къоркъуб джанлагъанча, кёкен джанына кысылыб тургъан къоянчыкъ узун къулакъларын сыртына джюклеб, секире барыб, таш тюрбюне ташайды. Чауул ортасында уллу таш, къалгъанладан кесин белгили эте, акъ джуртну ичинде мангылайына тютюн чабыб къаралады. Аны тюрбунунда джашагъанла, ташны мангылайыны къаралгъаны сууукъ къонакъны чакъырмасын деген къоркъууда, бир бёлек джолда джалын уруб къаралтхан джерлерин акъ топракъ бла сюртгендиле, алай болгъанлыкыгъа, бир-эки от этилгенлей, быягынлай къара тюрсюннге киреди.

Таш тюрбю дорбунну ортасында от этилиб, къайын чымырталаны тозлары чыкырмадаб, чырмала джанадыла. Семён, тюркю чабырларындан къар эрий да отджагъаны джибите, сыртын ташха тиреб, салам мурджарда олтуруб, гитче китабчыкъшы эшик джарыкыгъа тутуб, не затланы эсе да къадалыб джазады.

Бадимат, уллу къар джуммакъны къатына салыб, отха тагъылгъан чоюнчукыгъа кесек-кесек атыб эрите, ургъан тютюнден кёзлерин джанлата, башын бир джанына тутуб, ачы тютюн кёз сууларын чыгъарады. Бийнегер, мюйюшде мушулдаб, тюрбю кетмеген тууар териден эртденли кюрешиб битдирген чабырлаңы, бир алакат затлагъа къууанганча, къолунда арыбери буруб, къобуб келиб Семённга узатды.

— Бу чабырлагъа деменгили салам салыб, бауларын иги кыссанг, джети таудан аураса. Ма, сау джырт! — деб, — бир уллу саугъаны узатханча, берди.

Джаза тургъан китабчыгъын къойнуна сугъа, кёзю-кёзюу къолларын чабырлагъа сугъуб, чыкларына къарай, кертн деменигили этилгенча таныгъанында, бузламасынла деген муратда, мурджаргъа джыйылгъан саламны тюрбюне салыб, ышарды.

— Сау бол! — деб, тау тилге иги тауг юренгеннинне къууана, Бийнегерни къолун къаты кысыды.

Къанамат кеси ёлтюрюб келген арыкъ къашха эчкини, эшикден киргенлей быкыгъа тагъыб, эки билегин ёрге этиб, къоллары сууукъдан кегергенлей, сояды. Эчкини терисин сыдыра, кеси кесине эжиу этиб, мыдах макъам бла джырлайды:

Апсаты ма берсин бизге, кьолайлы джыл чыкъсып.
Апсатыны барды дансыз, санаусуз маллары.
Кёб малындан бизге юлош этсенг а!
Бийле, байла бирер кысыр ийнек сойдула,
Биз джарлыланы санга юлюшге кьойдула.

Кеси кесине «Хайырсызны аузуна кырдык джетмегенмиди»,
деб хатхусун ачыб, ич джау кёрмей, джёрме чыгъарындан тю-
нгилюб, ичин къатында саламгъа салды.

Быкыны эм баш бутагъына тагъылгъан шоккога кёзю дже-
тиб, алгъы бурун эжиуню джарашдыра тебреди:

Къара шоккуну къуру стыннга улутма.
Аякъ кыйыныбызны къая ранлада къурутма.
Апсатыны барды сары чачлы кызылары,
Аланы да акъ таулада ызлары...

Джырны бошагъандан сора да эжиуню мурулдай, кийнк эч-
кини арыкълыгъына мысагъат эте, Семённга бурулду.

— Бу санга кьолайлы джол азыкълыкъ этерик тюлдю, алай
а къурудан къуйрукъ да игиди дейдиле, къарыусуз болгъан за-
манда джыртаргъа джарарыкъды, — деб кьолларын къар
джуммакъла бла сюрте, отджагъагъа олтурду.

— Къыямытны кьошундан сюрген тууарларынгы элге ча-
чыб келмей, бирин бери чыгъаргъа эдинг. Тауда айланган эч-
кини не семизлиги болсун, — деб, къара суу джылынган чоюн-
чукну кёлтюрюб барыб, ичин этерге джарашды Бадимат, джа-
нына тийгенин билдире.

— Бизни ючюн хата джокъду, джарлылагъа бергенин иги
этгенди, — деди Семён, кыйырларында суу кыйнагъан кёсеу-
лени ышыра.

Къанамат, Къыямытны кьошундан сюрген тууарланы, Се-
мён юретгенча, джарлылагъа чачыб келгенине Семён къууан-
нган эди. Кеси да анга кьошулуб къууана, сёзню башха джаны-
на бурдурду.

— Былайгъа тууар сюрюуню алыб келсем, мени сокъмагъым
джабылгъынчы, Къыямыт эки аякълы парийлерин алыб джетер
эди. Бу бёлек кюнде «Гитче ёзенни» ичинде, бирер чегет талада
джарлылада джангы эт ашамагъан болмаз. Бармагъа кьой,
бир керилдиде!

— Тууар сюрюуню келтирмей, бир джангыз хайуанны чартлата келсенг а? Суусар мыллыкча, бу арыкъ эчкиден мен сизге не зат этейим. Тузубуз джокъду, джашчыкъ да къалды да кетди. Бир чырмалмагъа эди, — деб, эчки ичден чыкъгъан кирни саламгъа джыйыб, эшикке атаргъа дорбундан чыкъды Бадимат.

Тадан ургъан сууукъ джел, аякъ унну боранлатыб, кюмюшден эгеулениб тюшген умурча, къарыусуз ышаргъан кюнде джылтырата, сибире келиб, уллу ташны аллына къалайды. Ташны къонушунда джашагъанла, къар эшик аллын битсб къоймасын деген къоркъууда, ташны эшикке чыкъгъан джангыз тешиггяни аллын, тирмен ташдан ун къуюлуб ёсгенча, ёсюб теб-регенлей, къадалыб ариулайдыла. Алай болгъанлыкыгъа, алагъа эршигенча, кёб турмай бнягъы къаланады.

Тёгерекге бурула, хауада къарауул болуб тургъан къушла, Бадимат эшикке мал хатху кесеклени атханын эслеб, таш тюшгенча, джерге тюшюб, эслеменлик этиб, мыллык кесеклеге тешикден чыгъыб кесин атхан тюлкюню бюсюреусюз джанлата, атылгъан ичегилени сайлаб тебретиле.

Нёгерле, отха бауурларын бериб, чоюнда къызарыб къыйырлары кёрюне бишген этге суюнюб къарайдыла. Кёзлери къызарыб кеслери алларына джылай, башларын къутхара, бирер джанына буруладыла. Тютюню ийсгеб тургъандан эсе, сууукъ-сураса да, артына туругъа разы болуб, Бийнёгер, ташны чунгуруна къысыла, эки къолун да дженглерине кеблей, Қъанамагха айланды.

— Ол кече «Наратлы къолда» болгъан хапарынгы артына джетгинчи къалкъыб къалгъанса. Арыгъан хатеринги этиб къойгъанбыз ансы, артын эшитирге тамышыб турабыз. Мыллыкны алкъын дженгил бишер джапысы джокъду. Бош тургъандан эсе, хапарны къыйырын бир айтыб къутулсанг, — деб ташны сууугъу синген сыртын джылытыргъа джау орунларыны кымылдатды.

— Адам асыры хапаргъа айтырча зат тюлдю. Алай бир кесек ууакъ даурчукъ болду... — деб чыбыкъ къыйыр бла кюлге тамгъала сала, айтыргъа суюмегини билдире, чыбыкъ бла чоюннга узалыб, тышына чыкъгъан этлени ызына басды.

Семён, ёсген сакъалына кёзлеринден акъгъан джыламукъ-

ланы сюрте, мындан ары ачы тютюнню кёлтюралмай, артына турду:

— Айт, айт, мен да эшитирге суйюб кьалдым, — деб, «къ» тауушну кесгип айталмагъанына сагъышлана, Къанаматны им-башындан тутду.

Къанамат, кесини юсюнден хапарчы болургъа асыры разы болмаса да, башын энишге тутуб, кыйыры кюйген чыбыкъ кесек бла кюлде ат тамгъа сала, башлады:

— Биз, къачыб къутулдукъ деген акыл бла, къошха кириб, Биймурза да джез бычакълы парийлери бла тегерегибизни алгъанында, бусагъатда ма бу къулакъгъа кирдиле деб Биймурзагъа терс джол юретиб джиберген келбетли къартны унутхапмысыз?

Унутмагъанларын билдире, негерлери башларын силкдиле. Джашла къулакъ салыб тынгыладыла.

— ...Мухаммат-Аминни кыйларындан бир кутамны сюрюб, ёзенде джашагъан къарыусуз къошлагъа чачыб, бир бёлек, кечени да джукъламай, келбетли къартны мурджарында таяныб, къазанны тегерегине басыныб, лахор эте тургъанлай, «ойт» деген бир ауаз чыкъды. Эшик юсюнде джууукъ тургъан джашланы бири, чартлаб эшикге чыгыб, келген къонакъны къошха чакъырыб кирди. Адам ортасы болгъан бир къара шинли, юсю къарыусуз адам, къошха кириб, адамланы аслам кёргенинде, джунчуй, тегерегине арала туруб, тамада мурджарны бир кыйырын бошатханында, кеси аллына ахсына олтурду. Къонакъгъа суусаб ичирдиле.

— Не хапар, къонакъ, сен айланган, джюрюген джерледе? — деб сорду къошну иеси, аны таба бурулуб.

Ач болгъанын къайнагъан къазаннга дженгил-дженгил кёз джетдириб билдире, чал ура тебреген сакъалын къашыды къонакъ.

— Прауленде олтургъан маджаладан башымы алыб, юйдегим бла былай Огъары Чыгъанакълыда бир къулакъгъа къысылыб турама. Хайырсызла, сабийле, алысын болгъандыла да, алагъа гырджын джетдиралмай, элге тюшюб, тёбен джаныгъызда ырхы ауузундан ётгенлей, таш джанындан чыгыб, биреулен кёкюрегимден шкокну тирей, сабийлени ауузундан юзюб,

эшекни сыртындан туюкю кѳапчыкѳыкѳ бла кѳууутчугѳуму алыб кетди.

Халарын бошаб, мыдах болуб, кѳалгѳанланы да дѳюреклерин аурута, баш энишге кѳарагѳанында, кѳошну неси, отну кѳызыуундан джанлай, бетин отдан кѳол аязы бла дѳжабыѳ кѳорууларгѳа кѳуреше, сорду:

— Былайда ол тукѳум хаталаны этиб айланганг тумаланныкѳ ким болду экен?

Кѳонакѳ, кеси кѳайгѳысына болуб, сагѳышха терен батхандан не сорулгѳанны айырмай джунчуду.

— Не-е?.. — деб, кѳонакѳбай таба мууал кѳарады.

— Ким болду сени тоноуул этиб кетген?

— Кѳайдам, мен не билейим, кѳолайсыз джерде, кѳаны келлик, мен Кѳанаматма деб, шокну кѳекѳурегиме тиреди да...

Кѳайгѳылы башын ары-бери силкиб:

— Былай бир кѳулакѳ кѳыйырында кѳысылыб, ѳеле-кѳала, баш кечиндирир эдим деб тура эдим да, мында да Кѳанамат деб бир чыкѳгѳанды да, кѳаныбызны ичеди. Тубан кѳѳлтѳюрѳулмеймиди, кетер эдим, юдегиле кѳайгѳылы болуб тура болурла, — деб кѳѳлтѳюрѳюлдо. Эшикге кѳараб, кѳазандан бурнуна эт бишген ийис ургѳанында, кѳургѳакѳсыгѳан эринлерин кѳымылдата, ач кѳысхандан кеталмай, ох эте, мурджар агѳачха олтурду.

Кѳошха басынганла манга бла кѳонакѳгѳа кѳѳзюу кѳарадыла. Кѳошну неси келбетли кѳарт, отну бир дѳжанына кѳыйырлары кѳюйѳб дѳжыйылгѳан кѳѳсеулени дѳжилтин этдире, отха атаргѳа кѳуреше, мыдыхха дѳжетиб кѳюйген бармагѳын аузуна дѳжнгил элте, дѳжыйырылыб, отдан артына турду.

— Кѳапчыгѳынгы тоналгѳанына бек уллу бушуу этдим. Алай а аны Кѳанамат этди дегенинге ийнанмайма. Сени кибиklenи чарпытыучу кѳылыгѳы дѳжокѳду аны.

— Нечик болмайды Кѳанамат? Шокну тѳоз кѳекѳурегиме тиреб, кѳапчыкѳны эшекни сыртындан сермеб алыб кетди. Андан сора да, Кѳанамат деген аманлыкѳчы, ибилисге кесин алдатыб, межгитде тургѳан Кѳуранланы теплеб, таугѳа кѳачыб, аманлыкѳ этиб айланады деб, дѳжума намазда афендини ауу-

зундан эшитгенме. Ол аллай адам болуб алгъанды мени къапчыгъымы, ансы... — деб кѣлю къалды къонакъны.

Къарабыдыр сабийлери къая джанында чалман къошда, атабыз къууут келтирликди деб, джерк бла боялгъан бирер къашыкъны къолларына алыб, сакълаб тургъанлары кѣзюне кѣрюнюб, сѣзюю артына джетдиралмай, къюлге къарады. Къошха басыныб тургъан джашланы бири, мени къабыргъамдан тюрте, къонакъгъа айланыб сорду:

— Джаратылгъанлы хаджирет Къапанатны кѣргенмисе?

Къонакъ, анча кере айландырыб соргъанларына ачыулана, соргъан джашха хыны къарады:

— Къууут къапчыкъны къоратды. Не этеме аны кѣрюб? Кѣрмегеним таб ол болгъа эди. Былай тууарылдым да къалдым...

Тоналгъан къонакъ джууаб этерге алай чомарт болмаса да, ким эсе да мени атым бла джарлыланы тонаб айланганы джюрегини уллу къыйнады. Кесин «хаджирет Къапанат» этиб айланганны ызын бир табармы эдим деген муратда:

— Туура къалайда тонады? — деб сордум.

Айландырыб сорургъа болуб, къазанны дженгил тюшюрюлюгюнден тюнгюлюб, ынгычхаб къобуб, кетерге тебреди.

Къонакъбай, къонакъ къарт гузаба болгъанында:

— Тохта, тохта! Кечегиде айыб тюлмюдю къонакъбай ташларгъа? Олтур бери. Былайда «Чыгъанакълыгъа» баралмаймы къаллыкъса, — деб къошдан чыгъаргъа тебреген къонакъны этегинден тутуб олтуртду.

— Къазанынга къара, эт джибиген болур, къонакъ арыгъанды, тез бол, — деб джумуш этген джашны ашыкъдырды къонакъбай, къонакъ гузаба болгъанында. Къошдан чыгъыб тегерекге къарай, къошну тѣбен джанында итни къаты юргенин эшитиб, бир-эки тууайлаб, къаблаб чыкъгъан чабырларына къар джыя, къошха кирди ол.

Къапчыкъны къутхарыб, кесин «Къапанат» этиб айланганы иегилерин санаргъа разы болуб, къазан отдан тюшюрюлюб, хар ким, алларына салам тарта, эт ашаргъа болгъанлай, акъыртын сылдыраб чыгъыб, атха эрлай джер салдым. Башымдан къонакъны «ырхы ауузундан ѳтгенлей, таш джанында» дегени кетмегенлей, ѳзенин эннишге барыб, кесими элден чыкъгъан

маталлы этиб, ырхы ауузгъа айланыб акъыртын ат джолну тебрeдим. Атны аякъ тюбюнде юшюген къар джырылдагъан, къулакъдан тюкю кычыргъан таууш болмаса, ёзенни ичи рахат болуб, тубан да сыртлагъа кёлтюрюле, мен да ырхы аууздан чыкъдым. Тюз аллымда бир къаралды, атны юркюте чыгъыб, мени таба шкок маталлы бир затны тутуб, кычырды:

— Мен хаджирет Қъанаматма, бусагъатдан джамчынгы теше бар! — деб тюз аллыма сюелиб тохтады.

Ауазындан ким болгъанын билирге суююб, кесими тыяргъа юрешдим. Атны ауузун тартыб тохтатдым.

— Қъанаматны джолда джюрюген джолоучулары тонагъандан сора башха къарыуу джокъмуду, сен къайсы Қъанамат боласа? — деб сордум.

Артырагъына туруб, манга тутхан шкок маталлы затын ышаннга тарта, багъыр тазны къакъгъанча, кычырды:

— Кёб гырылдай турма да, джамчынгы теш да, сау-эсен джанла!

Андан ары кесими тыялмай, тепчилдеб тепсей тургъан атны аллыма сюелгенни юсюне бошлаб, къамчини башына тартыб тебрегенимде, кесин «Қъанамат» этиб мени тонаргъа тебреген аманлыкъчы, къолунда тутхан шкок маталлы затын, таякъ таууш этдире, джолгъа тюшюрюб, башында тутханлай, кычырыкъ этиб тебрeди.

Секириб атдан тюшюб, джагъасындан тутуб, кычырдым:

— Бюгечели тонагъан затларынгы бери чыгъар!

Ауузундан сёз чыкъмагъанлай, уллу хыршы ташны артындан къолан къапчыкъны, тонну, эки джамчыны, бир бёлек джибни алыб чыкъды. Тёбен джанында танг саргъала, тоноулаб джыйгъан хапчюклерин кесине кёлтюрюб, къошну къатына джетгенлей, кёлтюрюб баргъапларын атыб, джылаб тиледи:

— Бу джолдан сора быллай зат этмем, мени баям этме, — деб атны бойнундан къадалды.

Қъамчини сабы бла атны бойнундан джанлата:

— Қъанамат кимди? Сен къайсы Қъанаматса? — деб соргъанымда, башын энишге тутуб:

— Қъанамат-зат да тюлме, алдагъан эте эдим...

— Қъанаматны танымаймыса?

— Эшитген болмаса, кѳрегенме.

— Не эшитгенсе Қъанаматны юсюнден?

— Бир кюн эл джыйылгъанда Қъыямыт, Қъанамат хаджирет чыгъыб, элни тоноуул этиб айланады, дей эди.

— Қъанамат мен кесимме, тоноучуду деб айталлыкъмыса?

— Огъай, огъай! Бу джол бир къой, ансы ёмюрде быллай зат этмез эдим, — деб арты бла джанлаб тебреди.

Атымы аманлыкъчыны къачар джолуна буруб:

— Элни джарлысындан тонагъан хапчюклеринги къошну къатына элт да бусагъатдан кѳзюмден ташай! — деб, мен гап-дешни аллында атдан тюшерге, тонагъан хапчюклерин эрлай къош джанына атыб, кѳлеккеча къачыб, итле ызындан къуугъанлай, къошну тѳбен джанына ташайды.

Танг атыб, анда-мында кѳкде кългъан джулдузла батаргъа хазырланыб кълтырай, эртден аяз да къаты ура, къошха кир-генимде, тоналгъан къонакъ, къобуб, кечеден кѳмюлюб кългъан мыдыхланы бир джерге джыйыб, от этерге кюреше тура эди. Киргеними эселегенча, мени таба бурулмай, чабыр этген кълларын кълге джууб, эшикке чыкды.

Ачыракъ болуб, четенде манга къойгъан эт юлюшню алыб, сууукълай кемире тургъанлайыма, алгъы бурун «тоба, тоба, бу сейирге къара» деген тауушу чыгъа, къонакъны бети джарый, къошха кириб, мурджарлада джукълагъанланы уятды.

— Джети джукълаб эсимде джокъ эди, кълан кълпчыгъым сау-саламат кълума тюшерикди деб, кълайдан табылды? — деб кычырыб сорду.

— Сени тонагъандан сыйырыб келеме.

Къонакъ, ийнаныргъа бла ийнанмазгъа билмей, кълтугъун кълшыргъа узалды.

— Ол Қъанамат дегенлерини бир джаман аманлыкъчы хапары барды, кълалай кълайтарыгъа унады? — деб сорду ышара.

— Сени тонагъан Қъанамат тюлдю, Қъанамат менме, — деб аллына сюелгенимде, къонакъны бети тюрлениб, артына турду. Башымдан аягъыма дери сымарлаб, белимдеги гѳрохну эселегенлей, аллына сюелген Қъанамат болгъанына ишексиз болуб, башын аллына бир эки джолда силкди.

— Джашауунг кѣб болсун, ким эсенг да, — деб узалыб, бойнумдан кѣучакълады.

Мени бойнуму эки кѣолу бла кѣаты кѣысыб, ауузланыб кетер муратда, мурджардан кѣобуб, кѣалыянны тарта тургъан келбетли кѣонакѣбай кѣартны сол джанына чѣкдю. Келбетли кѣарт, кѣалыянны учхунун тырнагъына кѣагъа, балта бла юзгенча, кесгин сѣлешди.

— Кѣанамат джарлыланы тонамайды. Аны биргесинне джюрюген орус джаш бла дагъыда бир кѣарачай нѣгерлери ючюсю да унукѣгъанлагъа тюзлюк излеб айланадыла, — деб, отха сюелген малчы гырджынланы бирин кеси сюртуб, кѣонакѣгъа тутурду.

Келбетли киши бла аны кѣонагъыны, кѣолларын тутуб, ыз аджашдыра ёзенни башына чыкѣгъанымда, кѣолан кѣапчыкѣны иеси, эшегини ызындан сюрюб, кѣарамдан ташайды...

Кѣанамат, хапарын бошаб тохтады. Отда кѣесеуле чыкѣырдагъан, эшикде боран улугъан, бир-бирде кѣартчыгъа кѣычыргъан болмаса, таууш чыкѣмай, джурт тынч болду.

Башларына кѣайнагъан кѣмюк джабышыб, иги кесек сууу кѣуругъан чоюнчукѣдан сюеклери агъара тургъан кийик этлеге кѣзюн джетдире, Кѣанамат. Бадиматха татлы кѣараб:

— Тюбюне кетиб кѣалмагъа эди, тюшюрсенг да боллукѣду, — деб, ийилиб таш тюбюнден чыгъыб, кериле, созула, элге кетген Ибрахимни аллына кѣарады. Келиб кѣрмегенинде, ташны доркѣунуну аллына кѣаланган кѣарны аякѣлары бла бир джанына кюрей, таш тюбю кѣонушха кирди.

Семѣн, Кѣанаматны хапарында бир сѣзню ычхындырмай тынгылаб, кесек заманны кѣатыша чѣкген Кѣанаматха бурулду.

— Сен байланы малларын сюрюб келтириб берген джарлыла, ол кѣапчыкѣны иеси, санга аманлыкѣчыды деб кеслери айтхан огъай эсенг, аланы кѣатларында биреу айтса да, унамазла. Кѣыямытла, не кѣадар кюрешселе да, сени атынг джарлыланы арасында иги бла чыгъарын тыяллыкѣ тюлдюле.

Семѣнну алай айтханы Кѣанаматны кѣлюн, джау сюртгенча, джумушатды.

— Сен юретген джолну, билгенимча, барлыкѣма, — деб Кѣа-

намат, Семённу къатына олтуруб, ючюсю да Бадимат болджар саламгъа къалагъан кийик этге джарашдыла.

— Бирер гырджын болса, джарарыкъ кёре эдим, — деб, Семённу аллында ашалыб салыннган джауорунну алыб, джарыкъгъа тутуб къараб, тегерек буруб къыйырын сындыра, саламгъа атды Бийнёгер, базукну джырта келиб.

— Не кёресе? — деб сорду Қъанамат, ашыкъиликни кемире.

— Мен кёрлюгю кетгенди, — деб нёгерлерин кюдюре, саламгъа къуюлгъан джалан сюеклени бир джерге джыйыб саламгъа чырмаб, эшикге чыкъды Бийнёгер.

Бийнёгер, сюеклени узакъ быргъаб, ызына айланнганында, сыртлыкъда къаралгъанны эслеб тохтады. Кесек къараб тургъанлай, къаралгъан уллудан уллу болуб, чауулгъа ташайды. Уллу ташдан ары бир кесекни къаралгъан ташайгъан джерге барыб къарагъанында, Ибрахим, бир сагюнджюню да кёлтюрюб, куртге бата да чыгъа, этеклерин джел сууура келе эди.

Аны эслегенлей, Бийнёгер эрлай ызына, уллу ташны тюбюне, чабыб келиб мекамгъа кирди.

— Ибрахим келеди! — деб къууанч болуб къычырды.

Ташны тюбюнде джашагъанла бютеу юрюлюб чыкъгъанларында, уллу ташны аллында Ибрахим аякъларын къагъа тура эди. Эм алгъын джетиб Бадимат къарнашыны бойнундан къучакълады. Аны ызындан Семён, бютеу барысы бирер кере Ибрахимни бойнундан къучакълаб, имбашындан джамаулу тулугъун ала, таш тюбюне джыйылдыла.

Семён, Бадимат къарнашыны мыдах бетине джити къарагъанын эслеб, Ибрахимге сорду:

— Не хапар элден?

— Бусагъатда адам адамгъа айтырча хапар джожьду, — деди Ибрахим, эгечини бетине къараялмай, отджагъагъа олтура.

Бадимат, къарнашын мыдах кёргенине тынгысыз болду.

— Атам, анам не эте турадыла? — деб сорду.

— Этгенлери джожьду, турадыла, — деб джууаб этди Ибрахим, баш энишге къараб, отну ышырыргъа кюреше.

— Атам не эте турады?

— Ол да джашыныргъа кюрешиб турады.

Ибрахимни ауазын таб кәрмей, Қыанамат, башха илипиннге
бура сорду:

— Быллай бир нек қыалыб кетдинг?

— Элден мен чыкғыянлы юч кюн болады. Келе келиб,
кеч болғыянында, аджашырма деген қыоркыууда, бир қыошха
бурулғыян эдим. Анда джашы суугыа кетген бир қыарт, мени
таныб: «Джашымы кезюнден кереме, бир-эки кюнню қыалмай
боллукъ тюлсе», — деб қысыханында, қыарт адамны мыдах
эталмай, бу заманнга дери алада туруб, таяна келеме.

— Қыалайдагы қыошду, сени қыайдан таныйдыла?

— Қыошлары былайдан узакъ тюлдо. Джашы суугыа ке-
тиб, слюгон табалмай айланганлай, мен айрымканда керегю-
зюб табхан эдиле. Андан бери қыарт қыатын, мени кере, ке-
зюне-бурнуна сугыады.

— Қыайры бараса деб, сормадыламы?

— Былай бир қыошха джалгыа барама деген эдим да, биз-
ни бла бир кесек тур деб, эки қыарт да бек тиледиле...

Ибрахим эгечини қыатында кесин қыатдырса да, сабий джю-
регин уллу қыыйнылыкъ басханын эслеб, Бадимат сезмезча,
бир джукъ ангылармы эдим деген мурадта, Қыанамат сорду:

— Элде бизге не айтадыла?

Ибрахим, бир кесек тынгылаб туруб, қыайын таякыны қыый-
ры бла кюнню сыза айтды:

— Маллары сюрюлгенден бери, Қыыямыт бла афенди, биз-
ге табхан аман сезлерин кыуюб, элни қыобарыб, тутдурургыа
кюрешиб айланадыла. Бизни тегерегибизде ала бурунларын ур-
магыан джер джокыду. Алай болгыанлыкыгыа бир адамдан
тахса табалмайдыла. Орамда мени керегининде, Қыыямыт урур-
гыа таягыы бла керилиб чабды, мен сермеб ташны алыб тох-
тагыанымда, уругыа базалмай, аман табханын кыуя, джаныу-
лай кетди. Артыкысыз да Чыгыанакылыда қыошлагыа Қыы-
мыт бизни қыалайда тургыаныбызны айтдырыгыа ариу айтыб
кюрешеди. Алай болгыанлыкыгыа алкыын бир адамдан да тюб
табмагыанды. Бир-эки кере Биймурза бизни теген джаныбызда,
езенде, стражниклери бла айланыб қыайтханды.

Семён, Ибрахимни хапарындан элни уллу асламы хаджи-
ретлени джанында болгыанын ангылаб, кыууанды.

Сөлешгенлери тохтаб, хар ким кесипи саггышына кирди. Кечегин болгъанын билдире, тюкю созуб кычырды. Кюнортдан ингирге бир кесек шаушалгъан джел, къатыдан къаты уруб, уллу ташны тюбюне юшюген къарны къалаб, къачхынчыланы ташны бир джанына кысыб, кёллерин такыр эте улуйду.

Нёгерле, отну мыдыхларын кюлге кёмюб, къарны джарыгы бла тюблерине орун этиб, таш тюбюнде къар басмагъан джерге шындык болуб джатадыла.

Семён, кёзюне къалкыу кире тебрегенлей, джелни улугъанындан уяныб, къарны джарытханына танг атханды деб джаыгылгъанды. Бир бёлек джолда керексизге кьобуб, тешикден башын узатыб, къалын джуддузлу кечеге къараб, ызына къайтыб джатханды. Къатында хурулдаб джатхан Къанаматны эт джылыууна кысылыб, бу дуняны джашауун аз билген, халал нёгерлерин танг атханлай кьобуб кетери эсине тюшдю. Джюрегин миз чанчханча ачытыб, Къанаматны кьабыргъасына артыкъ да бек кысыла, кёлюне келди: «Мийик тауланы ичинде кеслерини байларына, бийлерине да патчахлыкь кьошулуб, боюнларындан басыб, эзилмекликде, кыйынлыкьда ёсген джарлыла къарангылыкьдан аллында манга бир кесек тёппелери бла къарасала да, бирге къачхынчы болгъанлы, къарангыдан джарыкьгъа чыгъа тебрегенлери кёзлерин... кьаматса да, джаулары-дослары ким болгъанын айыра башлагъандыла».

Тёбенден кёк кюкюреб джашнагъаны тауланы джарыта тебрегенди. «Кетмей, мында уяна тебреген джарлылагъа джол кёргозте туругъа керек эди. Алай болгъанлыкьгъа анда, мындан эсе, бек керекли боллукьма, кетейим. Бютеу дуняда залимлени зорлукьларын кьурутуб, урунганланы джарыкь дунягъа чыгъарыгъа кюрешген Большевик партия урунган таулулагъа керекли кюн мени энгда алагъа болушлукьгъа джиберир», — деб кеси кесине сёлеше, секириб кьобуб, нёгерлеринден кёзюн айыралмай, бир кесекни алагъа къараб туруб, кёмюлген мыдыхланы кюлден къазыб чыгъарыб, эрлай от тамызыб тебреди.

Иги кесекни кюрешиб, Бийнёгер этген тюкю чабырланы аякьларына джарашдырыб, эшикге чыкьды.

Танг кьурумуну бла кетер джолуна кьарай, ызына кьайтханында, уллу ташдан берлакь джанлаб, Къанамат, Бийнегер, Ибрахим кьошбаш болуб, ёрге сюелиб, башларын эннирге тутуб тура эдиле. Семён кьатларына келиб кьошулду.

— Ёлгенди, — деди Къанамат, башын кёлтюрмей, терен мыдахлыкьда.

— Ким ёлгенди? — деб Семён сорду.

— Темуркьа тюремде ёлгенди, — деди Бийнегер.

Тёртюсю да, джумдурукьлары кьаты кьысылыб, баш эниште кьараб бир кесек турдула. Семён, джаягына тёнгереген джыламукь тамчыны сюртюб, тунакы ауазы бла шыбырдады:

— Бадиматха айтмагьыз, аны джюреги кюйюб тургьандан хайыр джокьду.

Аны айтханына разы болуб, тынгылаб туруб, аякь тюблеринде кьар джырылдай, бир-бири ызындан таш тюбюне джыйылдыла.

Бадимат, Семённу джол азыгьын джыяргьа кюреше тургьанлай, негерле бир-бири ызындан мыдах киргенлерин джюреги ушатмады.

— Танг атмай кьайда айланасыз? — деб сорду, кьапчыкьны башын кьыса.

— Тёгерегибизни джел кюртден кьалагьанды да, Семённу кьалайтын кетерине, джолгьа кьараб келебиз, — деди Къанамат, ауазын джарыкь чыгьарыргьа кюреше.

Къанаматны джууабына джюреги асыры хош болмады. Тюб эрини ачитхынчы кьаба, богьурдагьы бууулуб, ауазы тунакы чыкьды:

— Олтуругьуз да ауузланыгьыз, — деб, тюненеден кьалгьан этледен алларына сала, Семённга кьалгьанладан артыкь кёл ашаб, джол азыкьдан кьалгьан гьрджын джартыны салыб, шыбыртсыз эшикге чыкьды.

Тау джел, кьаты ургьаны тохтамай, кьалын тюшген кьарны ышыкь джерлеге сибириб джыяды. Сууукь кьаты тутханда ауазынгы ачыкь чыгьаргьа кьоймайды. Джюрюген заманда аякьларынг кьозгьагьан кьарны джел бетинге уруб, ууакь ийнеле чанчылгьанча, ачытады. Минги Тауну тюени сырты маталлы эки дуппуруна кюн тийиб саргьалтханды. Кьая киришледе

джашагъан къанатлыла, сууукъну стемегенча, хауаны тюрю тауушдан толтуруб, къая киришни тѣгерегинден узакъ кетмей уадыла.

Кюн батхан джанында уллу акъ сабанны ортасында ѳзенде нарат чегетле, акъ къагъытха къара мерекеб тѣгюлгенча, къараладыла.

Бадимат, башын не къайгъы кючлегенин ачыкъ айыралмаса да, джюрегини ауруб кемирилгени тохтамай, уллу ташны артына къысылыб, джылады. Нѳгерле, Семѳнну ашыра, таш тюбюнден чыгъыб тебрегенлерини кѳрюб, эрлай этегн бла кѳзлерини сюртюб, кюртге бата, таш артындан чыгъыб, къалгъанлагъа къошулду.

Семѳн, башындан аягъына дери тау кийимлеге кийиниб, азыкъ къапчыкъны сыртына бегите, къайын таякъгъа таяна, нѳгерлерини арасында къалайтын барлыгъына къарады. Джел къарны боранлата, сыртлыкъгъа джетгенинде, тохтаб нѳгерлерине бурулуб, бир кесекни къараб туруб, сермеб кѳзюу-кѳзюу къаты къучакълады. Кѳзюу Бадиматха джетиб, къалай этерте билмей, артына туракълагъанында, Бадимат, кюртге бата келиб, Семѳнну белинден къысыб артына тохтаб, джаулугъуну къыйыры бла кѳзлерине узалды. Семѳн, кетерге кѳзюу къыймай, бир кесекни нѳгерлерине къараб, башындан чырпа бѳркюу алды.

— Сау къалыгъыз! Башха, джарыкъ халда тюберибизге мен ийнаныбма, — деб, бурулуб ызына къарай да бѳркюу силке кетди. Сыртлыкъны тауусуб, чегетни къыйырындан киргенинде да, юч нѳгери къар дуппурну башында къарала тура эдиле.

Терек бутакълагъа тие да джагъасындан сууукъ букъу къуюла, ышан эте барыб, джангы сокъмакъ джолгъа джарашды.

Сыртдан ургъан къаты джелни тылпыуу джетиб, мийик наратланы башларын силкиб, къарларын агъызады.

Бир-бирде чырпы джанындан неда нарат тереклени къатына къаланган кюртден къоян чартлаб чыгъыб, ызына къарай къачады. Терекни бутагъына къонуб тургъан къаргъа, адам келгенин эслеб, къанатларын къагъыб, бутакъдан акъ унну себе, учду. Семѳн, тире атлам бла чегетден чыгъыб, уллу джолгъа

джарашханында, бир-бирде ызына, нёгерлерине, къарагъанын тохтатмай, аллында джел къуугъан къар букъуну сюргенлей. нёгерлери бла кесини ортасына чегет дуппур тюшгенинде, къарагъанлыкъгъа кёрлюгюнден тюнгюлюб, джолгъа кесин салды.

1. Бадимат зорчулагъа къаршчы, эркинлик ючюн кюрешгенлеге къалай болуша эди?

2. Къанамат, Семён, Бийнёгер, Ибрахимчик, аланы нёгерлери къаллай джашау ючюн кюреше эдиле? Аланы халкъ не ючюн сую эди?

3. Къарачайны урунганларыны ангыларын, класс сезимлерин ёсдюрюуде орус ишчи, коммунист Семён Асташенко къалай болушханды?

4. Планын салыб, хапарын айтыгъыз. Къанаматны хапарын текстге джууукъ айтыгъыз.

5. Хапарны тилине багъа беригиз.

6. Бу темаланы бирине сочинение джазыгъыз;

а) Къанамат — халкъны джагъы.

б) Тешлик ючюн кюрешде шохлукъну магъанасы

в) «Къара кюбюр» романда артыкъ бек нени джаратама мен?

РОМАН

Кёб затны, джашауну кёб тюрлю джанын кёргюзген уллу суратлау чыгъармагъа роман дейбиз. Романны магъанасы аны геройларыны, аланы сыфатларыны (образларыны) юсю бла ачыкъланады.

Аппаланы Хасан «Къара кюбюр» деген романда Къарачайда джашау талай джылны ичинде къалай баргъанын бир-бирине байланган кёб тюрлю хапар бла суратлайды. Романда класс кюреш терен ачыкъланады. Класс кюрешде Къанамат, Семён, Темуркъа дегенча иги халили геройла, халкъны жангы, жарыкъ джашаугъа чыгъарыр ючюн, кючлерин аямай кюрешедиле; Къыямыт, Биймурза, Мухаммат-Амин дегенча, осал халилиле халкъны джегиб, инджитиб туругъа излегендиле. Иги халили геройланы хали шартлары да игиди, аманланы уа — аманды.

Романда джыйырмагъа джууукъ герой барды. Аланы асламысыны сыфатларыны юсю бла къарачайлыланы XX ёмюрню аллында джашауларын толу, терен ачыкълагъанды автор.

Сёзлени магъаналары:

Бетджан — атылган окъдан сакъланырча, кесин кёргозтмей, душманны уа кёрюб турурча, аны мараб атаргъа да табылыкъ берирча джарашдырылган джер.

Тоз — къайын терекни тыш къабугъу (от тамызган кёзюуде ол дженгил къабынады).

ДЖАЛЧЫЛА БЛА ҚЪАНДАУР

«Таулада таууш» романдан

Къобанланы Дагир

Къыямытны малларына бир-эки да къол джетгенден берн Қъандаур, кеси джарашдырган джалчылагъа ышанмай, ата-сы бла да сёлешиб, аланы ауушдуругъа оноу этгенди.

Джалчыланы къыстаган заманда, ол аланы джалларын бермезге мурат этгенди.

Аланы джал бермей къыстаб ийгенликге, Къыямытны джашына бир адам бир зат айталмазлыгын билиб, хоншу элледен талай адамны джалгъа джарашдырыб, къошха алыб келгенди. Джангы джалчылагъа дунияны арнуун айтыб алады.

— Меннге джалгъа джарашхан адамны гюнахына кирген адетим тюлдю, — деб кёзлерин джанындан чыгъарган алтын сагъатына сюзютюб, — бирин къыстаб, бирин алыб, аланы керексиз чурумла бла ауушдуруучу адамланы мен суймейме. Майна, бешишер джылгъа джарашханла, былайда суйгенлери ашаб-пчиб, бюгюн, кесаматыбызны арт кюнюнде, керти да энчи къош болуб джашарча, маллы болуб кетерикдиле. Айтханымча, мен аланы бюгюн башларына бош этиб, мангылай къыйыларын табдырыб, юлерине ашырыгъа сёз бергенме...

Қъандаур, былайгъа джетгенлей, керти да хакъ бере теб-регенча, кеси айтхан сёзледен кеси къоркъуб, къолунда ары-берн буруб ойнай турган сагъатын дженгил огъуна ызына салды.

Бир кесекни башы сагъышха кетиб, талай джылны джангур-

къар тюбюнде, ышымлары бутларындан тюшмей, тубан ичинде аны малларыны ызындан айланган адамла бла да къалай сёлеширигин кёзюне кёргюзте, ишни кюпортадан ары созулмазлыгъын изледи.

Кертиси да, Къандаургъа ишни созаргъа чыртда джарамай эди. Ол, малла стауатха къайтхынчы сакълаб, эски джалчыла бла джангыланы танышдырса, анга таб болмазлыгъын ким да ангылайды; аны тышында джалчылагъа джал бермей къыстагъанын была кёрюб боллукъ тюлдю. Кеси да, алайгъа тыйышлысыча эс бёлюб, джалчыланы сюрюу ызында ауушдурургъа излегени аны ючюндю.

— Алайды... Бюгюн мен сёзюме толу болургъа керекме... — деб ёрге къобуб, — тебрегиз, — деди.

Джангы джалчыла, бир кесек арыгъан эселе да: «Бизге да былай этерик болур» — деб, ол джанын эсге ала, разы болуб, къошдан чыкъдыла.

Къандаур, атына мниб, джалчыланы да ызындан тизиб, джангы фитналыкъны чыгъарыб, сюрюулеге айланыб, бирем-бирем эски джалчыланы къошха ашырыб башлады.

Сюрюулени къоюб, къошха тюшюб келгенле, бир-бири бла сёз тауусмагъанлыкъгъа, сагъышлары-къайгъылары бир эди: «Джукъ билдирмей туруб, бу былай нек этди? Ингирге дерг сакъламай, нек ашыкъгъанды? Энди уа итни эсине не тюшген болур? Джалымы къайда берликди? Не берлик болур, огъесе менге да джарлы Хамидге этгенин этер муратымы барды...» — деб, бир-биринден ханарлары болмай, хар ким кеси сагъышын эте,къошха тебретиле.

Бир джанындан атына «шийых» ататыб айланганы, бир джаны бла да бюгюн джалчыланы хакъсыз къыстарыгъы къараргъан кёзге табсыз кёрюннюгю тынчлыкъ бермей, Къандаур, арбазда ары-бери бара келиб, таш джанында ёсген эшек чыгъаналаны къатында тохтады. Алай болгъанлыкъгъа былайда да анга тынчлыкъ джокъ эди. Байрамджакны чохуча, чыгъапаланы къызыл чакъгъан башларында, биринден бирине учуб, андан къоркъмай, бал джыйгъан чибинчик, ишни бошаб, Къандаурну илгендире, къулакъ джаны бла джызылдаб озду. Чибинни алай адебсиз этгенини терслиги чыгъаналада болгъан-

ча, ачыуланыб, къамчи бла бирем-бирем чыгъаналаны башларып юздюре тургъанлай, къарт ит орнундан къобуб, Къандаургъа да кёз джетдире, джангы юзгерени къаты бла, къуйругъун булгъай, ёрге айланды...

Онг къолу бла къатына кысылыб келген итни башын сылай, Хасан къошха сюрюучюлени барындан да алгъа джетди.

Къандаур чыгъаналадан дертин алыб бошагъынчы, джукъ айтмай сирелиб туруб, ол бери бурулгъанлай:

— Нек чакъыргъанса, Къандаур? — деб сорду.

Къамчини сабы бла чуругъуну бурнуна джабышхан топракъны ууата, Хасанга къараргъа да турсунмай, къулакъны ичи бла акъырын энишге тюшюб келген тубанга кёзлерин чыракънынб:

— Къалгъанла джыйылсынла да, ол заманда сёлеширбиз, бир кесек сабыр бол, — деди.

Кёб да турмагъанлай, Хасанны сейпрснндире, Хангерий, Умар, Даут, къарт Шаухал, Сулемен, Сафар, — бирери бирерджанындан кими тууар, кими къой сюрюуден айырылыб, къон аллында джыйылдыла.

Быланы ичинде киши алгъа сёз башлагъынчы, Къандаур, дженгил атлаб алларына келди. Онг къолун ат илкични бутакъына илиндириб, сол къолун да джан сюегине салыб:

— Былайгъа нек джыйылгъаныгъызны билемисиз? — деб сорду, кесин ышаргъан маталлы этиб, эринлерин къыйыгъына джибере.

Сюрюу кюте тургъан джерлерине, джерден чыкъгъанча, джангы сюрюучюле келиб къалгъанлары, аны бла бирча бирин-экин болмай, барысын бирча кюндюзгю кюн Къандаур кесин айланыб, сюрюуледен алыб, былайгъа чакъыргъаны, джалчылагъа эс табдырмай, джунчутуб, джууабсыз этди.

Къандаур, орнундан тебмегенлей, сол аягъыны бурнун онг табанына илиндириб, ауурлугъун джангыз аягъына кёчюре, айтды:

— Терслигигизни билиб тынгылайсыз ансы, былайгъа нек келгенигизни бек ариу билесиз. Сиз да мени мюлкюмю халкъгъа чачдырыб, мен да сизни къарныгъызны асырагъан банкъайгъым болуб турлукъду дебми акъыл эте эдигиз? Огъай,

джангылгъансыз! — деб, аллына атлаб, къамчини сабын Даутну кѣкюрегине джетдире, — сени акъылынг къалай эди алынгдан джыйырма кюйну сюрдюрген сагъатынгда? Таякъ тийгени болгъанды деб, аны бла къутулуб къалыргъамы умут эте эдинг? Не уа, сен а, къарт эшек кибик, алагъа къошулуб, не умут эте эдигиз?— деб, таягъын кѣкюрегине тиреб сюелген Шаухалгъа къарады. — Менден ёзге адам сизни, башха этмей, къолугъузну- аягъыгъызны байлатыб, гюрмеде чиритдирир эди. Сиз урлатхан малланы ызына салыр ючюн, къаллай бир заманны сакъларгъа керекди, билемисиз? Аны биле эсегиз, ма сиз. майна джол, былайда сиз этер иш къалмагъанды, — деб. къамчисини сабы бла элге баргъан джолну кѣргюзюб, аты таба тебреди.

Бу сѣзлени эшитгенлей, сѣзю-башы да къалгъанладан кючлюрек Хасан, аллына атлаб, эки кѣзю джылтырай:

— Сен аллай сѣзлеге чомарт болгъанынгы эртде билебиз. Сеннге керек тюл эсек, хакъыбызны бер да, алай кетербиз, — деб Къандаурну аллын ала, къайырылды. Шаухалдан къалгъанла, андан, кѣл табыб сюрюне, къычырдыла:

— Хакъыбызны алмай, кетерик тюлбюз! Сени малларынг урланиган эселе, анда терслик кесингдеди. Алай тюл эсе, сени кибиклени малларына къадалыб турмай, башхаланыкъылыны да бир сюрселе уа, азмыды тауда мал? Сени къылыгынгы биз эртде билебиз, Қъандаур! Хамидге этгенинги умутун этме, сенге да табылыр закон! — деб Хасан, бети агъарыб, джабышмакъ таягъын джерге къакъды.

Қъандаур, сёзню узакъгъа созуллугъун таб кёрмей:

— Мен сизге берлик хакъдан эки къат кёб малымы аллыгъыздан сюрдюргенсиз; хакъ керек эсе, аланы ызына сыйырыгъыз да юлешигиз. Огъай дей эсегиз да, джюз атлы къзакъ аскери бла «закон», бюгюн элге келиб, аллыгъызны сакълаб турады, барыгъыз да тарыгъыгъыз. — Сора секириб атына миниб: — Атама барсагъыз, ол сизни ала бла шагърей этер, мен да тамбла эртденбла элге тюшерикме, анда тюбеширбиз, — деб сюрюуле кютюлген сыртны ёрге айланды.

Джалчыла, алгъаракъдан бюгюн боллукъ затдан хапарлары болуб, бир-бири муратын ангылаб турсала, былайда бир затла эталлыкъ эселе да, бусагъатда не айтыргъа билмей, биреуню къошуну аллында сымпайыб къалдыла.

Джангыз Хасан, эс ташламай, ызындан таягъын силке:

— Ай ананг бергенни тегерик, не аман озуб кетдинг да сен, бу батыб баргъан кюн бла ант этеме, сени бла арт айырмай, мен былайдан кетмем: не хакъымы алырма, не да уруб шобрангы чыгъарырма, — деб тишлерин къаты къысыб, аллында Қъандаур сюелиб тургъанча, таякъ бла уруб, быкъыны бир бутагъын сындырды.

Қъарт Шаухал, сакъалы къалтырай, Хасанны къагына келиб:

— Қъой, джашым, къой! Аллах кеси урсун аны эки къолу бла, кюрешеме деб, кесинге бир пелах этдирсенг, къалгъан ёксюзлеринги кимге аманат этериксе? Харам болсун бизден ашагъан къыйыны, келигиз, иги джашла, тигелей барайкъ, къошу, малы да от тѳбеси болсунла, — деб, акъырын джол таба тебреди.

Хасан, Шаухалны аллын алыб, айтды:

— Сен, Шаухал, бизни атабыз кибиб бир адам, бизге

оноу этиб, эс табдырыр орнуна, алай айтыб къалай бараса? Не пелиуан ол эсе да, кишини къошмагъанлай, мен анга керклини ингирде кесим эте билirme, сиз да хакъыгъызгъа тергелген малны ала бараллыкъ болурсуз, быллай бир къоркъуб, быланы алларында тёрт бюклениб къачаннга дери турлукъбуз?

Ала алай эте, бир-бирин ангыламай, сёзге къызыб тургъанлай, къошдан быланы дауурларына уянган, Қъандаурну тамада къарнашыннан туугъан Қъайтукъ, телисине эсней, башын бери къаратды. Сёзге бир кесек тынгылаб, магъанасын ангылагъанында, джукъусу аязыб:

— Нек джыйылгъансыз, харибле, былайгъа? Алай джитле эсегиз, ызындан юре турмай, мында сагъатында сёлешегиз а? Малларын урлатханыгъызны да кечиб, къарныгъызны тойдуруб тургъанына баш урурну орнуна, нелени сёлешесиз сиз былайда? Қъайсыгъызды маскесин тыялмагъан? — деб дженгил атлаб, джашланы алларына келиб сюелди.

Қъандаурну сёзлеринден къызгъаны сууумай тургъанлай, джюрегине Қъайтукъну самаркъаулары къошулгъанларында, бир заманда да ауузундан артыкъ сёзю чыкъмаучу Даут, Сафарны бир джанына тюрте, алгъа чыкъды. Ауузундан сёз чыгъармагъанлай, мазаллы къолун акъырын ёрге кёлтюрюб, Қъайтукъну имбашына салыб, кёзюне джити къараб тохтады. Қъайтукъ Даутну къолундан ычхыныргъа умут этсе да, басыб, сингирли ауур къол аны бир да бошламады.

— Адамыча бурнунгу сюрте билмегенлей, сен дамы сёлешиб тебрегенсе бююн? Ёзге этмей, бир ургъанлай, джерге джагъыб къоярыгъымы билемисе, сен къызтекеден туугъан къызтеке! — деб Даут аямай къолуну аязы бла Қъайтукъну джаягъына тартды. — Бусагъатдан къошха кириб кет ансы, экинчи къакъгъанлай, ананг танымазча этерикме! — деб базыкъ тамагъы гюрюлдеб, арлакъ чортлатды. Алай болгъанлыкъгъа, Қъайтукъ, ол умут этгенча кетиб къалмай, тартыб къамасын чыгъарыб, бутлары къалтырай, Даутха къайырылды. Кеслери болуб къалсала, талай джылны быллагъа джегилиб, айтханларын джерге тюшюрмей тургъан джалчы аны алай хатерсиз джаягъына тартханын Қъайтукъ кечерик бол-

маз эди, бусагъатда уа аны кючюн да сынаб, къатында да анга джакълыкъ этерик талай адамны да кёргенинде, къолунда къамасы тургъанлай, Даутха чабмай, арт сагъышын эте тебреди.

Сафар, не заманда да керексиз халал, къоркъакъ, кимни сёзюне да дженгил ийнаныучу, джумушакъ кёллю джаш, сюрююнден мал урланмагъаны ючюн болур эди: «Ингирде Қъандаур къошха къайтса, къызгъаны сёнгюб, айтханыча къатылыкъ этмей, бир зат берлик болур», — деб тургъанлай, бу даур чыкыгъанында, тёзалмай:

— Қъоюгъуз, сау къаллыкъла, биринг аны бла, биринг муну бла кюрешиб ариу бир затчыкъ берлик эсе да, къуру къойдурасыз. Қъайнайсыз сиз, къарныгъыз кечинир джер табсагъыз, джашарыкъсыз. Мени юй бла бир онгсузум барды, — деди.

Бусагъатха дери сейирге къараб тургъан къарт Шаухал:

— Иги джашла, айюню кёре тургъанлай, ызын ызлай эди дегенлей, Қъандаур, сизге хакъ берлик болса, башха тюрлю сёлеше да биллик эди. Кюч, къарыу да къолларында болгъанды да, ала не залимликге да базарыкъдыла. Не этейик, бизге этген артыкълыкълары алагъа аллахны кесинден къайтсын, — деб, юйюкген чырпа бёркюн мангылайындан артына тюртуб, эки къолу бла акъ сакъалын сылай, кёкге къараб, эринлерин къымылдатды. Сора, кёкюрегине таяныб тургъан таягын къолуна алыб къошду:

— Қъандаурну багушун теблеб, керексизге заман ашыргъандан хайыр джокъду, иги джашла. Кюнню кёзю ташайгынчы, тёбен къошлагъа джеталсакъ, бир къысылыр джер табарбыз, — деб ахыр сёзюн айтыб, эски сюзюк мор чепкенини тюбюнден тонуну джагъасы къарай, сол къолун сыртына кёнделен салыб, джолну энишге айланды...

Қъартны намысын кёрюб, аузуна чабаргъа мадары болмай сакълаб тургъан Хасан, Сафаргъа джити къараб айтды:

— Адам, кёрюрюн кёрмей, кёрюне кирмез деб, сёз барды. Юч джылдан артыкъны биргенге айланыб, сени быллай бир болумсузлугъунгу таниялмай тургъаныма кесим кесиме бск

уллу айыб этеме. Қандаурдан джалыныб джал алыргъа из-легенле къайсыласыз энди уа?

Къайтукъ, ачудан джюреги джарыла, не этерге да билмей, сирелиб тургъанлай, Хасан алай чанчыб сёлешгенниде, тёзалмай:

— Джалынган огъай, къарныгъыз кысса, табанларыбызны энгда джаларсыз сиз, аллах айтса. Сени уа, бауурунг бла сюркелиб, башынгы аякъ тюбюме салдырмай бу ёзенде эки кюн джашатмам, — деб кёшха бурулуб кетди.

Даут, уллу чара бетин джайыб ышара, ызындан кычырды:

— Ол сени тюбюнде джашарыкъ башны ит огъуна ашасын!

Былайда джалчыла, бир-бири тилни ангылаялмай, оноу этерге да кызгъан джюрекле кёймай, бирери бирер акъыл алдыла.

Сулемен бла Хангерийни Қандаургъа джалгъа джарашханлы джетинчи айлары бара эди. Қалгъанлагъа кёре аз кыйышлары тас болгъанын да ангылай, кишиге да къарамай, башларын эннирге тутханлай, къартны ызындан кетдиле.

Сафар бла Умар, бешинчер джылны итни, эшекни кзуллу-гъун да этиб, хакъсыз квалгъанларына ийнанмай, Қандаур джумушарыкъды деб, анга ийнаныб, иширге дерн кетмезге суйгенлерн ачыкъ болду. Бу затланы кёрюб, Хасан Даутха:

— Была Қандаургъа бир базмакълыкълары болуб ышана болурла, сакъласынла. Артларындан табанны джетдире, эшеклени кыстагъанча, кыстаб, биягъы кямчиси бла джолларын кёрюзюр. Эшта, керекли оноуну биз кесибиз этерик болурбуз ансы, быланы эркишиликлеринден мен кёл джуугъанма. «Тенг тенги бла», — деб, Даутну биргесине алыб, дженгил атлаб экиси да къарамдан ташайдыла...

* * *

Қандаур, ат бла сюрюу-сюрюуге айланыб, отлауну татымлы джерлери бла джалчыланы шагърей эте, сюрюуле стауатха къайтхынчы кеси да сылыт болуб, атын да дуу джандырыб, ат

джерде джанбашына олтуруб, кьошха кьайтды. Эрниниб атдан тюшюб, джюгенни ат илкичге илиндириб, аны кёргенлей ийне чанчылыб илгенгенча, секириб ёрге кьобхан Сафар бла Умарны чабырларына кьараб, ала бла сёлешгенча, башын кёлтюрмей, сорду.

— Не сакълайсыз былайда, не керекди?

Экиси да, ауузларына суу уртлагъанча, кьоркьгъандан джукъ айталмай, симсиреб кьалгъанларында:

— Джангы зат сакълай эсегиз, бош сакълайсыз, мен айтырымы айтыб бошагъанма. Башыгъызгъа бошсуз, ма сиз, майна джол, — деб, джукъа бурнуна узала, кьошха айланды.

Сафар, бусагъатда айталмаса, арта кеч боллугъун ангылаб, Къандаурну ызындан мугур атлай:

— Мени аллымдан бир мал да кьорамагъанды, манда-лакълача юй бла бир сабийге кьуру кьолларым бла кёзлерими джандырыб бараллыкъ тюлме, бу батыб баргъан кюн бла тилейме, хакъчыгъымы бер, мен да, ёлмесем, унутмазма, сабийлени джа... — деб сёзюн бошайлмай, джылаб башлады. Къандаур, ызына кьысха бурулуб, Сафаргъа эрши кьарады.

— Сиз барыгъыз да бир итден туугъансыз. Мени малларымы тюб этиб баргъан аманлыкъчыланы, бир джол кёрмеген эсегиз да, экинчи джол кёрмей кьалмагъансыз. Ол сагъатда, джалынгы сагъышын этиб, былай-былай деб билдирсенг а, мени ючюн кьарнынг алай бек ауруй эсе. Бюгюн а сизге джал керекди. Огъай, мен алай юренмегенме. Малны неси, джалчыларындан хайыр кёрмесе, алагъа джал несинден берликди, бурнунгу тартма да, анга джууаб этчи? Джокъду мени сизге берирге артыкъ малым. Мындан ары сёлешдирмей, арилукуь бла кёзюмден кьорагъыз, — деб кьошха кириб кетди...

Таулу, дуппурлу джерлени чунгурларын, чатларын толтуруб, бир кесек сыйдамыракъ этерге кюрешгенча, анда-мында джерге кьысылыб, чагъылгъан джюн стуккулача, джангур тубанла ышыкълада джатадыла.

Кёкню Ёксюзле джанында булут кёрюмюгенликге, кюн бартаргъа джууукълаша баргъаны кьада, ол да, кьызаргъандан кьызара барыб, мор бет алды. Быллай кёзюуде кюн, не джылтырар кьарыуу кьалмай, не кьызылдым таякълары кьаматал-

май, къызыу отда джаныб бошагъан эмен мыдыхха ушаб къалады.

Ол къарамдан ташайгъанлай, таула, къаяла уллулукъларындан да уллу кёрюнуб, бетлерини тюз болумларын тюрлендире, бары бирча мыдахыракъ, къарыусуз тюрсюнге киредиле. Дагъыда бир кесекден къарасанг, кюндюзча, тырмылары ачыкъ кёрюнмей, таула бары бир-бирине къошулгъанча боладыла. Бу кёзюуде аланы болумлары, джангы сюрюлген бачханы башы тейри джарыкъда кёрюннгенча, къарыусуз кёлеккелеринден къарагъан джитилери, джулдузла тюрлю-тюрлю тизилиб, омакъ джасалгъан кёкню тюрюнде таракъланадыла. Айлана келиб, джерде татымлы къабарыкъ кёрюб, энишге мыллыгын атхан къартчыгъача, бир-бирде джулдуз, сёдегей учуб, къуйругъу бла тухтуйла туюе, кёкде сыз тартыб къарамдан ташаяды...

1. Къандаурну джалчылары къалай джашагъандыла?
2. Къарачай элдеде класс кюреш къалай баргъанды?
3. Юзюкню планын салыгъыз, хапарын айтыгъыз.

Сёзлени магъаналары:

Ананг бергенни тегерик, — анангдан ичген сютно тегкюн деген магъанада айтылады; сюе тургъанлай, сабийлеге къраргъыш халда айтылады алай.

«*Ексюзле*» — джулдузланы аты.

КЪЫЗЫЛ БАЙРАКЪ

«Таулада таууш» романдан

Къобанланы Дагир

Къанамат джамчы тюрюнде татлы джукълаб тургъанлай, Таулан келиб, энишге ийилиб, акъыртын уятды.

Бир къауум адамлача, уяннган кёзююнде тегерегине кърарай, кёзлерин ууа турмай, Къанамат не заманда да дженгил сагъайгъан адам эди.

Кѣзлерин ачыб, алкъын танг атмагъанын кѣрюб, Таулан аны алай бош уятмагъанын ангылаб, секириб ѳрге къобду.

— Не болгъанды, не хапар?

— Къызыл Аскер, Уллу Стансени алыб, бизни ѳзеннге киргенди деб, Петровичден адам келгенди. Акъла Орта ѳзеннге ѳрге айланыб, Тау артына къачадыла деб, алай билдиреди! Не оноу этебиз?

— Мычымай элге! Ала эс джыйыб, кишини ачитхынчы, биз сыртларына миниб къалыргъа керекбиз! Къобар отрядны! Петровични адамы къайдады?

— Алайда сакълаб турады. Даут, былай келчи! — деб къычырды.

Къанамат, Даутну саламына джууаб берирни орнуна, аллына атлаб, бурунгу шагърейин таныб, къаты къучакълады.

— Сау бол, къууанч хапар келтиргенсе. Артда рахат сѣлеше турурбуз, бусагъатда тансыкълар мадар джокъду. Мычымай ызынга къайтыб, Петровичге алай айт: сен ары джетер-джетмез, адамларын да алыб, «Аман тарны» башын сакъласыни. Биз бусагъат элге тюшебиз. Хайда, къууанч бла кѣрюшейнк, сакъ бол! — деб Къанамат Даутну, дагъыда бир къучакълаб, джолгъа ашырды...

Тангны белгисин таныта, кѣкню кюн чыкъгъан джаны, къараууз бояуун кенгден кенг къыстай, суу бет алыб, джарыб башлагъанды.

Орам-орамда ары бла бери ашыгъыш джортхан атлыланы мутхуз ауангылары кѣрюнеди...

Къаншаубийни юйюню аллында эки ат арба сюеледи. Тѳрт-беш адам, чабханларын бузмагъанча, юйге кириб, нелени эсе да чыгъарыб, алагъа ашыгъыш джюклейтиле. Нохла, юйден эшикке чыгъаргъа къоркъуб, тауушсуз джылагъан кибики эте, джукъгъа да къарамай, мюйюшге сюелиб сакълайдыла.

Къаншаубий, тобукъ тюблери асыры къалтырагъандан, сюелиб турургъа мадар табмай, ары-бери джюрюген кибики эте:

— Хайдагъыз, болугъуз! — деб ауазы тюрлениб ашыкъдырады.

«Танг атхынчы, кесибизге кюлдюрмей, бир къораялсакъ»,

— деб сагъыш эте, ол нохла болгъан юйге кирди. Алагъа эки сёз да айтхынчы, джумушчуланы бири, эшикден башып къаратыб:

— Джюйюсхан, фаэтон келди. Есаул ашыкъдырады! — деб кычырды.

— Къаннга ёкюрген тууарча кычырмай, акъырын айтсанг, болмаймыды. Чыгъады де! — Бери айланыб, нохларына:

— Джылау, сыйыт этгенни меннге эшитдирмей, барыб арбагъа минигиз! — деб, аланы кёллерин алып ючюн, къамчи бла ойнай, арбазгъа чыкъды.

Къаншаубийни кёргенлей, есаул:

— Юйле джана башлагъынчы, тиширыуланы элден чыгъарыргъа керекди, ашыгъыгъыз, — деб таууш этди.

Къаншаубий, эрлай кириб, кийиниб бошагъан нохланы алып келиб арбагъа олтуртду. Къачарыны аллы бла юйлеринге кёз джетдириб: «Алагъа къалгъандан эсе, мени юйюм да джансын», — деб алай сагъыш эте:

— Ожай, бусагъат гёзенден фатеген къалайны алып, полланы барына да къуй! — деб буюрду.

Тамам ол кёзюуде, «Ура-а-а!» — деб бирден кычырып, Къанаматны отряды, шкок, герох ата, элни огъары джанындан кирди.

Аны эшитгенлей, джолгъа джарашыб тургъан «джюйюсханла», нени да унутуб, атларын къамчилеб, баралгъанлары мардалары болуб, ёзенни энишге айландыла...

Партизанланы элге былай таукел кириб келликлерин чырт да сакъламай, ашыкъмай къурала тургъан къазакъла, шкок, герох, ат аякъ тауушланы эшитгенлей, эс ташлаб, джарашыб къарышыр къарыулары болмай, къатыш-къутуш бола, къачыб тебретиле.

Къанамат, тюз къоркъутханны тышында, эл ичинде уруш ачаргъа излемей эди.

Аны мураты алай эди: отрядны джартысы бла акъланы къоркъутуб, къалабалыкъ этиб, элден тышына чыгъарыргъа, джартысы бла аланы алларын тыйдырыб, эки жанларындан уруб къаушатыргъа. Ол себебден отрядны тюз эки юлешиб, джартысына эки пулемёт да бериб, Тауланни башчылыгъы бла

элни төбен джанында джолну сакълатады. «Ура» деген тауушла джууукъдан джууукъ келе, акъла да, бир-бирине ал бермей, бёлек-бёлек айырылыб, тар орамчыкъланы ичин толтуруб, джанларын уллу джолгъа атдыла...

Джарым сагъатны ичине акъ аскерчиле да, Къанаматны отряды да элден тышына чыкъдыла. Дагъыда бир кесекден «Гаралы къулакъны» ары джанында, къурмач чартлагъанча, пулемёт, шкок атылгъан тауушла къатыдан къаты эшитилиб тебретиле...

Арадан юч сагъат озгъандан сора Петрович бла Къанаматны отрядлары тубешиб, къарнашлага къучакълашдыла.

Петрович, Къанаматны къолун кысыб:

— Къалайды, адам къоранчынг бармыды? — деб сорду.

— Ёлген джокъду, джаралылары элге ашыргъанма, алай он адам тас болгъандыла да, къайда излерге билмейме.

— Сора къайры тас болгъандыла?

— Ибрахим, он нёгери бла, арбала бла къачхан джюйюсханланы джанлары саулай тутам да деб сюрюб, ызына къайтмай къалгъанды...

— Алай эсе, аланы огъары излерге керекди, былайтын биз сакълагъанлы чыртда арба озмагъанды.

— Кертимн айтаса? — деб Къанаматны бети жарыды. — Бийнёгер, биргенге онбеш адам алыб, бусагъат ызынга къайт. Сау эселе, аланы «Кёрдеуюк къая» бла «Гаралы къулакъны» арасында табарыкъса, терк бол! Тубешсегиз, барынг да элге къайтыгъыз. Биз, Эки Суу Арасына дери барыб, Къызыл Аскерге къошулургъа керекбиз. Соргъаннга, сау-эсендиле деб, хапар айт. Къайгъылы болмасынла!

Петрович Къанаматны оноун джаратмады.

— Къанамат, — деди ол. — Элдеде сауутланыб, акълагъа къошулуб айланган «джигитледен» хазна адам къачмагъанды. Къызыл Аскерни бизсиз да кючю джетширикди. Мени оноууму джаратсагъыз, былайдан барыбыз да ызыбызгъа къайтыб, Къызыл Аскер келгинчи, элени тазалайыкъ, дерикме. Акъла къачханлыкъгъа, тогъуз-он адамны бусагъатда ышаныб элге джиберирге къоркъуулуду.

Таулан, Петрович айтханнга къулакъ тигиб:

— Тюз айтады. Қъанамат, ызыбызгъа къайтыб, джамагъатха эс табдырыгъа керекбиз, — деди.

Қъанамат отряды бла ёзенни аягъына ётерге бек талпыды, алай а тенглери айтханига тынгылаб иги сагъыш этгешинде, къайтыргъа разы болуб, отряд бир кесек солугъандан сора, джолну ёрге айландыла...

Иги кесек джол къоратыб, отряд «Кёрдеуюк къаядан» озгъанлай, айланчха тюгел джетгинчи, чегет джолну туурасында иги кесек атлы кёрюндю. Қъанамат, атын тохтатыб, кёзюлдюреуюкле бла къараб, атлыланы таныгъанында:

— Ол аллай бир зат этмей къоярыкъ тюл эди, ал да бир къарачы, — деб, кёзюлдюреуюклени Тауланга узатды.

Джолда болумну кёргенлей, Таулан къууаныб ышарды. Ибрахим да, Бийнёгер да, бир-бирин табыб, юч ат арбаны да ортагъа алыб, нёгерлери бла эл таба кетиб бара тура эдиле. Мындан къараб бет тюрсюнлерин кёралмагъанлыкъгъа, Қъанамат да, Таулан да Ибрахим кимлени тутханын ажымсыз таныгъан эдиле.

Кёб турмай отряд аланы ызларындан джетди.

Арбада олтургъанланы бири Қъаншаубий, бири да есаул болгъанларын келиб къатларында кёргенлеринде, джашла Ибрахимни этген джигитлигине бек уллу къууандыла. Қъанамат, былайда Қъаншаубий бла хыны сёлешиб, кесиши онглулугъун танытыргъа излемей эди. Хар ким анга Қъанамат бир-эки зыбыр сёз айтырыкъ болур деб тургъанлай, джетер-джетмез ол Ибрахимни кесине чакъырыб сорду:

— Биз кёрмегенлей, быланы къайда тутханса?

— Была джолгъа аскерлеринден эсе алгъа чыкъгъан эдиле. Джанлары саулай тутаргъа излеген эдим да, Тауландан эркинлик алыб, «Гаралыны» ол джапында ызларындан джетдик. Тутханыбыздан сора Тауландан ычхыннган къазакъла джетиб сыйырмасынла деб, талай заманны чегетге кийириб, бош болгъунчу, алайда тутуб тургъан эдик да, Бийнёгерни кёргенинде, алдыкъ да чыкъдыкъ...

Қъанамат, Ибрахимге андан сора джукъ да сормай, кеси кесн бла сёлешгенча айтды:

— Алайды да... Қъарачайлыла «Қъайыкъ да минер кемеге, кеме да минер къайыкъгъа» деб билиб айтхан болурла.

Қюн иги ёрге ёрлеб, ёзенни ичин саулай жарытханында, алларында Қызыл байракъ ары-бери чайкъала, Қъанамагъны отряды элни туурасына чыкъды...

Отрядны аллы айланчдан бери къарагъанлай:

— О-ха-хай! Қъанамат келеди, эшитген эшитмегеннге айт! О-ха-хай, Қъанамат келеди, эшитген эшитмегеннге айт! — деб юй башладан, тийре-тийреге айланыб, талай адам къоду къычырдыла.

Эртденли бери да джюреклери чайкъалыб, сакълаб тургъанлары ючюн болур эди, къараб-къарагъынчы уллудан гитчеге дери аякъ юсюнде туралгъан адам бары къалмай орамлагъа къуюлдула. Джюзджыллыкъ къартла, муккурбел аммала, эркиши, тиширыу, ууакъ сабийчикле барысы бир аууздан: «Майна Қъанамат келеди», — деб бир-бирине кёрюзе, хар ким аякъ алышына кёре уллу орамгъа тигеледиле...

Қызыл партизанла элни къыйырындан кирирге, тамада, кичи да тыйыншлы орунларына жарашыб, джамагъат уллу орамны толтуруб, аллына буруу болуб тохтадыла.

Қъанамат бла Таулан, отрядны тохтатыб, атладан тюшдюле. Қъанамат, бир кесек алгъа атлаб, къартланы алларына келиб:

— Ассалам алейкум, джамагъат, — деб салам берди.

Бир узунсакъал муккур къарт, таягъына таяна, къалгъанладан эки-юч атламын алгъа чыгъыб, джамагъатны аты бла:

— Алейкум салам, Қъанамат! Сау келигиз, балаларым, огъур кюнде келигиз, джанларым. Кёб термилдик эсе да, ёлмей, кёзюбюз бла кёрдюк, — деб, кёзюнден акъгъан джыламукъ тамчыла сакъалыны юсю бла тёнгерей, къалтырагъан къолларын кенг джайыб, кюлтеча акъ сакъалын Қъанаматны кёкюрегине салды...

Халкъны сыйлы келечиси бла саламлашыб бошаб, Қъанамат бла Таулан къалгъан къартланы къолларын тута тургъанлай:

— Джамагъат! Джол къоюгъуз, джол къоюгъуз, марджа! — деб къычыра, бир чалмыйыкъ адам, халкъны эки джырыб,

Мёлаханны кьолтугъундан тутуб, къартланы алларына чыгъарды. Къартла къараб тургъанлай, барыб къайын анасы бла саламлашыргъа тартынганын эслеб, келечи къарт:

— Уялма да саламлаш, джашым, дунняда джашагъанлы аны джюреги биринчи кере ышарады, — деб бир джанына джаплады. Мёлахан, башын ёрге кёлтюрюб, Темуркъа ёлгенли башындан тешмей тургъан къара джаулулгъун алыб, Къанаматны аллына атыб, кёкюрек туюмелерин теше:

— Барынгы да анагъыздан ичген сютюгюз халал болсун, — деб аллына атлаб, къара джаулулгъун теблей, Къанаматны кёкюрегине къабланды...

Мёлахан кёзлерин сюрте, юсюнден айырылгъанлай, Къанамат, секириб хуна джанында мазаллы ташха миниб:

— Джамагъат, мадар болса, айланыб барыгъызны да кьолларыгъызны тутуб, къаты къучакъларыкъ эдик! Былайдан саламлашханыма айыб этмегиз! Бюгюнню кюн сиз ёмюрюгюз термилиб тургъан эркинликни биринчи кюнюдю! Бизни багъалатыб, келгенибизге къууаныб аллыбызгъа чыкыгъаныгъыз ючюн, берекет берсин! Бир кесибиз биз джукъ да тюл эдик. Бизге джауланы кьоратырча кюч берген, сизни эркинликге, джангы джашаугъа чыгъаргъан Ленинди! Большевикледиле!

Джамагъат! Бюгюн, тамбла болса да, былайгъа Къызыл Аскер келиб, бизни элге, бютеу Къарачайгъа Совет властны киргенин ачыкъларыкъды! Ары дерн биз тёрт джаныбызгъа кёз-къулакъ болуб, бу эркинликни сакъларгъа керекбиз да, айыб этмегиз, артда рахат кёрюшюрбюз! — деб атына миниб, отрядын да алыб, праулен таба айланды...

Джамагъатны джюреги кёлтюрюлюб, бу арну кюн бир-биринден айырылыб юйлерине къайтырлары келмей, кими отрядны ызындан тизилиб, кими да орам-орамдан къараб тургъанлай, Ибрахим, прауленни башына ёрлеб, саргъалыб кир бет алгъан акъ байракъны джыртыб, энишге силдеб, аны орнуна Къызыл байракъны орнатды...

1. Элледе партизан отрядлагъа къалай тубешдиле?

2. «Дунняда джашагъанлы аны джюреги биринчи кере ышарды», — деб, Мёлаханны юсюнден алай нек айгдыла?

3. Элиң ақладан тазалағандан сора тубешиуде: биринчинг қартны сёзлерин, экинчинг — Мёлаханныкын, ючюнчюнг — Қыанаматныкын, төртюнчюнг авторну сёзлерин оқуғъуз. Арт эки бетде айтылғанын инсценировка халда кёрюзюгюз.

Сёзлени магъаналары:

Нохла — юй бийчеле (бийленн юй бийчелерине «нохла» дегендиле).

Джюйюсхан — «господин» деген магъананы тутады.

БУЗОУЧУ

«Горда бычакъ» романдан

Кзоркъмазланы Кёккёз

Асланкир чалкыгъа кетерини аллы бла юйюнде джарлылыкъларын тындырыгъа кюрешеди. Алгын биченликчигин тартыб, ат ашчыгын бойну бла ташыды. Андан сора, къачха дери ол къайтхынчы болурча, отунчукъ этди, мюрзеучюклерин къурашдырды. Ол къайтхынчы юйдегисин инджилмезча кёрюб, кетерге хазыр болду.

Кюз, къайсы эли да барыб ичине кирсенг, онгсуз къартла, тиширыула, ууакъ сабийле болмаса, башха адам табарыкъ тюлсе. Эл кёчюб кетгенча болуб къалады. Бу кёзюуде ким да, къуралгъанына кёре, ашыгыш кете, элден адамланы къалайчыкъгъанларын да билаллыкъ тюлсе.

Темирджан, бузоучугъа тебретим деб абаданлагъа къошулургъа излеб, тенгчиклеринден кесин онглогъа санагъанды.

— Мен биченнге барама, быйыл бузоучу, экинчийыл а чалкы тутарыкъма, байрым кюн кетерикбиз! Огъартын джыйын бла «теке» да келликди! — деб хоншуларыны кюз бишиучю кертмелеринден джолгъа джыйыб келди.

Асланкир, чалкысына гырмык чырмаб, кючлю бегитиб, чалкы сабына байлады. Башха кийимлерин да артмакъларына джыйыб, байрым кюн кетерча болуб, нёгерлерини аллына къараб турады. Қъапхакъ башындан: «Асланкир, нёгерлеринг

сакълайдыла, хайда, тебре», — деген таууш келди. Хазыр киши, эрлай хапчюклерин да ала, джашчыгъы да ызындан, арбагъа бардыла.

Текени башына ушагъан бёркю бла биреулен, чабыб джетиб. Асланкир бла саламлашды.

— Бу таукечик къайры атланнганды, къоркъамыса? — деб башын ары-бери силкгенинде, къошбаш тигилген мюйюз-«лери» къымылдагъан бла къалмай, юсюне тигилген тюрю-тюрю къалайла, токъмакъчыкъла зынгырадыла. Ол саргъылдым кийизден тигилген, теке башха ушагъан къабны кёз тешиклери бла ауузуна къызыл бусхул джамалыб, кесини да тауушу теренден чыкъгъанча, сабийлени къоркъута эди. Қабны чыкачыгына узун теке сакъал тигилиб, энишге салыныбды. Аны кийген адамны бет тюрсюнюнден джугъу да кёрюмейди. Темирджан аны биринчи кере кёре эди да, бек сейир болду. Тийреден ары чыкъгъынчы «текени» накъырдаасы адамланы къууандыра эди.

— Хай, сатдыгъымла, мени бычагъым неден ишленгенди, биле эсегиз, бир айтчыгъыз?! — деб агъачдан кеси ишленген уллу бычагъындан тутта эди. Аны, белибаууна тагъарча, агъач къабы да бар эди. Андан бери сууруб алыб, башы бла тегерек буруб, ары, бери да сермейди. Арлакъда сюелген тишырыуланы эслеб, ол:

— Тотайлагъа къарагъыз! Аланы мени бла тебретмей нектурадыла? Мен анда эригирме, къралымда тойла болмай, джарамаз. Мен аланы тебретейим! — деб ары чабыб тебрегенлей, къушдан къачхан тауукълача, кау-куу болдула.

Оюн бла джыйын уллу джолгъа чыкъды. Джолну узуну «теке» накъырда бла, чам бла джыйынны да эрикдирмейди, тюбегенлени алларын тыйыб, бир-эки чам этеди.

Джыйын ёзенден сыртха чыгъаргъа, Смаил да ийнекле сюрюб келе алларына тюбеди.

Қышлыкъгъа киргенлеринде, кюн асыры къыздыргъандан, белге джете ёсген хансдан, отдан ургъанча, адамланы бетлерине исси ура эди. Сокъур чибинле малны, адамны да алларына къараб тургъанча, юслерине джабышыб тентирете эдиле. Бузоучукъла къуйрукъларын къалач этиб, чабыб тебреселе,

къарт ийнекле да, алагъа эришгенча, тегереклерине къарагъанча эте, къабыргъаларын сермей, къалайгъа баргъанларындан да хапарлары болмай, не къарыуларын да салыб, чабыб тебрейдиле. Союм малчыкъла уа башларын бир-бирине къош эте, чох болуб, тегерек бурулуб тургъан болмаса, алларына атларгъа да унамайдыла. Темирджан, не терлеб келе эсе да, къачхан малчы чабыб тыймай амалы джокъду.

Джыйын, барыб баулагъа кирмей, къышлыкъны къыйырында салкъыныракъ джерине тюшдю. Аслам джыйын, эрлай чалкъыларын уулаб, къош орунну тегерегин чалыб, балаган салырча этдиле. Алайы, суугъа джууукъ болса да, отуннга узакъ эди. Темирджан, не сынаб къараса да, джыйында бош адам кърмеди. Смаил, Темирджанны ала барыб, ийнеклени къалайда кютерин кьргюздю:

— Темирджан, иги джаш, ийнеклени ма былайчыкъда кютериксе. Чалкъы ызгъа бирин чыгъындырыргъа да боллукъ тюлдю. Ары мал кириб кърсем, уруб къапчыгъынгы алырма. Бузоучукъла бла союмчукъланы да бу джанына къыстарса, — деб бир сыртлыкъны ары джаны кюнбетни кьргюздю. Базыкъ ташлы джер чалыргъа джарарыкъ тюл эди. — Джашчыкъ, ма бу маллагъа сенден сора къарар адам боллукъ тюлдю, сакъ бол. Къошха суу алырса. Ол чегетчикни кьремесе, адам джетишмесе, алайдан отун ташырса. Хайт деб, джигит бол. Хомух болсанг, шапа санга къол этер, — деб Смаил ызына къайтыб кетди.

Ол кетгенлей, Темирджан сагъышлы болду. Атасы къатында болса, «Аття, манга джангыз бузоучукъланы кютерсе деген эдигиз да! Энди былайда болгъан малны барын да сен кютериксе дейди. Мен барысына да къалай джетишаллыкъма? Къойла бла бузоула бир башха, ийнекле да башха джанында кютюллюкдюле. Не ала, не была чалкъы ызгъа джетселе, мен барын да къалай тыяллыкъма? Андан сора суу алыргъа, чегетден отун келтирирге да керекди»,—деб тарыгъырыкъ эди.

Ингирде джыйын къайтхынчы, шапа джетиб, бузоуланы оруннга урдуруб, ийнеклени сауаргъа джыйдырды.

— Ай, аман Темирджан, сен, бузоуланы аналарына джо-

лукъдуруб, тамышдырыгъа джигит бол, мен да къараб-къарагъынчы, сютчюклерин сыгъыб, бери алайым. Сора экибиз да азыкъ этерге чегербиз, — деб шапа, от тюшгеннге чабханча, мыллыгын атханды. Джашчыкъ, жангы малланы аналары бла балаларын танымай, иги джунчуду. Орундан чыгъыб, бузоу анасын излей тебресе, ол да аны ызындан болады.

— Ай, аман Темирджан! Экибизге мууал болургъа джарарыкъ тюлдю. Быланы къайсы къайсыныкъы болгъанын къысха таныргъа кюреш ансы, ишни джарсытырыкъса, — деб шапа бошаб кетерге къобду. — Темирджан, бузоуланы айыр да къойчукъла къатыш орунга уруб, алларын иги бегит да дженгил джет, —деб кетди.

— Суу алмаймы къойгъан эдинг? Чаб, дженгил бол, кечигирге тебрегенбиз, — деб шапа джашчыкъны ары чабдырды. Андан сора аны чегер заманы болмады.

— Энди, иги джаш кирик, отну эки джанына эки гырджыл агъач сюе да, тириликни салыб, гырджынланы къатдырыб тебре. Мурукку этме, — деди шапа. Ол а, анасындан туугъанлы кёрмеген ишине къалай этерге билмей, шапагъа къарады.

— Алан, алай этиб нек тураса? — деб сорду шапа.

Джашчыкъ, къып-къызыл болуб, къалай этерин билмегенин айтханында, ол заманда кёргюздю... Тери уа башындан тебреб кёзлерине кире, келегин да сыртыша джабышдырыб, суугъа уруб алгъанча болгъанды.

— Сакъ бол, къаракъашла этиб къоярса, — деб шапа, хаман ашыкъдырыб тургъан болмаса, джазыкъсынырча кёрюмейди.

«Асто, мени къарыууму джетмегенин кёрмеймиди? Бу къадар гырджынны не заманнга къатдырыб бошарыкъма? Майна энтда тегенеге ун къуя айланады. Энтдамы этерикди? Бу къадар гырджынны нек этеди? Тулукъ унну тауусхунчу этибми турлукъду? Азыкъ дегени бу болур. Быланы ашаб бошагъынчы, бош боллукъ болур эдик. Араби, быланы ненча кюннге этеди экен? Мен бишириб а не заманнга бошарыкъма», деб джашчыкъ сагъыш эте тургъанлай, аякъ тауушла чыгъа тебретиле.

— А-а, таукечигим, къаты агъачны къызыуу джаучугъунгу чыгъарамы турады? Къаракъашла этсенг, юсюнге чакъманы

чакъдырырма. Турчу кесинг да, аскериме суусаб ичир. Нардыулагъа мен къарай турайым, — деди акъсакъал.

Джашчыкъ, анасындан туугъанлы джыккырдан суусаб къуйгъан болмаз эди, айран аякъны тегерегине джагъылыб къалды. Аны сюртерге ашыгъыб, акъсакъалгъа узатды.

— Ай, таукечигим, ол мурджарны кѳремисе, ол тамаданы къыды, хар заманда да не затны да алгъын анга бериб, сора къалгъанлагъа андан сора узата тур. Тамада кеси да алайда джатады. Гоппанны тегереги уа нек агъарады, къармы бузлагъанды? Ары эрит ансы, тамаданы къолун юшютюр, дженгил бол, джылытыб ариула, — деб акъсакъал накъырда этиб къюлю. Джашчыкъ аны чамын эследи. Къызарыб, ариу этиб берди. — Ол джыккырланы иелери сенсе. Андан айран къуяргъа тебресенг, ол узунсаб чолпуну алыб, айранны ашхы булгъаб къуя турурса. Джигит бол, къачда санга къатын аллыкъма, — деб чам эте, гырджынлагъа джарашдырды.

— Аны къошха келгени буду, этерин кѳргюзюрге сизни бойнугъуздады, андан сора уа ол барынгы да озар, — деди Смаил.

Джашчыкъ, джаны къолунда болса, нерча, гырджынла бла алай къурешеди.

— Шапа, тегенеден къоба эсенг, отха суу ас, мен мал кесейим, — деб акъсакъал, бычагъын ала, эшикге чыкъды. Шапа да бошаб къобду.

Шапа бла акъсакъал малны къазаннга бек дженгил салдыла. Акъсакъал отуна къарагъан заманда шапа да ичин ариулаб, сохта, джѳрме этеди. Акъсакъал, ѳпкелени, джюрекни, бюреклене тишге чанчыб, тишлеб тебреди. Темирджан да, мангылайындан тери барыб, башны, аякъны юйютеди.

«Гырджынланым биширликме, огъесе быланымы юйютюрюкме? Мени къыйналгъаным атам кѳрмеймиди, джукъ нек айтмайды? От мени кюйдюрюрге тебрегенди. Ол адамла, къараб турмай, бир да къуруса да башны, аякъны юйютселе уа, мени нек джазыкъсынмайдыла?» — деб джашчыкъ, ичинден алай эте, къурешеди.

Акъсакъал а, ѳпкелени джырлата-джырлата, кѳмюклерин чыгъара, къаты агъач отда мор этиб алды. Эки тамадагъа

джюрегин, бюреклерин, ёпкеден да богъурдагъы къатыш бир кесек кесиб, ашлау бла алларына салды. Сау джыйыннга андан бирер кесек джетдирмеген адамы къалмады.

— Мени таукечигим, сен да муну бърючюкча къабыб, къушча джутуб джибер, — деб акъсакъал Темирджаннга да бир кесекчик бергенинде, ол уллу къууанды. Мени сабийге санаб бермей къояр деб, ишекли болуб тура эди. Чайнай, тебрегенинде уа, анасындан туугъанлы андан татыулу зат къабмагъанча, алай кърюндю.

Алкъын джарау болмагъан чалкъычыла, бир кесек талыб, артларына, мурджаргъа аууб, къалкъыргъа тебрегенлей, акъсакъал аланы джукъларгъа къоймады. Отдан бир кёсёу башны алыб, «уллу бычагъын» чыгъарыб юслерине чакъдырыб, джилтинлени къуюб тебрегенинде, къобуб олтурдула.

— Хай сатдыгъымла, мен сизни Уллу Къарачайдан «джерни этегине» джукъларгъа алыбмы келгенме? Атчым, къайдады мени «джибек» учлу къамчим, мен быланы мизамгъа джыяйым, — деб къолуна бир кийиз къамчини алды.

Сора бирини къолуна узун балдыргъан къаураны тутурду.

— Тартчы къобузну. Харс къысха келсин. Бармагъымы учунда тепсеуюме иги къарагъыз, — деб, мурджар агъачны юсюнде уллу тепседиди. Кеси бошагъанлай, чалкъычыланы къыйырдан чыгъарыб, тепсетиб тебреди. Мурджар агъачны юсюнде аякъ бюкмегенини джибермей эди. Тепсерге унамагъанны къамчиси бла туюуб тебрей эди. Аны бла да унамаса, эрлай отдан кёсеу башны алыб, юсюне джилтинлерин джандырса, къутулур мадары болмай, къарыууна кёре тепсеб джанлай эди.

— Ха, таукечигим, кёзюу сеникиди. Турчу, аякъ бюкген къалай болгъанын тамадалагъа бир кёргюз. Эшта, ёчню сен аллыкъ болурса, — деб аны къыса тебреди. Джаш адам ёмюрюнде тепсеген да болмаз, бюгюн да, атасыны къатында уялыб, джерге кирирча болгъанды. Алай болгъанлыкъгъа андан абданла къутулмагъан, ол къайдан къутула эди. Тойда тепсегенлени кёргени бла ол амалсыздан эниклерге кюрешиди.

— Джигит алай тепсейди. Машалла, къачда санга къатын алмай къоймам! — деген накъырдыны эте, акъсакъал, тойну тохтатды.

— Ха, энди джырлаб, халкъымы кёзюн къайсынг ачаса? Джырлагъанны тамагъына май джагъарма, алай болмаса, чакъманы чакъдырма, — деб акъсакъал, кимни кысаргъа да иги билмей, кёзюу-кёзюу джашлагъа къарады. Хант бишгинчи аланы кёзлерин ачаргъа излейди. Биринчи кече джыргъа устаны да алкъын билмейди. Ууакъ-ууакъ къозгъай, джырчыланы ачыкъ эте барады. Джырлайдыла.

Хант бишерге гырджынла да, хазнасы къалмай, бишиб бошай эдиле. Хант бишиб, къазанны тюшюргенлей, акъсакъал шапагъа болушуб, кимни да тамадалыгъына кёре малны сюеклерин юлешиб, хар бирини аллына салам ашлаучукъла этиб салады.

— Ай аман таукечигим, тузлукъ сени бойнунга къалгъанды, кымылда! — деб анга айран тузлукъ этдирди... Бузоучгъа кесни юлюшюнден сора да берген эди. Юлюшюн да бошагъынчы, юйлериндеча, бир аякъны кемириб бошаб, тыбыр ташха салыб джиликни сындыргъанлай, акъсакъал секириб къобуб:

— Ханчыгъым, ханчыгъым, мен ханчыгъымы излей эдим, аллына джиликле тизе эдим, — деб джашчыкъны ёрге къобарыб, къойнуна кысыб, тегерек-тегерек бурду. — Гитче ханчыгъым, джиликни къалай сындырыб къойдунг?! Ай машалла! Джиликлеге бу иеди, башха тийген а кюеди. Барын джыйыб берн табдыр, — деб акъсакъал кзуанч болуб, джиликни къоймай аллына джыйыб, къалады. — Джиликледен къачха дерн сен тоярса, халкъыма бир онглу мал соярса, — деб джашчыкъны эркелетеди. Ол а, джунчуб, не айтыргъа билмей, баш эншиге къарайды.

— Айхай сояр! Хан этсенг, мен да сояр эдим, — деб Сманл ышара къарады.

Акъсакъал, Асланкирге базмаса, ол чурумну этмезин къайсы бири да ангылады. Базукну тобукъгъа салыб тартаргъа да энди Темирджандан эркилик керек болду. Ол накъырдала бла ашаб-ичиб джатаргъа, джайгъы кече узайгъан эди. Шапа бла бузоучу, сауут ариулай, азыкны тулукъгъа джыя, сют уюта, кёб туруб джатдыла.

Тангны тёбен джаны тугел да белги бергинчи, джыйынны

тамадасы Асланкир: «Туругъуз, тур!» — деб эрлай чалкысын сермей, чалкы ызгъа ашыкъды. Чалкычыла, ашыгъыш, чабырларын къаблай, бауларын да тынгылы бегитиб бошамай, чалкыларын сермей, андан артха къалмазча чабышыб бардыла. Ол кѣзюуде мурукку джарамайды. Артыкъ дюрю хайыр болгъанлыкъгъа, кем этген а саналлыкъды, аны биледиле.

Хыршыны къыйырындан турналача тизилдиле.

Темирджанны да джукъу арасы бла къулагъына «хайда тур» деген бир таууш кызыу келсе да, не кюрешиб, къалай болгъанын, неда таууш тюшю бла тюнюнде келгенин тюзеталмайды. «Тур, не заманнга дери кѣзлеринги ууа турлукъса», — деб юсюнде чепкенчигин ары сыдырыб, бир кючлю къол тюртдю. «Хайда, марджа, кюнорта болуб къалады, ийнеклени бир тартайыкъ», — деб кетди.

«Бусагъатда джатхан эдик. Энди кече, кюн да джатмай, чабыбмы айланлыкъма? Кече арада мени къобарыб, ийнеклени нек сауады? Чалкычыла уа джукълай болурла. Бузоучу былаймы болады? Юйде уа мени кечени арасында уятырыкъ тюл эдиле. Къалай этерикме», — деб мурджаргъа къараса, къошда андан сора киши джокъ. Алктын тышындан ургъаи джарыкъ къошну джарыталмай эди. Джашчыкъ, чабырчыкларын кийиб, туюмечиклерин эте, тууар орунга джетгенинде, шапа ийнек сауа тура эди.

— Ит кирик, андан бери не ишлейсе? Энтда кѣзлеринг ачылмагъанмыдыла? Хайда, бузоу джолукъдур! Аякъчыкларынг сыныб къалмагъан эселе, бир кесек кымылда. Эки бузоуну да чыкъмагъа къой. Хайда! — деб, шапа бир бузоуну ызындан болду.

Бузоула да таб джашчыкъча, эриниб къоба эдиле. Бузоу ёрге къобханлыкъгъа, кесин тазалай, къабыргъасын джалагъан кирик эте тургъан болмаса, ачыкъ эшикден анасына мылыгын атмайды. Ол а джашчыкъны джебегине джете эди. Бусагъатда чабмай джюрюген джарамагъанын ала билмегенлери бираз джашчыкъны мыдах этди. Анасыны къатына барса да, бузоу эртденнгиде джутланыб тамышыргъа унамай эди. Шапаны ашыкъгъанын къулагъына нек алмайдыла дегенча, бузоучукъланы чыбыкъ бла да сюре эди.

Шапа, ийнек саууб бошагъанлай, сютно сюзюб, къазаннга къотарыб, башын джабды. Башха къазанда уюб тургъан джууртну гыбытха къуюб башын къысыб, гыбыт бла тулукъну башларын бир-бирине бегитиб, бойнуна артмакъ этиб, чалкъысын сермей, джыйынны ызындан кетди.

— Темирджан, бузоулары айыр да, къойчукъла къатыш тюнене кюгюлген джерлерине къыста. Ийнеклени Смаил кёргюзген джерде кютерсе. Эмизирсе, сакъ бол. Чалкъы ызгъа джиберме. Къошну ариу сибирирсе, джыярса, сауутланы джууарса, суу алыргъа унутма... Отунубуз джокъду, чететчикден ташырса. Хайт деб джигит бол, джарсытма, — деб бара тургъанлай, буюра турады.

«Ол айтханланы барын да мен этерик эсем, бузоучу деб нек айтадыла?» — деб джашчыкъ сагъышлы болду. Анда кёзюне кёргюзюб тебрегени тюрленди, кёмюкча джукъланды.

Джашчыкъны мураты уа «мен да, атамы биргесине, чалкъычыланы араларында, аланы джырлагъанларына тынгылай, чалгъанларына къарай, ийнеклени саууб бошаргъа, бузоулары аналарындан айырыб кютерме, тойдурсам, иссиде оруннга уруб, чъмелтаякъ ойнарма, андан сора манга не керекди», деб алай тебреген эди. Энди уа мени джумушуму шапа кеси да тындыралмаз. Бузоула чаллыкъгъа кирселе, мени къыздырлыкъдыла, эмселе, мени тюерикдиле, гырджын кюйсе, манга урушурукъдула, отун болмаса, мени соярыкъдыла, сора къалгъанла уа не ишлерикдиле? Чалкъы чалгъандан сора джукъгъа къарарыкъ тюлмюдюле? Танг атхынчы джукъларгъа къоймайдыла», — деб джашчыкъ ауурлукъ кесине къалгъанын ангылады.

Бир джолда Темирджан, суу алайым деб, къулакчыкъгъа эннгенлей, аны аты айтылгъан бир таууш эшитди. Сескекли бола, чабыб ызына чыкъды. Ары къарагъанында, эртден болса тамышыргъа унамаучу бузоула, аналарына джолугъуб эме, шапа да джетиб аланы айыра айлана эди. Темирджан да, джанын къолуна алгъанча, джетди.

— Къайда джаханимде айланаса? Джукълалары тура эдинг? Сакъ бол деб айтхан эдим да? Бир бутунгдан басыб бирин айырырма! — деб шапа, джашчыкъны туюуб, ызына кетди.

Темирджан, асыры ачыудап джилаялгъан да эталмай, ул-лу ийлыкъды. Шапагъа уа ичинден айтмагъаны къалмайды, тиш къысады. Бузоулары мукъут этиб къулакъгъа урду. Аны сермегени ачыб этмей эди, уругъа не иши бар эди, деб джю-рексиниб, дерт къайтаралмагъанына ачий эди. Ол хапар джайылыр деб ичинде джаны джокъ эди.

«Тейри, мен сизни юретирме. Эртденбла тамышыргъа уна-май джюрек джаргъаныгъыз да аз тюлдю, энди уа эмиб джю-регими джарасыз», — деб алай кючлю къууады. «Ай анасыны чалкъычылагъа уа менден эсе тынч кереме. Чалкъычы болсам, эрикген да этмей, аланы биргелеринне ишлерик эдим. Чалкъы чалгъанны уа не къыйынлыгъы барды? Аны тартханынг сай-ын джююулдеб, хансны джюлюб, бир джанына къалайды. Кеси да джылтыраб, къалай арну чыгъады. Аны мен да этал-лыкъма. Алай а дырын джыйыб, сенек ауузлары келтюрген заманда, ауур болурла, келтюралмам. — деб Темирджан, ала-ны ишлерин тынчха санаб, кесини иши ауур болгъанына къый-налады.

Кенгден къарагъаннга уа чалкъы кеси аллына, ауурлукъ джетмегенлей, исси бычакъ сары джаудан ётгенча керюнеди.

Ол кюнден сора бузоула, аналарын эмгенни къой, кезлери да кермей эди.

Асланкир, джашчыгъыны къыйналгъанын кергенликге, чыныгъырын излеб, эселегенча этиб къоя эди. Ол къыйын-лыкъны бузоучу болуб кеси да сынагъан эди.

Джашчыкъ кесин алай къатдыргъанын эсегенлеринде, анга тамаша болдула. «Шапа, сен Темирджанны къуршча къатдырдынг. Кермеге эсен джетейик, бу аякъ юсюне минсе, залим болуб, атын айтдырмай къоймаз. Кёзчюклерини джан-нганчыкъларын эслеймисиз! Бёрю тутар бёркюнден белгили дейди. Не къыйналгъан кёзююнде да, сабий төреси, келиб ата-сына тарыкъмады», — деучен эдиле чалкъычыла. Темирджан, бир кесек джашлыкъ этиб къыйналды эсе да, толу бузоучулукъ этиб, къачха джетди.

С ё з л ю к:

«Т е к е» — чалкъы чалыу кёзюуде оюнну бардыргъан адам.

К ъ а б н ы ч ы к а ч ы г ъ ы — сакъалны учу, тюбу.

Таукечик — «текени» чам сёзю.

Тотай — бийче. (Магъанасы — гокка ханс.)

Ашлау — хант салыучу, тегенечикча ишленген агъач сауут.

Нардыу — малчы гырджын.

Чакъма — отлукъ таш.

1. Асланкирни джарлылыгы не ишледен белгилиди?

2. Темирджан къайры баргъанды, не джумушланы тындырады?

3. «Шапа, сен Темирджанны кършча къатдырдынг» деген сёзлени къалай ангылайсыз?

4. «Текени» кийиминден, кереклеринден, чамларында, «акъсакълны» оюнларындан не айтылады?

5. Бузоучуну юсюнден хапар къурагъыз, аны эндиги джаш тёлюню джашауу бла тенгешдириб, хапар айтыгъыз.

ДЖЫЛКЪЫЧЫ ДЖАШЧЫКЪ

«Горда бычакъ» романдан

Къоркъмазланы Кёккёз

— Арабий, атам, биз бу къулакъгъа кириб тургъанлыкъгъа, джыл-джылдан артына баргъан болмаса, аллыбызгъа бир да силкиналмайбыз. Былайгъа тагъылыб турмай, мен да бир джары джарашсам, хайырчыкъ эталмазмы эдим? Мен бусагъатда хайыр эталмасам, къачан этерикме? Джарашдырсанг, барыр эдим, — деб Темирджан, болумларын ангылаб, атасына болушургъа изледи.

— Да не хайыр этерсе? Сен, къой джал чыгъарыб, баш джартыны къачан кемиртесе? Кесинг да, халинге къарайма да, къойчу болургъа асыры талпыгъанча кёрюнмейсе. Атлагъанынг, къолунгу джарашханы да атла болурла дейме. Кесинги джюрегинг неге тартады, аны джашырма да айт, анга кёре атларбыз, — деди Асланкир.

-- Атам, сабийликден къутулуб, хайыр чыгъарыр заманым энтда джетмейми турады? Менден гитчелени хайыр этгенлерин кёреме. Тюз таныгъанса, мен, къойчу болгъандан эсе уа,

джылкычы болургъа разыма. Къыш чилледе гезет этгени джалы кьойчуладан уллу болур, къалгъан малладан аты несин да иги билеме. Смаил, сен болмагъан заманда келиб, джылкычы керек эди, кел, джарашдырма деб кетген эди. Бу малчыкълагъа кесигиз да джетишаллыкъсыз, — деди джашы.

«Джаш болса да, керти айта болур, бу да барыб алайдан хайырчыкъ тюшюрсе, мен да былагъа джетишаллыкъ эдим. Экибиз алай кюреше тебресек, нечик силкиналмазбыз? Асхакъ ат сау атха деб, аякъ тиреб кетер эдик», — деб Асланкир сакъышы болду.

— Да къалай болур? Смаилны экибизге этгенин унутубму кьойгъанса?

— Огъай, аны уа унутмагъанма. Ол заманда сени къартха, мени сабийге кёрген болур эди, — деди Темирджан.

— Андан эсе, аллахдан къоркъгъан бир адам болса, хакъ ашамаз эди. Артыбызгъа аны палахы бла кетиб къалдыкъ, — деди Асланкир.

— Тейри, атам, биз анга къуру да джалыбызны ашатыб турлукъ болмазбыз. Ол къош бла шагърей эдим. Джангы джерде да къалай болады, ким биледи?

— Юйде ананг бла бир кенгешейим да, Смаил бла андан сора сёлеширбиз, — деб, Асланкир юйге кетди...

— Сауга айтама да, сизни бай этейим дейди. Бу барыудан барсакъ, садакъа ашарча болуб къалабыз деб, къайгылы болгъанды. Бар, анама сёлеш да, оноу этигиз, деб джибергенди. къалай кёресе? — деб Асланкир, накъырдамы бла кертисин болгъанын да ангыламазча, Къундузгъа оноу сорду.

— Бир-бирде сени кертинг бла накъырдангы ангылаялмайма да тентирейме. Бусагъатда айтханынгы ангылаялмагъанма. Мен ангыларча сёлешсенг, кёлюме келгени айтыр эдим. — деди Къундуз.

— Смаил, мен болмагъан кезюуде келиб, анга сёлешиб кетгенди. Тейри, бир мадары болса, анга, кесимикин огъай, танышымыкъын да джиберлик тюл эдим. Джашчыкъ а, ол заманда сабийлик этгенме, энди уа хакъымы бурнундан джы-

джым бла суууруб алырма, дейди, — деб Асланкир хапар айтды.

— Къалай эсе да, аны бла туруб, бай болама деб да бир кёрдюнг, алай болгъанлыкъгъа эбинг келмеди. Кесимча жарлыгъа нёгер болайым, эбим да келир, мал да ёсдююрме дединг да, аны бла къош болдунг, ол да джарамады. Джаз болгъаны сайын, джайлыкъгъа чыгъаргъа аслам ийнек келтирлик болур деб, аллынга къарайбыз, джукъ да джокъ. Экинчийылгъа уа не бюсюреу, юч-тёрт ийнек сауарбыз деб турсакъ, тюрленмегенлей келиб къаласа. Къайдам, джашчыкъ да дыгалас: эте болур, алай а хакъы табылырмы, ышанмайма... Сен сюнгенча болсун! — деди Къундуз.

— Да башха бай андан алаMAT болур деймисе? Тонгузну аласы, къарасымы барды, бары да бирди. Муну бир кесек таныгъан да этебиз. Исламны джеринде турады, ол бир, джашчыкъ кеси джылкыыланы онгсунады, ол эки, — деди Асланкир.

Ол кёзюуде Смаилдан кёб къою болгъан джокъ эди. Алай болса да джылкыысы да аз тюл эди. Джашны джараулулугъун сынагъан киши, гурушха-гууа да болмагъанлай, къууаныб джарашдырды.

Темирджан къалайда да айтылгъан бир джылкыычы болду. Ал джыл Бийчесында эмилик юретген кёзюуде, нёгерлерди, муну ат хали билмегеннге кёрюб, артха тыйыб турдула. Темирджан, адеб этиб, кесин асыры уругъа да излемей, нёгерлерди аркъан атхан кёзюуде, ат тутхан заманда джылкыыны къыйырын тыйгъандан сора башха затха къатышмай эди. джёнгерлерди, аркъанны эбине тюшюб таб аталмай, къара кюч бла кюрешгенлерине Темирджан бек сейир бола эди.

Бир джолда заманында юренмей къалгъан бир онглу атны тутаргъа джыйылдыла. Аланы бири быллай хапар айтды.

— Бир джыл Смаил кеси джаратхан бир байтал алаMAT тай табды. Аны кёрюб, анга кёзюу къарамагъан киши болмас эди. Смаилны анга джаны кирди. Сау джылкыысы бир джанына, ол кеси да бир джанына болуб къалды. Экиджашар джылында тутуб, къуйругъун, джалын къыркыб, тамгъа салыб джибердик. Андан сора бичдиле. Юретмегенлей къоюб

олтурдула. Сарыджилик болсун деб, юретирге Смаил кеси кьоймагъан эди. Тутабыз дегенибиз олду. Аны тутханы да, юретени да алай тынч боллукъ тюлдю. Ол устаны, тирини да айырлыкъды. Юреталсагъыз кёрюгюз деб, Смаил тилеген эди, — леди джылкычы.

Джылкыыда аркъаннга уста байталны джарчыкыгъа тыйыб тутдула. Байталны адети алай эди. Юсюне миниб, тутар атынгы ызындан бурсанг, ызындан барыб турлукъду ансы, башха джары бурулукъ тюлдю. Сен кесинги бегитиб бармаса, кысха бир джанына бурулганы болса уа, юсюнден кыюулукъса.

Ол тутулур ат сескекли болгунчу, тамада джылкычы, джылкыны бир джерге тыйдыра, талай кере аркъанны силеди, алай болгъанлыкыгъа тюшюралмады. Гузакыны уа кыатына да элталмадыла. Была мурат этгенча, аны туталмадыла. Аркъан бла онглу малны джылкыдан эрек этдиле. Джаш не чемерлигин да салыб кюрешиди, алай а аркъан айтханын этерге унамады.

Темирджан джылкыгъа джарашхынчы да, бери киргенли да, аркъанны атаргъа юрениб кюреше эди.

Артык да бек адам болмагъан джерде, аны сайлаб, аллына не тюбесе, анга атыб тура эди. Не учхара атса да, атхан затына тюшюрмей, аны эбине тюшмей, чырт да кыалыргъа мадары болмай эди.

— Алан, аркъанны манга да бир берсенг, кесни атымдан тюшмегенлей бир силдер эдим. Тюшмегенден сора башха джукъ боллукъ болмаз, — деб джылкычыдан аркъанны тиледи.

— Сени аллай усталыгын бар эсе, нек тынгылаб тураса? — деб джылкычы, аны хыликке этери келиб, артха турду. Атхан аркъаны тюшер деб анга ышанмайды, ол тилеб алганы ючюн, тюшмесе, артда хыликке этерге деб берди.

— Да сен танг атханлы айланаса, терлетгенден башха магъана киши кёрмейди. Санга болмагъан джукъ манга да болмаз. Сени самаркыауунга кыарайма да, туталмагъаным болса, джашатырыкъ тюлсе. Алгын атдан тюшюб атаргъа мурат этген эдим, энди ол сен минген атха да минмегенлей, бу кесим

мшигенни юсюнден огъуна бир джиберейим, — деди Темирджан.

Тутарыкъ аглары сыртлыкъдан кенделен айланды. (Джылкъы уа тѣбен джанында эди). Темирджан, анга къысха кириб, аркъанны силдеди. Аркъан эмиликини ёшюню къатыш тюшюб, андан илгениб бир джанына чынгаргъа дыгалас этди. Алай а аркъан бойнуну тюз кесеринден бууду. Темирджан, аркъанны тѣбенги тюбюне уруб, атыны ауузун тартыб, къазыкъны бегитгенча, сюелди. Бойну бууулгъанында, ат, бери бурулуб, тѣрт аягъын тик тиреб тохтады.

Нѣгерлерин олсагъатлай чабышыб джетдиле. Ала, атладан тюшюб, аркъандан тута, ат таба тебретиле. Эмиликини бойнундан аркъан бууб хырылдатханына бусагъатдан джаны чыгъады дерча болгъан эди. Эки кѣзю чартлаб чыгъаргъа джетиб, бурун тешиклери да, чалман оджакълача, керилиб, аркъандан чыгъыныргъа, артына асыры бек тартхандан, арт аякълары, чана джаякълача, керилиб келиб, ал аякъларындан алгъа озуб, итча, джерге чѣмелгенди.

— X-а се-ни, а-риу, тюу машалла, — дей, акъырын къатына къысыла тебретиле.

Алай онгсуз болуб тургъан атны, бири эки къулагъындан къадалаыб, бириси да юч аягъына кишен салды. Дагъыда, аркъанны бошлагъынчы, ауузлукъну да къабдырыб, башына джюгенни кийдириб, джаякълыгъын къысдыла. Аркъанны алгъапларында, аны хырылдагъаны тохтады. Аякъларында кишенни не болгъанындан хапарсыз ат, аллына секириб кетерге муратлы, эки ал аягъын кѣлтюрюб ёрге чынгагъанлай, кишенни арты джибермей, эки тобугъун къырдышха урду. Шын тура да эки тобугъун къырдышха ура, тамам арыгъынчы кюрешди. Ардан артха, къарыуун тауусуб, бурну бла сызгъырыб, къалтыраб тохтады. Ол да бираз шош бола, адамла тѣгерегине басына тебретиле.

«Ол да къарыулу ат, кючлю чочурукъ болур. Джюрюгюз, жылкъычыланы, туз тулукълача, джерге ургъанына бир къарайкъ, керти атха устаны ол ат айырлыкъды», — деб сыртдан сюрюучюле да къуулдула.

Джер салгъынчы адежге бир кесек юретир муратда, тик

къабыргъаны энишге созгъанлыкъгъа, аллына тебдиралмай эдиле. Бары да кѣзюу-кѣзюу аны боюн джиги ачыгъынчы со-зуб, кѣб кюрешдиле. Ол тамам ачыгъынчы аллына атларгъа унамай турду. Сора аз-аз аллына тебине тебреди.

— Ол кючлю джерни бери алчыгъыз, — деб джылкычы анга кесини джерин салдырды. Атджерни унамай, эмилик кѣб чочуду. Айылларын къаты тартдыла, ъзенгилени да къарын тю-бю бла бегитдиле.

— Оллахий, джашла, сизни миндириб джиберирге базмай-ма. Бу, тартыб къайры болса да бир джанына алыб кетгенча да болмай, туз тулукъланы ургъанча, сизни джерге-джерге ур-лукъду. Ол заманда тамада манга чамланыр. Муну чочуруна уа душман дау табсын. Тейри, чочугъан бла да къалмаз, кесин къорургъа, къабхан, ургъан этерге да болур. Бу сарыджилик кийикди, эркеди. Заманы озгъан къыйын болады, — деди та-мада джылкычы.

Ол Темирджанны аркъаны тюшгенни да алай уллу онгсу-май турады. Темирджан миниб юретгени болса да, джашладан ийлыгъырыкъды. Смаилгъа да къаллай джууаб беририне сагъыш этеди. Аркъан Темирджанны усталыгъы бла тюшгенди деб тюл, кеси аллына тюшгенди деб алайгъа кесин ийнандырыбды. Ке-сине асыры базмаса да, минмесе, болмазлыгъын ангылаб, ол:

— Джашла, муну юрете эсем, тейри, бираз минерик болур-ма, — деди. — Аланла, муну бла уа ингирде элге тойгъа эниб, танг аласына джылкыны къыйырына чыгъаргъа боллукъду. Къулакъ артына тер къагъарыкъ тюлдю, — деб джылкычы, аны юсюне минерге, къатына къысылды.

— Джюрюк тюл эсе да, джигер а болур, — деди бир джыл-кычы.

Джашланы бири атны, эки къулагъындан къаты тутуб, башын энишге басды. Бирини да кешенин алды. Джылкычы, атны юсюне миниб, джюгенни билекликлерин къолуна джыйыб, джиберигиз, дегенлей, шо башын эки аягъыны арасына сугъуб, алай чочуду, махтаныб минген джашны эки къулагъыны ара-сы бла, хауаны сызгъыртыб, силдеб джиберди. Асыры кючлю тийген болур эди, джумушакъ къырдышны ары батдырыб, чу-нгур этди. Юсюнде къапталыны сырты тюз джагъасындан бе-

лине дери тарс деб эки джарылыб къалды. Кеси да акъырын къобду. Белинден тута, экинчи минерча кёрюмеди. Юсюндегинден къутулгъанлай, эмилик ат сыртны алай айланды, плячиннге миниб сюрсенг да, джеталмазча, алай бара эди. Темирджан, секириб атына миниб, аркъанын сайлай, ызындан атын бошлады. Бу сыртны къысхасы бла аллына чыгъыб, бери была таба бурду. Ат, келе келиб адамланы эслегенлей, бир джанына бурулду. Темирджанны аркъан атханына ишекли болгъанла кёрюрча, ат андан да ары секиргенлей, ол аркъанны силдеди. Атны эки да атлатмай тыйды. Атха сора, экинчи джашны тирирекге санаб, аны миндирирге разы болдула. Тамада джылкъычы бла ол Темирджан келгинчи да джылкъыны бирге кютюб тургъан эдиле.

— Тейри, сен минмесенг, бола болур демейме. Кесинги нги бегитиб, атны алай бошлат, — деди тамада джылкъычы. Ол айтханча, бу кесин иги бегитиб бошагъандан сора, алай бошладыла. Алай а «алхамгъа» да чыдамады. От орун бу джашха да къаздырды. Биягъы Темирджан, атындан тюшмей тура эди да, аркъанны басыб, атны джангыдан тутду.

— Аланла, бу бизни, эшеклени бёрю къыргъанча, артыбызгъа чыгъаргъамы тебреди. Кёзюу манга джетгенча кёреме, алай а мени да джиберлик болур. Къырдышны мен да бир къазайым. Тейри, къойчула, сиз да хазыр бола туругъуз, сизден бир джукъ чыкъмаса, къарыу эталмазгъа тебрегенбиз. Бу да байтал табхан бир тайды, дюлдюр болмаз, — деб Темирджан минерге тебреди. Темирджан ёзенгилени бегитгенлерин бошлатыб къойду.

Алайгъа джыйылгъан сюрюучюле кеслерини малларын унутуб бошагъандыла. Бир-бирине къошула эселе да, огъесе джанлы къатыша эсе да, билмейдиле.

— Аланла, ол махтанган джылкъычыны уа къалай сыйсыз урду. Тейри, аны орнунда мен болсам, энди джылкъыны къатына бармаз эдим, — деди къойчуланы бири.

— Уллу сёлешме да уллу къаб деб, аны ючюн айтадыла, — деди экинчи.

— Сырты бла уа гардош уру къазгъанды, — деб да бир джаш былагъа къошулду.

— Муну да бир кёрейик, была, ант джетерикле, алхамгъа да чыдамайдыла да. Арабий, муну уа къалай этерикди эке? Бу аркъанны бек ариу атады. Анга кёре, эмилике да мине эсе, сора бу тегерекде муну джетер адам табылмаз, — деб джыллыгы келген бир кьойчу алай селешди. Джюенни бойнуна атыб, джаш къулакъларындан тутуб, энишге басаргъа кюреше, Темирджан да джерине тугел кесин бегитгинчи, атычыныб, кычырыкъ этиб, чочуб тебреди. Джыйылгъанланы да кими кьоркъуб джыйырылады, кими да аллахдан тилек этди. Барысы бирча, аны юсюндеча, кеслерин къатдырыгъа кюрешиб турадыла. Ат а бнягъынлай, башын энишге, бутларына сугъуб, къалайгъа баргъанын да кёрмегенлей, чочуялгъанын чочуб барады. Аллында къая болса да, элтиб кесин урлукъду. ариу, тенгиз болса да, кириб кетерикди. Кычырыгы дуняны бузады. Адамла джашха да кьоркъадыла.

Не къадар кюрешди эсе да, ат юсюндегин аталмады. Сора, илгениб секиргенча, тебреди уллу сыртны энишге атылыб, къараб къарагъынчы адамланы туураларындан ташайды.

— Аланла, тейри, ат Темирджандан бошаргъа тебреди, — деб джылкычыла, атларына миниб, аны ызындан чабдыла. Къалгъанла бары да чабышыб дупнургъа чыкъдыла.

Эмилике, аллында не къаядан, не чегетден, не суудан джанламай, кезлерин чыгъарыб джибергенча, барады. Ауузлукъ билмеген атны джюенни тартханлыкыгъа магъанасы джокъ эди. Ауузун джарыб эки къулагъына дери джетдирсе да, тохтарыкъ тюл эди. Атны бир джанына бурургъа, Темирджан къол аязы бла джаягъына къагъа барады. Джашла къатларында дуппурчукъгъа чыкыгъынчы, Темирджан ёзеннге да эниб, суучукъдан да атлаб, аргы бетни ёрю сюрем ёрлеб бара эди.

— Къара-къара, майна ол къабыргъаны барады. Тейри, джашла, ол а атны териси кёреме, къайдан агаллыкъ эди, юсюнде ойнай барады. Быланы экисин да кырдышха сойландырыб, аны болумун таныгъанында, «кёлтюмей мадар джокъ эсе, сора джигитин джюютген сый болур», деб айтханына къулакъ сала келеди, — дедиле сюрюучоле.

— Ол абадан джылкычы, мени джаратылгъанлы эмилике джыкъмагъанды деб, махтаныучан эди. Энди кьонда сюрюу-

чолеге бетин къалай кѣргюзаллыкъды? Алхамгъа чыдамады.. Ол джашны да хыликке этери келген эди, сокъурана болур.. Темирджан былагъа адамлыкъны кѣргюздю. Уллу сѣлеширге керек болмайды, челегинге олтуруб къаллыкъса, — дедиле джашла.

Темирджан, ол барыудан барыб, сыртха чыгъыб, андан бери эниб, дагъыда кѣнделен айланды. Дыгъы эте, чабдыра.. джортдура, сылыт этгинчи, юсюнден тюшмеди. Сора тик къабыргъаны эниш сюрем тартыб, адежге юрете, ёзеннге энди. Алайда ашхы солутуб бошагъандан сора, джуууб, къошну къатына келтириб, юч аягъына да кишен салды.

Ол кюнден сора махтанчакъла челеклерине чѣкдюле. Темирджанны джигитлиги, чемерлиги чыгъа тебреди. Джылкъыдан не ат, не эмилик тутуллукъ болса, Темирджансыз болмай эди.

Смаил, къошха келгенлей:

— Джашла, ол атны энтда юретир къарыуугъуз болмаймы турады? — деб сорду.

— Огъай, ол а юреннгенди. Аллай асылуу ат болгъанды, аны бла джерни этегине да къоркъмай атлан, джолда къоярыкъ тюлдю. Къонакъбайгъа тынч джыярыкъды. Джигер кѣрюнеди, — дедиле.

— Огъурсуз болур эди. Адам ачитмады эсе, иги эди, — деди Смаил.

— Темирджан юретгенди, — деб хапарын айтдыла.

— Мен билген бла, джылкъыны нчинде атджерни джюрютюрюк джангыз олду. Джюрюк тюл эсе да, джигерлигине киши сѣз табарыкъ тюлдю, — деб Темирджан атны бир кесек махтады.

— Темирджан, алкъын сен юретген атха минмегенме. Къылыгъы ариумуду? Юркген, чочугъан къылыгъы бармыды? Алай болса уа, ол зиянды. Алкъын тюзелген да болмаз. Джюрюшю къалайды? — деб Смаил несин да билирге ашыгъады. Андан бир мураты барды.

— Тейри, мен кѣргенлени нчинде аллай ат джокъду. Адам айырыр ышаны бла къатаузуракъ болурму дейме ансы, башха кемлиги болмаз. Аллын отха буруб, артындан къамчини

жѣргюзсенг, кириб кетген болмаса, чыртда бир джанына бурул-
лукъ тюлдю, — деди Темирджан.

— Да, джашла, бу кѣрачай тукъумну асылынданды. Кишилик мында джокъ эсе, башхада болур джолу табыллыкъ тюлдю. Тамбла тут да, мен аны бла стансеге тюшюб бир чыгъайым. Неме уа, Темирджан, юркемиди? Алай болса, адам кѣоркѣарыкъды. Бир кѣаумланы харзабадан юркген кѣылыкълары болуучанды, — деб, Смаил ышарды.

— Сыртдан башха джерге бармагъанбыз, элге кирсе, кѣалай этерин кѣайдан билейик. Керексиз юркемик тюлдю. Кечеге бек сакъды. Джукъ эслегенлей, бурну бла сызгъырыб, сени сагъайтхынчы тохтарыкъ тюлдю. Забадан, кѣаралдыдан юркген кѣылыгъы уа джокъду. Аны бла, джортханынгы бузмагъанлай, стансеге да барыб, тохтамагъанлай ызынга да чыгъарыкъса. Мынга бир миннген адам, экинчи башха атха минерге излерик тюлдю. Тынч бели барды. Беллау айтханча джукълатырыкъды.

Смаил атха минерге тебрегенинде, кѣошдагъыла кѣараргѣа джыйылдыла. Джюрегине кѣоркѣуу келгени бла кѣалгъанын ол кеси биле болур эди, алай а, кѣарагъанлай эслерча, Смаил ны тюрленнгени болмады.

— Ах-ха-а, тюу машалла! Сени бир хайырынгы да кѣрменлей, ненча джылны бакъгъанма. Ашагъанынгы бир кѣайтар, — деб Смаил, аны башын, бойнун сылай, джанына алай кѣысылды. Темирджан тутуб тургъанлай, тепчилдегенин бузмагъанлай, Смаил юсюне минди. Стауатдан а тепсегенлей айырылды.

«Ол джаш мынга аман кѣылыкъ алдырмай юретгенине иншек джокъду. Ай анасыны уа, аны кесин миндириб, аякъларына налла урдуруб чыгъартсам, джарау да боллукъ эди. Станседе темирчиле уа, уриялача ариу ураллыкъ тюлдюле. Андан сора бир кесек миниб, джарлылыгъыма джюрюрге боллукъ эдим», — деб сагъыш эте, уллу джолгѣа чыкъды. Ызындан эки атлы джетиб ортагѣа алдыла. Олсагъатда муну аты да аллына алай секирди, Смаил юсюнде ытта-бутта деб кючден чыдады. Бираз баргъандан сора, бир-бирине кѣошулуб, алай саламлашдыла.

Джолоучула, Смаилны таныгъан адамла, аны тюбюнде башха атны кѳрюб:

— Джолунг болсун, Смаил! Бу тюбюндеги тарпан не затды? Кесинг минучю къайдады, огъесе мунуму бек джаратханса? — деб сордула.

— Аны солутур эдим деб миннген эдим. Муну да джашла юретиб бошаб, дыгъысы да кетгинчи, стансеге джетиб къайтыргъа аладан хаух алыб келе турама, — деди Смаил.

Джолоучулапы бири, узун къара мыйкъларын эки джанына сылай:

— Былай къарамы уа джигер малгъа ушайды. Кишилиги къалай болурун ким билсин, — деб атны къулагъына, башына сукъланыб къарады.

— Хо, алкъын сыналмагъанды. Алай а аман болур джолу чыртда джокъду. Бу бизни кесибизни, Къарачайны, тамам кылчыгъынданды, — деб Смаил ышарды.

Была ушакъ эте, ол экисини чыныкъгъан атлары уллу джюрюш бла барадыла. Смаил кеси джангыз болса, атыны джюрюшюн биллик тюл эди. Бу эмилик атны эслеб атлатса да,

ала джюрюш бла алгъа чыгълмайдыла. Сыйдам сыртны айланганларында, джолоучула Смаилны атын сынаргъа иш этдиле. Огъесе керти да ишлери болуб, къатыракъ джортаргъа-мы изледиле, ким билсин.

— Смаил, джангы атынгы аякъ алышы къалайды, бир сынар эдик?

— Да къайдам, алкъын тюгел ауузлукъ билиб да бошамагъанды... Джарашыб джорта къайдан билликди?

— Ауузлукъгъа да алай бла юренникди. Бу ариу сырт атланы сынаргъа ишленгенча, адам огъай, алашала да сукълана болурла, келигиз, бир кёрюшейик, — деб къарамыйыкъ атына къамчини джетдирди.

Атлары иги керилрча, къагъа тебретиле. Аты, джангыладжангыла тебресе да, ауузу къабакъ эшиклеча, узун джортууну салыб, аладан айырыла тебрети. Ол эки атлы, не къаты кюрешселе да, эмиликини джеталмадыла. Смаил, аладан узайгъанын эслегенинде, ала ызындан джетерча, ауузун тартыб барады.

— Смаил, энди чабыб да бир сынаыйыкъ, — деб тиледиле. Чабсала да, аланы атларын, джаяуну озгъанча, узакъ къойду.

— Смаил, тейри, бу санга атлыкъ этерикди, огъурлу джюрют. Сатама десенг, багъасы да чыгъарыкъды.

— Биз да атларыбызны игиге санамасакъ, миниб айланыйыкъ тюл эдик, алай а ол быланы экисинден да онглуду. Алан, кесин а ким юретгенди? Былай ариу юретирге уа алай тынч тюлдю, — деб атха кёзлери къарады.

— Тейри, бир джаш джылкъычыгъым барды да, ол юретгенди. Аркъаннга да, атха да андан маджал болмаз деб айтыргъа боллукъду. Аркъанны уа, не онгу, не солу деб къарамай, силдеб къояды. Кёзюню къыйыры джетсин ансы, ат артында эсе да, бууарыкъды, чыгъындырлыкъ тюлдю... Атха минсе уа — терисиди, — деб Смаил Темирджанны махтады.

— Кимни джашыды?

— Эски Джуртда Асланкирникиди.

— Аллах ючюн, ол эмчек улан асырагъан кишигеми айтаса?

— Хо, аныкъыды.

— Асырагъан джашлары была таба келемиди? Къалайды?

— Муну бла ол тенгишдиле. Была таба эндиге дери асыры джюрюмегенди. Ол да, атха мине тебрегенинде, быланы джокълай башлагъанды, — деб Смаил аны созаргъа асыры онгсунмады.

— Тейри, Смаил, муну аркъан атханы да, эмиликке мингени да къошлагъа джайыла барады. Уста болмаса уа, джаш адамны алай махтамаз эдиле. Атда да ариу ойнайды, дейдиле. Къалай эсе да аллах берген усталыгъы болур. Аны кѳрген джашла сукъланадыла, — деб къарамыйкъъ Темирджанны хапарын билгенча сѳлешди.

Юч атлы да, кимни къайры баргъанын, джумушун билиб, стансени къыйырындан алай кирдиле.

Смаил, бери тюшсе, кечге къалмай хазна къайтмаучан эди. Бююн а, тюбюнде аты эртде огъуна ары джыйыб, ишин битдиргенинде, атны да сынар ючюн, ызына къысха къайтыргъа иш этди. Къошха тюш болгъунчу джыйылгъан эди.

Джалчыла, Смаилны дженгил къайтханына сейирсиниб:

— Смаил, барыр джеринге джеталмай, къайтыбмы келесе? — деб сордула.

— Эшта, барыб огъуна келе турама, — деди Смаил.

1. Темирджан джалчы нек болгъанды?

2. Романны бу кесегинде джазылгъанны юсюнден джарашдырыб хапар айтыгъыз.

3. Атны адамгъа, къралгъа не хайыры барды? Юлгюле келтиригиз.

4. Юзюкде эски сѳзлени табыгъыз, магъаналарын ачыкълагъыз.

5. Малчылыкда, джерчиликде джюрюген къарачай терминлени тетрадлагъа джазыб, магъаналарын айтыгъыз.

Акъбайланы Исмаил
(1874–1938)

АЙРЫ ЧАБАКЪ, БАЛЫКЪ. ДУУАДАКЪ

И. Крыловдан

Бурун бир Айры чабакъ,
Бир Балыкъ, бир Дууадакъ,
Мурат этиб тартаргъа,
Джегилгендиле арбагъа.

Харам этиб джанларын,
Тер бек басыб санларын,
Аямай кюрешгендиле.

Боюнларын, сыртларын,
Ёшюнлерин, бутларын
Хамытха уруб тешгендиле.

Кюрешгенден не келсин,
Ишни джигин табмалла,
Бирикмеу а не берсин,
Бир джанына тартмалла.

Айры чабакъ къарамай
Тюз артына джата эд.
Дууадакъ а аямай
Хаман кѣкге тарта эд.
Балыкъ, тѣзюб болалмай,
Башын суугъа ата эд.

Ким тюз, ким терс эсе да,
Айырылмай къалады,
Арба уа таб бюгюн да
Джукъгъа тебмей турады.

1. Айрылыкъны зараны къалай суратланады?
2. Басяны ишети педеди?
3. Сиз шохлукъну къалай тутасыз?

ИЙНЕЧИК

Биджиланы Асхат

Ийнечик ёхтемленейед,
Мен кючлюлей туугъанма, деб.
Джетген джеринден ётеед,
Мени бир зат да тыймаз, деб.

Мен бир затдан да къоркъмайма,
Башмакъ болсун, чурукъ болсун,
Кюшеннгеними бузмайма,
Къат-къат чарыкъ сырыу болсун.

Ийне, алай айта келиб,
Къатхан териге чанчылды.
Джигитме деб ёхтемлениб,
Тюз белинден эки сынды.

БАСХЫЧ

Къабыргъада тураед
Басхыч, ёрге таяныб,
Баш аягъы махтанганд
Тюб аякъгъа айланыб:

«Кенглигибиз бир ючюн,
Сенден ёрге минибме,
Кёремисе, мен сенден
Нечик башма, мийикме».

Ол махтана тургъанлай,	Махтаныргъа керек тюлдю,
Бир джолоучу баргъанды,	Не алаMAT болсанг да.
Анга ачыугъа баш джанын	Уллу кёллю сёлешме,
Тюб джанына салгъанды.	Не мийикде турсанг да.

1. Поэтни басняларында баш иннет неди?
2. Къаллай адамны сыфатын кёрюзеди автор?
3. Басня неге юретеди?

ТЕРЕК БЛА ТАШ

Маммеланы Ибрагим

Эртде-эртде бир элде,	Терек бла джарашмай,
Кюню кызыу бир джерде	«Терек ауанасында
Ёсенди кылын эмен,	Нек къалдым?» — деб джаратмай.
Салкъын бериб кёб джерге.	Алай бир кюн адамла
Ол терекни тюбюнде,	Терекге эс бурдула,
Къалын ауанасында	Къара ташны сёлерин
Бир къара таш болгъанды.	Эштиб-затмы турдула.
Ма ол ташны юсюнде	Ташны лыхтын бла
Кёб адам олтургъанды.	Орнундан къобардыла,
Джолоучу да, элли да	Салкъындан арлакъ элгиб,
Джаз кюнледе келелле,	Бир чунгургъа атдыла,
Бу салкъыннга баш атыб,	Терек ауанасында
Таш юсюне чёгелле.	Шиндикле орнатдыла.
«Келген манга келед», — деб	Энди келген олтурад
Таш кюн сайын махтанад,	Бу узун шиндиклеге,
Юсюне олтургъанны	Энди киши бармайды
Кесине келгеннге санайд.	Къара ташха чёгерге.
«Бу терек болмай къалса,	Басняны магъанасы
Кёб адам келлик эди.	Аны бла бошалад,
Бир ачыкъ джерде болсам,	Биреуню кыйынына
Бары да кёрлюк эди», —	Кесин къошхан кёб болад.
Деб къара таш ахсынад,	

1. Басняны иннети неди?
2. Автор адамны къаллай халисин урады хыртха?
3. Басняны кесгин окъугъуз.

БОРСУКЪ БЛА БЁРЮ

Б ё р ю:

Чыкъсанг а, Борсукъ, уядан чыкъсанг а,
Мен айтханнга эсинги бурсанг а.
Бу тауладан ол таулагъа барайыкъ,
Ол тауладан ирк джасакъла алайыкъ!

Б о р с у к ъ:

Чыкъмайма мен, Бёрю, кьойчу, чыкъмайма
Бу тауладан ол таулагъа барыргъа,
Ол тауладан ирк джасакъла алыргъа.
Ол сёзлени мени алдаргъа айтаса,
Мени ашар ючюннге чакъыраса.

Б ё р ю:

Ашагъанла, хариб, айтыб ашамайла,
Ашагъанла мен джарлыгъа ушамайла.
Сени ашасам, джукъланнган отха тюшейим.
Санларымы ёлген итле /кемирсинле!
Къабырымда ёлген молла окъусун,
Ёшюнуме окъусуз шкок атылсын,
Сюймегеним тюз бойнундан тагъылсын,
Бишген тауукъну сен аллыма келтир,
Ашамасам, сен мени ур да ёлтюр.
Мен суусуз къалгъан тенгизге батайым,
Этден тоюб, кюн турушда джатайым,
Къойдан толу баугъа тыгъылайым,
Анда киши да кёрмейин къалайым!

1. Бир затны ышанын башха затны юсю бла билдириуге аллегория дейдиле. Былайда аллегория табыгъыз. Адамны къаллай шартлары суратланадыла?

2. Бир айтылгъаннга къаршчы неда чюйре магъана айтылса, анга антитеза дейдиле. Текстде антитезаланы табыгъыз.

3. Къаллай эпитетле, тенгleshдириуле бардыла бу текстде?

4. Бу текстге къаллай сурат салыргъа боллукъду?

БАСНЯ

Басня деб бир затны башха халда айтыб, аны юсю бла айгъакълаб, ойландыргъан назмугъа айтабыз.

Басняны амалсыз юч заты болургъа тыйыншлыды: башха затны юсю бла айтыу, хапарлау, акъыл сёз.

Басняда хапар къысха айтылады, ишни ахыры болады. Кёбюсюне адамланы халилери джаныуарлагъа, къанатлылагъа аталыб джазылады.

ТУРНАЛА

Батчаланы Мусса

Кюн мутхузду,
Буз басады
Кёзлеулени юслерин.
Къач аязда

Суууталла
Къаяла ёшюнлерини.

Алтын чапракъ
Эртде акъгъанд,
Чарс басады тауланы.
Кёкюрек солуйд
Ушатмайын
Сууукъ, мылы хауаны.

Булутланы
Башлары бла,
Чапракълача саргъала,

Къыблагъа
Джан атхалла
Узунбоюн турнала.

Тау артлада
Джандет джылыу
Табарыкъдыла ала...
Анда хаман
Кюн тийибди,
Чайкъалалла будайла.

Мен да насыб
Излер эдим
Кюн батмагъан джагъада,
«Къарачай» деб
Насыб берген
Джер болмаса дуняда.

1. Туугъан джерге автор сюймеклигини айтхан сёзлени табыгъыз.
2. Текстде эпитет, тенгleshдириу, метафора бармыды?
3. Туугъан джерини юсюнден нарт сёзлени эсге тюшюрююз.
4. Сиз, огъурлу къанатлыланы юсюнден къайгъырыб, ююрсюндюрю юсюн, не этесиз?

КЪАРАЧАЙ ШАХАРГЪА

Къобанланы Ахмат

Теберди бла Къобан сууну
Тюз къатында, бойнунда,
Анам киби эркелетиб,
Ёсдюргенсе къойнунгда.

Сен болганса жарыкъ кюнюм,
Насыбым бла къууанчым.
Джууукъ-тенгча, багъалыды
Топрагъынг, агъачынг.

Кюзю киби орамларынг
Гокка хансан джасалыб,
Хар заманда турад атынг
Джюрегиме джазылыб.

Эртден сайын, тансыкъ болуб,
Къарайма тик таулагъа,
Салкъын джелчик, бетге уруб,
Къанат берд санлагъа.

Сенсиз менге джокъду джашау —
Биргенгеди къадарым,
Джилдан джылгъа къанат кериб
Джашна, туугъан шахарым!

1. Авторну туугъан джерге сюймеклиги къайсы тизгинледе кёрюнеди?
2. Шахарны суратлагъан тизгинлени табыгъыз.
3. Тилин кесгин мадарларып (эпитет, тенгleshдиру, метафора) табыгъыз.
4. Назмуну къалай къуралгъанын айыргъыз: тизгинледе пенчашар джик (бёлюм) барды? Назмуда строфала пенчадыла? Рифмаланган сёзле къайсыладыла?

ЛЕНИН

Мечи улу Казим

(1859—1945)

Айтама, тынгылагъыз сиз,
Бирлик иште товарищле,
Ленин къалай джюрютгенин
Эркинлик ючюннге ишле.

Сабийликден окъуй кетди,
Аны мийигине джетди,
Дуниядан патчахлыкъны
Тайдырыргъа мурат этди.

Башлады андан аямай
Къара халкъгъа хапар бериб.

Аны ючюн кёб кыйналды,
Тутмакъ да, Сибирь да кёрюб.

Андан да кьутулуб кетди,
Барыб кёрдю къралланы,
Излеб, табыб джыйын этди
Джигит, батыр уланланы.

Ташатынлай кёб ишлеб
Турду кьадар заманланы,
Бийликледен чыгъарыгъа
Байла бла Романланы.

Ишчи, элли бир болдула.
Кьолгъа сауутну алдыла.
Ленинни ызындан барыб,
Патчахлыкъны аудурдула.

Ленин эди ишни кьурагъан,
Залимликге ёртен салгъан,
Эскиликни отха атхан,
Джангылыкъны чархын бургъан.

Патчахлыкъны кир кьаласын
Кёб кюрешди да чачды ол,
Джарлы халкыгъа эркинликни
Эшигин кенгнге ачды ол.

Ленинди — тюзлюкню джолу.
Джокьду адам андан уллу,
Аны джолу бла барыр
Ёмюрледе адам улу.

Ёлдю Ленин — башчыбыз,
Башчыбызны унутмазбыз.
Джарлы, джалчы, тынгылагъыз,
Казим айтханны ангылагъыз:

Душманлагъа алдатмагъыз,
Бай, бий ызындан бармагъыз,
Бош керексиз къыйналмагъыз —
Ауар ташха таянмагъыз.

Оюлмазлыкъ къая — Ленинди,
Адам игиси — ленинчиди,
Ленин — батмазлыкъ кюнбюздю,
Партиясы — кёз гинджибизди.

1. В. И. Ленин Россияда патчахлыкны къуртургъа, тенглик джашау къураргъа къалай къорешгенди?
2. Ленини джолун автор къалай суратлайды, халкъгъа къалай аманат этеди поэт?
3. Тилин кесгин этген сёзлени (тенгледирну, эпипет) табыгъыз.
4. Назмуну азбар этигиз.

ЛЕНИННИ ПОРТРЕТИ

Лайпанланы Рашид

Ильични, Ата джуртубузну юсюнден, урунган халкъны байлагъа, бийлеге къаршчы къорешинден хапар айтхан кёб зат барды. Джашау, бююнлюкдеча арну, иги болур ючюн, джигит совет адамла къаллай джолланы ётгенлерин кёргюзедиле.

Музейге кюн сайын кёб адам келеди. Аланы ичинде боюнларында къызыл галстуклары болгъан пионерлени хамадан кёрюрге боллукъду. Ала Ильични юсюнден хапар билирге, аны джазгъанларын, этген ишлерин кёрюрге келедиле. Владимир Ильичге уллу суймеклик келтиредиле ала барысы. Хар келгенлери сайын бир джангы затны биледиле.

Бир кюн музейни залларыны биринде сабийле мияла тюбюндеги бир къагъытны окъуй тура эдиле. Ол испанлы коммунист Маркос Ана совет джаш тёлуге джазгъан письмо эди.

Маркос революцион иши, фашизмге къаршчы къорешгени ючюн тутмакъда 23 джылны олтургъанды. Джигит коммунистни бугъоула, артыкълыкъла бюгалмагъандыла, къорешде чынлыкъгъанды ол, Ленинини окъуундан, Совет Союзну юсюнден

халкыгъа кертти хапар айтханды, фашизмни айгъакълагъанды.

Джигит коммунистни — Маркос Ананы — ёлтюрюрге сюд этгендиле. Юч джылны джангыз адам олтургъан мылы, суукъ камерада ахыр кюнюн сакълаб тургъанды. Ол заманда да эс ташламагъанды.

Бююнлюкде да кюрешедиле Испанияда коммунистле зорлукъгъа къаршчы. Фашист къауум, капиталистлени джакъчылары аланы энтда атадыла тутмакыгъа, инджитедиле, ёлтюрредиле. Алай а бой бермейдиле ала. Келир заманы неси социализм боллугъуна ийнанардыла. Революцион кюренде алагъа Ленин эмда бизни джашауну юлгюсю болушханлай турадыла.

Маркос Ана, джашлай огъуна фашистлени къолуна тюшюб, уллу азаб чекгенди. Туура къарыусузгъа джетген кёзююнде анга Ленинни портрети уллу болушлукъ этгенди. Аны юсюнден джазгъанды Маркос совет джаш тёлуге. Ма ол письмо эди пионерле музейде окъугъан.

...1943 джыл. Мадрид. Парлиер тюрме. Адамладан тыкъ-тыкълама болгъанды тюрме, алай а кюн сайын дагыда джаны адамланы келтириб атадыла. Патриотланы кюрешлерни джаныуарлыкъ этиб тыяргъа мурат этедиле фашистле. Амма Испанияны джигит уланлары, тегереги эгерле бла, богъурдакъларына дерн сауутланган солдатла бла сакъланган таш хуналары ичиндегиле, тохтатмайдыла сермешнуо.

Ма аллай болумда коммунистле, тутмакъланы бирикдириб, къарыусуз болгъанна негерлик этиб, эс табдырыб, болушуб тура эдиле. Къолдан джазылгъан ташатын газет да чыгъара эдиле.

Бир джолда къолунда аллай газети бла бир джаш адамны тутдула тюремни къарауулары. Полицейле, мыллык атыб, ач бёрюлеча, джашны къолларын артына буруб, джаханимли камерагъа сюйредиле.

Ол камерада соруу алыучан эдиле. Ары саппа-сау кирген адам ызына джарты джанлы болуб къайтыучан эди. Таб, инджиуню кёлтюралмай, анда огъуна ёлюб да кълалыучан эдиле. Кюндюз, кече да адамны тёппе тюклерин къобаргъан, джюрегине, мыйысына ийнелеча чанчылгъан ачы кычырыкъла чыкъ-

гъанлай тура эдиле анда. Халкъны кёзюнден ташада, тар каме-
рада, мурдарла кёл кенгдире эдиле, къан тёге эдиле.

Ма ары элтген эдиле къолунда газети бла тутулгъан джаш-
ны.

Тёзерми джаш адам азабха, огъесе нёгерлерини атын ай-
тыбмы къояр? Адамла, къайгъылы болуб, сакълайдыла. Тёзал-
мады!

Юсюн къан ырхымдан толтуруб, эрнин-бурнун къаннга джуу-
дуруб, джашны, къолтукъ тюблеринден тутуб алыб келиб, юй
тюбюне быргъадыла. Бир кесекчикге этген къарыусузлугъу
ючюн аны джюреги джараларындан да бек кюйеди. Кишини кё-
зюне къараялмайды...

Патриотланы кёзюу-кёзюу къанлы камерагъа чакъырыб,
соруу алыб тебретиле.

Маркос да кёзююун сакълайды. Джюреги тебеди, сагъыш
кемиреди... Коридорда аякъ таууш, хыны ауаз, ауур ынгычха-
гъан таууш чыкъды. Бир кесекден а темир эшик дыгъар-дугъур
этиб кенгине керилди — дженглери чыналарына дери ёрге
къайырылгъан экеулен суйреб келгенлерин ёретинлей мурджар-
гъа быргъадыла. Талай адам, алгъа атлаб, болушлукъ берирге
дыгалас этедиле нёгерлерине.

Къашха башлы, узун сюекли бир адам, тутмакъны суйреб
келген экеуленни ызларындан кириб:

— Къайрысыз! Хар ким орнугъузда туругъуз! — деб хы-
ны кычырды.

Тутмакъла, бир-бирине кысылыб, шум болдула. Джангыз
кёзлери бла бетлеринде танылады аланы бой бермезге, кюре-
ширге хазырлыкълары.

— Маркос Ана!

Киши джууаб этмейди.

— Маркос Ана, эшитмеймисе, хайда, соруугъа!

Бир кесекге Маркосну аякълары, полгъа джабышханча,
ауур боладыла. Алай болса да, алджагъанын танытмай, Мар-
кос биринчи кере кере эди. «Къайтырмамы саулай? Джетерми
тёзюмюм /ит мурдарланы артыкълыкъларын кёлтюрюрге?
Огъай, джан берсем да, аланы къолларына тенглеримден
джангыз бирин да бермем!» — деб келеди кёлюне.

Ол, узун коридор бла барыб, джюрекни бузлатхан кьоркьунчлу камерагъа кирди.

Камераны ортасында — скамейкагъа ушаш кергич. Соруулагъа джууаб этерге унамагъанланы анга къаблаб, кериб, къаты байлайдыла. Сора мурдарла аланы не эс ташлагъынчы, неда тѣзюю тауусулуб, айтайым деб кычыргъынчы, кѣзюулетиб туюдиле. Джигитлик бла болумсузлукъну араларын айыргъан ма аллай болумда джангыз бир дакъикъады. Тѣздюнг--хорладынг, къарыусузлукъ этдинг — бошалдынг. Сол джанында мюйюше полицияны соруучусу, аны артында да, эки кьолун кѣжюрегинде чалышдырыб, багъылгъан ѳгюзча, бир мурдар. Арпа саламча, сары къалын къашланы туюнден Маркосну бетине акъыл ышан танытмагъан эки ауур мутхуз кѣз къадалдыла. Темир кысхач, стол джанындагъыны къатына келиб аны аллындагъы къагъытда бармагъы бла нени эсе да чучхуй, кѣзю-къашы бла Маркосну кѳргюздю. Сора столну къатындагъы ючюнчю да эки конвоирни арасындагъы джангыз адамгъа бирден къарадыла. Соруу башланды.

— Маркос Ана сенмисе?

— Къачандан бери коммунистсе?

— Алдар мурат этме, билебиз ташатын ишлегенлени бири болгъанынгы. Қимледиле нѳгерлеринг? Қимди тамадагъыз?

— Газетни чыгъаргъанланы атларын айт!

— Тюрмеден тышына хапарны кимни юсю бла бересиз, кимди сизге болушхан?...

Маркос алагъа джараулу джууаб этмедн. Кѳб кюрешдиле ары-бери этиб, болмады.

— Игилик бла айтама: аякъ тиреме да эт джууаб. Джанынг багъалы эсе сеннге, джангыз биз айтханны этсенг, къаллыкъса сау, алайсыз... —деб, Темир кысхач Маркосну аллына джууукъ келди.

— Сакъламагъыз, ѳлтюрюрге кьолугъуздан келликди, билеме аны, алай а менден сиз адам ат эшитмесиз. Билигиз аны: коммунистле нѳгерлерин сатмайдыла!

— Ах, алай болгъанын билмей тура эдим мен... Сен да биле болмазмыса бери киргенни булбулча джырлаучусун?... Да, ма, иги джаш! — деб керилиб Маркосну бетине урду. — Бу

джандет ашды! Ма бу да... ма бу да!.. Алыгъыз къапчыгъын, сёлеширге эрине эсе!

Бирсилери да, ач бёрюлеча, мыллык атдыла сауутсуз джангыз адамгъа, Маркосну башына, имбашларына, сыртына, къарнына, буз джаугъанча, джумдурукъла, резни таякъла тийиб башладыла. Хар ургъанлары сайын башына ууакъ ийне-ле чанчылгъанча бола эди, сырты уа — отда кюйгенча. Кёкюрекде туугъан эрши кычырыкъ тышына чыгъаргъа излесе да, эринлерин тишлери бла кысыб, кычырыкъны ичинде тыяргъа кюрешеди. Ол эс ташлагъынчы, полицейле андан кычырыкъ эшитмедиле...

Маркос джангыз адамгъа ишленген камерада джыйды эс. Къарыусуздан талай заманны кымылдамай джатды. Сора кёзлерин ачды. Тар камера. Бир мюйюнде салам кесекчик. Къайда эсе да къабыргъа бла юй башы бир-бирине джетген джерде мутхуз джарыкъ кёрюнеди. Камераны темир эшигини башы сюремде — гитче терезечик, тутмакъны не эте тургъанын къарауул кёрюрча.

Маркосну эсине чекген азабы джангыдан тюшдю. «Хорлатмадым кесими. Айтмадым алагъа кишини атын», — деб кёлюн басды. Сора, санларыны ауурлукъларына да къарамай, башын кёлтюрюб, сюркелиб мулджарчыкъгъа сойланды. Айхай, бир суу тамчы болса уа! Ауузу, тамагъы къургъакъсыб, кюйюб барадыла... Бир кесекден Маркос къалкъыды.

Алай а биягъы мурдарла келдиле. Къоймадыла джукъларгъа... Аман тюшча, биягъы азаб энтда башланды. Джангыз адам олтуруучу, соруу этилиучю камера, соруула, азаб, эс ташлау. кюреш...

Адам бир ызгъа ёлюб къалса, ол кыйын тюлдю. Алай болмай, джашау бла ёлюмню арасында ачы азабланы чегерге къалса, адамгъа кёб заманны тёзерге кыйынды. Артыкъсыз да къатынгда къол узатыр, кёл этер адам болмаса.

«Энтда бир кере былай ачы кыйнаса, тёзаллыкъ тюлме», — деб келди кёлуне бир джолда Маркос Ананы.

Ол кюн, соруудан къайтыб, санларын бир джерге джыяргъа къарыуу болмай тургъанлай, камераны эшигини терезечигинден бир къол кёрюндю. Къол, терезечикден бир затны атыб,

ызына ташайды. Тамаша болду Маркос. Ёрге турургъа къарыу болмай, сюркелиб барыб, ол затны алыб къараса — Владимир Ильич Ленинни портрети. Ленинни Қызыл площадьда трибунадан пионерлени алгъышлай тургъан сураты эди ол. Кёб къараб турду Ильични суюмлю тюрсююне. Кёб сагъыш келди башына дуняны пролетарларыны вожду бла бу тюрлю болумда джолукъгъанына. «Ленин! Кимни къолу болду аны бери атхан? Огъай, мен джангыз тюлме, кюреш барады, бек уллу кюреш барады. Хорларгъа керекди, не этиб да». Джаш испан коммунистни къатында кёзге кёрюнмеген тенглери сюелиб тургъанча болду, кёлю кёлтюрюлдю. Санларына кюч киргенча болду.

— Багъалы Ленин, кёремисе фашистлени меннге этгенлерин? Алай а, ийнан, мен кесими хорлатмазма алагъа. Сен бир-гемесе энди, Ленин, — деб Ленинни кеси бла сёлешгенча, сёлешди аны портрети бла.

Сора Маркос гестапochула алай хатерсиз, алай мурдар кеслерине къоркъгъандан, кеслерине базмагъандан болгъанларын ангылады. Тюзлюк ючюн кюрешгенлени, кесини кючюне да бекден бек ийнанды.

Соруудан къайтханы сайын Маркос, мюйюшде джашыргъан джеринден алыб, портрет бла ушакъ эте эди.

— Ма бюгюн да саума, бюгюн да хорладым аланы...

Сёлешиб, кёлюн чапырыб, дагъыда джашырыб кююучан эди Ильични суратын.

Кюнлени биринде Маркос нёгерлеринден биреуленни аны къатындагъы камерагъа келтириб атханларын кёрдю. Болуму къолайсыз эди аны: аякълары полда суйрелиб, бойну тутмагъанча, башы ары бла бери кете, джётел этгени сайын джараларындан къан чыгъа эди.

Кесини инджиуюн, ачыуун унутуб, Маркос Ана нёгери къайгъылы болду: «Болушургъа керекди джашха. Кеси джангыз болгъанча кёрюнмесин кёзюне. Къарыусуз заманында айтмазлыгъын айтыб иймесин...

Не бла болушсун анга адам?»

Табды!.. Багъалы Ленинни портретине къараб кёб турду. Сора: «Джолдаш Ленин, бек къыйналыб айырылама сенден.

Чырта айырыллыкъ тюл эдим, алай а джыйырманчы камерадагы кыарыусуз болгъанды. Барыбыз да кюрешген иш ючюн. анга болушургъа керекди. Мен а энди кючлюме. Къайгылы болма, Владимир Ильич, меннге», — деди.

Экинчи кюн, соруугъа бара, портретни 20-чы камераны те резечигинден атды джашыртын. Къарауул эслемеди.

Дагыда бир кюн озуб, Маркос биягы джашны соруугъа алыб озгъанларын кёрдю. Джашны атламы деменгили, кыарамы таукел эдиле, санларына къайдан эсе да кюч киргенча...

Маркосха джукъ айтдыралмагъанларында, ёлюмге сюд этген эдиле. Алай а кыыркъ бешинчи хорламлы джыл ол эркинликке чыккъанды.

Арадан талай джыл кетиб, революцион иш кыурауну юсюнден коммунистлени джыйылыуу болгъанды бир джерде. Джыйылыуда Маркос алгын ол джыйырманчы камерада олтургъан джашха тюбед къалгъанды. Бир-бирин кыучакълаб, ийнакълагъандыла. Парлиер тюрмени да сагыннгандыла, хапар айта келиб.

— Портретни ким атханын билмеген эдим, ёнге туура боллугъум болуб тургъанлай, бек уллу болушхан эди. Сау бол мардасыз. Владимир Ильич Ленинни портретни а бююн да джюрютеме джанымда. Партия билетими ичинде джюрютеме... ма, — деб ол, джан хурджунундан билетни кыатыш алыб, Ленинни портретни кёрдюгенди...

Бююнлюкте ала башлары агъаргъан, кёбно кёрген, кёбно сынагъан деменгили коммунистледиле. Ала энта кюрешедиле капитализмни бугъоуларын чачаргъа. Революцион кюрешни бардыргъанлары санына джаш адамла кёб кыошулгъандыла. Аланы чыныккъыдыргъан, джигитликке, адамлыккъыга юретген бююнлюкте, ол Ленинни портретни джанында джюрютген коммунистча, Маркос Анача, керти коммунистледиле. Хорларгъа Ленин юретеди аланы.

1. Испан коммунист нек тутулгъанды?
2. Фашистле сорууда андан не излегендиле?
3. «Хорларгъа Ленин юретеди аланы» деб, автор неге айтады?
4. Хапарны планын салыб, анга кёре ичиндегин айтыгъыз.

5. Мынга ушаш кесигиз окъугъан затланы эсге тюшюрюююз. В. И. Ленинни, аны окъууу урунган халкъланы байрагъы, джол устасы болгъанларын ачыкълагъыз.

ЛЕНИННИ ДЖЫРЫ

Хубийланы Осман

Тауларыбыз къара кийген заманда
Барамтадан чыкъмай элле адамла,
Къобаныбыз мыдах кюуле этейед,
Тюзлюк излеген тутулуб кетейед.

Башчы болуб сен къурагъан партия
Эркинликни берди бизге саугъагъа,
Хар оноуу джюрекдени джылыта,
Ол ишлейди рахат джашау халкълагъа.

Сен джашаугъа не этдинг халкъланы,
Урунганнга сый берилди махталыб,
Кёз гинджица сакълагъанлай биз аны,
Урунабыз джуртубузгъа махтаныб.

Джарыкъ кюннге чыкъгъандыла таулула,
Партиябыз кёргюзеди джолларын,
Биз билебиз тутхан иши Ленинни
Джер юсюнде артыкълыкъны хорларын.

1. Джырда Ленин, Коммунист партия урунганлагъа берген эркинликдени юсюнден не айтылады?
2. Ленинни иши къалай суратланады?
3. Текстде тенгешдируу, метафора дегенча мадарланы табыгъыз.
4. Джырны азбар этиб джырагъыз.

БИЗ АНТ ЭТЕ ЭДИК

Отарланы Керим

Джерибизни душманнга къоюб, артха келиую
Ачыуун сынагъан адам кеси

Ол кюнлени бушууларын унуталмаз ёмюрге,
Унутулмаз, унуталмаз адам эси.

Уллу тюзде кетиб бара ким кёрген эсе да
Ёрген болуб кюйген сабанланы,
Кюл-кёмюр болгъан эллени ким кёрген эсе да, —
Ёмюрюнде унуталмаз аланы.

Артха айланыб къарагъанда ким кёрген эсе
Артха къалгъан мыдах, къум джолланы.
Оюлуб къалгъан шахарланы ким кёрген эсе,
Ёмюрюнде унуталмаз, ёмюрге.

Ким эшитген эсе да къачхынчы аналаны
«Нек къоюб барасыз?» деген сёзлерин,
Ким кёрген эсе да болушлукъ излеб къарагъан
Сабийчиклени мыдах кёзлерин,

Ким кёрген эсе да ёлген къарнашчыгъына
«Кел!» — деб къолчугъундан тартхан кызычыкны,
Ким кёрген эсе да ёлген акъ сабий бетчикде
Къуругъан къан джыламуку ызчыкны, —

Аны джюреги бар эсе, ол аланы барын
Эсинде тутар, ёлгюнчю унутмаз.
Керти солдат эсе, ала ючюн берир джанын,
Душманлагъа уа къанны къурутмаз.

Кюнбатышха айланыб, ант эте эдик ол кюн,
Тобукъланыб кюйген сыйлы джерге:
Энтда къайтыргъа Ата джуртну сыйлы чегине
Алайдан ёмюрледе кетмегге.

Ол кюн джетди. Энди кюнбатышха барырбыз биз.
Кечгинликни сакъламасын душман.
Тюзлюкню сюдюн этер кечгинликсиз дертибиз,
Дунияда рахат джашарча адам.

1. Совет халкыгъа фашистле джетдирген кынынлыккыны юсюнден назмуда не айтылады?
2. Уллу Ата джурт кызауатда совет солдатны сыфаты кылай кёрюнеди, ол не ючюн ант этеди?
3. Эпитетле табыгыз.
4. Назмугъа кыаллай суратла салыргъа боллукъду?

КЕЧЕ

Салкын тюшгенд джерни кызыу джара ёшюнине,
Джукъу да кечени биргесине.
Кёк, кызыгъанмай, чомарт тёкгенди от инджилерин
Къара кытапасыны юсюне.

Шошду... Джангыз, джолундан аджашыб, чырпыланы
Къармайды джайгъы джылы аязчыкъ.
Кимни эсе да уятыргъа къоркыгъан этгенча,
Чапракъда шыбырдайла азчыкъ.

Шыбырдайдыла... Джайгъы садны тюшюрелле эсге,
Джерге мамырлыкъ бёлейле ала.
«Джукъунг не бек келе эсе да, джукълама, солдат!
Къарангыда сакъ бол!» — дейле ала.

Алда, джюз метрде, башланад душманны джери,
Къуртча, джерге киргенди ол анда.
Бизни бомбала атыучу самолетубузну
Тауушу чыгъад ары джанында.

Ол артха кыайтыб келеди белгили ишинден.
Биз аны таныйбыз дауурундан.
Джанган окъларын, юзюлген инджи тизиунюча,
Джиберед душман аны ызындан.

Ол да душманнга кёзююун кыалдырмай джууаблайд,
Кесини «инджилеринден» ата.

Джанил джудузча, джылтырай, башыбыз бла тылгъа
Озуб кетеди, болмай чырт хата.

Этда шошлукъ... Душманны джанындан урад аяз,
Анда кюйген резинни ийиси...

...Фронтну къаты законларындан бири олд: кече
Передовойда джукъламайд киши.

1. Рахатлы табигъат суратланган тизгиплени окъугъуз.
2. Кече фронтда совет солдатны къараууллукъда сакъ тургъанындан не айтылады? Душман не этеди?
3. Текстде эпитетлени, тенгleshдирилени, метафораланы табыгъыз. Ала поэт айтханны кёзге кёргюзюрге къалай болушадыла?
4. Назмуну планын салыгъыз, хапарын айтыгъыз.

Багъатырланы Харун (1907–1966)

Багъатырланы Харун, Совет Аскер джауну хорлаб бошагъынчы, Уллу Ата джурт къазауатда айланнганды. Аны джигитлигини юсюнден белгили совет журналист, аскер корреспондент Евгений Кригер «Всадник в броне» деб очерк джазгъанды. Ол 1944 джыл «Известия» газетде басмаланнган эди.

Багъатыр улу Харун артда Карачаевск шахарда джашагъанды, «Ата джурт ючюн» деген китабны джазгъанды.

Совет Союзу Джигити гвардиячы полковник Багъатырланы Харун 1966 дж. ауушханды. Анга Карачаевскеде памятник салыннганды.

ТЕМИР АТЛЫ

Очерк

Е. Кригер

Немецле урушну танкала бла башладыла, аланы аллай машиналары бек кѳб эди. Санларыны асламлыгъы бла хайырланыб, энди ала, бетджанланы арасын айыргъан бла къалмай,

алгъа терен-терен кире эдиле. Ала билмей тургъанлай, болгъан планлары — алгъа барыу, хорлам — бары да оюлду...

Москвагъа, Волгоградха джетер джерледе кышхы уруш алагъа къаргъышда айтырча бошала тебреди.

Энди совет танкала, Украинада Жмеришка, Дубно деген джерледе немец танкала туура иги заманларында этген урушдан да алапат уруш этиб, орус тактиканы аланы тактикадан къалай иги болуб кетгенин немецле ангылаялмай, сейирсинедиле.

Совет танкаланы герман танкаладан урушлада башхалыкълары билирге суйген адам Орёлда, Харьковда, Киевде, Волуйскеде, Чугуевде, Россошда, Фастовда, Коростенде, Житомирде этген урушлары ючюн кесин адам ортасы болгъан адамгъа санагъан джаш майор Багъатырланы Харуннга тюб-бес селешсе, толу хапар аллыкъ эди.

Олюч кере джаралы болгъанды, осколкаладан тюшген джаралары уа санаусуздула, юсюнде юч джараны орнунда джыйырма бла эки табы барды. Джети кере джана тургъан танканы ичинден чыгыб, джаяулай сермешгенди. Бир кере уа аллай бир къатышханнга киргенди, кимни урлугъун кеси да билмей къалгъанды, сауутну хар не тюрлюсю да къатышыб, анга да джерни башында болгъан тил: немецлеча, австриячылача, венгрлеча, дагъыда ким биледи — къатышыб, Харун да быланы орталары бла сермеше-сермеше чыгыб, товланы отларын джаулагъа бургъанды.

Днепр ючюн урушдан сора Багъатырланы Харуннга Совет Союзну Джигити деген атны атагъандыла.

Харун джашауун джарлылыкъ бла башлагъанды, Невинномысск деген станцияны огъары джанында Джэгетей элде джайлыкъда атланы кюте айланган заманында огъуна, химик болургъа суйюб, Иваново шахарда техникумгъа киргенди. Алай а немецле бизни къралгъа чабханлай, Харун аскерин адамы болуб къалгъанды.

Харун танкада, негерлик ушакъда, ичги сезюн айтханына къарасанг, атлы аскерге тюшерге термиле къалгъанын ангылайса. Сегиз джылындан башлаб, джайдакълай да, джери бла да атлагъа миниб башлагъаны себебден, аякълары бир кесек

къынгырыракъдыла. Харун, эм кючлю эмилик атланы юретиб, алагъа кесин суйдюрюучен эди. Алай болгъанлыкъгъа бусагъатда Харун танкист болгъанды, энди аны танкадан, бир да кзуруса да къазауатны артына дери, хорламгъа дери, тартыб да чыгъараллыкъ тюлсе. Багъатырланы Харун кибики офицерле кеслерини хар тюрлю халилери бла, урушда халилери бла урушну болгъан джеринде немец шаблонну айгъакълайдыла.

Бу хапар, ол андан джанын аямагъан эмда кесин аны суйген адамы болгъан, кесини командири бла къалай джарашханыны юсюнден айтылынады.

Алай а бир джолда Харунну командир урушха бир мырды батмакълагъа джибергенди, артда уа артыкъ къоранчлары ючюн урушханды, урушдан ачыуу бла чыкъгъан Харун командирни ол сёзюн алай тюзге тергемегенди, джанына тийгенге къыйналыргъа уа заман болмагъанды, уруш талай кюннге созулгъанды, андан сора кёб турмай командир Харунну телефонга чакъыргъанды эмда башхала алалмагъан тебени алыргъа буйрукъ бергенди.

Былайда болгъан штурмалада кёб къоранч болгъан эди. Харунга, къыйын ишни къой, чыртда тындырыргъа болмаз дерча, аллай ишни бергенин командир кесини да биле эди.

«Мен сеннге тёрт самоходка берейим, тёрт танка да сени кесингде барды, джаяу аскерни кесинг кзуарса, андан арысына кесинг сагъыш эт, тебени уа алыргъа керекди», — деб командир алай айтханды.

Телефон бла сёлешген кёзюде Харунну эки къолунда эки джарасы бла бир контузиясы болгъанды, алай а аны юсюнден кесини командирине айтмагъанды.

Немецле тебеде «тигрле» бла «фердинандланы» кючлю джыйышдыргъандыла, тегерекге 15—20 километрге дери кёрюннген таб джерде траншеяла, окопала къазыб, кеслерин толу ышангылыгъа санагъандыла.

Немецле, кеслерини кючлерин алайда мардасыз уллугъа санай, оруслуланы, алайда аладан эсе аз къарыулары бла алагъа чабсала, билимсизлик этерикге санай эдиле.

Харун ол кече ремонтдан чыкъгъан дагъыда юч танканы кесиникилеге къошханды, хоншусундан да танкагъа къаршчы

джети тоб алгъанды, джюз чакълы адамдан джаяу отряд къурагъанды.

Кючюбюз азыракъ болса да, алкъын штурмгъа барыргъа къарыучугъубуз барды, деб таукел келгенди. Алай а, биз ала-ны къалай хайырландырлыкъбыз?

Немецле кѣб эдиле, кеслерини да бир таблыкълары бар эди — ала дуппурда эдиле. Эртденбла Багъатыр улу штурмну башлады. Немецле сезген традициядан башха, ол танкала бла самоходкаланы бир тизгин этди, алагъа джаяу аскерни къошду, барына да джакълыкъ этер ючюн, джети тобну от ачарча этиб, хазырланган да этмегенлей, тутар затына илячин булутладан кесин атханча, джау билмей тургъанлай, дуппургъа чабды. Ол, кеси хар затын иги кѣрю ючюн, кеси да кѣрюнюб турур ючюн, отну нчинде джаяу бара эди; бир къолунда пистолети бар эди, бирси къолунда уа ракетницасындан танкаланы къалайгъа айланлыкъларына, тобланы от ачарыкъларына, джаяу аскерчилени къалай ары чабарыкъларына къызыл, акъ, джашил ракетала бла сигнал бере эди.

Аны манѣвру — джаугъа билдирмегенлей, бютеу кючню ма-гъаналы джерге буруу эди.

Харун ракеталары бла, тауушу бла, къолун силкиб кѣргюз-тюу бла адамла да, машиннала да бирден, бир къол болуб урурча этди: немецле уа, справочниклеринде быллай маневр болургъа боллукъду деб айтылмагъаны себебли, джунчуб къалдыла, заманны ычхындырдыла; ала эс джыйыб, дуппурну бирси джанындан «фердинандларын» джибергенлеринде, Харунну тоблары аланы дуппурда огъуна чачдыла: Харунну танкалары бла джаяу отряды уа, дуппурну башына чыгъыб, немец траншейлеге джетген эдиле; былайда танкаланы чархлары бла джаяу аскерлени гранатлары ишни тындырдыла, Харунну эм ахыр ракетасы дуппурну башындан берилди — дуппур алынды.

Экинчи кюн ол командирге тюбеди; командир дженгил, алай а, Харунча, халал джюрекли адам эди.

— Нек ачыуланаса? — деб сорду командир.

— Тюнене бир танкамы да къоратмадым, — деб джууаб этди Харун.

— Кёрдюм, — деди командир, — барын кёрдюм. Сени ракеталарыңгы да кёрдюм. Джюр, майор, энди мындан ары да алай уруш этейик.

Алай бла, Харун кесини кёлкълалдысын уруш бла, хорлам бла джукълатды; сора беш сагъатдан джангыдан чабыуулну башлады.

Бюгюн ол биз аны бла ушакъ этген джерден узакъдады, кесн да танкаларыны дженгил, уста тактика чабыуулларында немецлени урады.

Харунну немец тактиканы эм учхара, эм таша джерлерине бурулгъан, къысха заманлы, терен атакасын кёзге кёргюзтюрге керекди. Ол немецлеге, кюндюз огъай, кече да атака эте эди. Бир кере ол, кече тангнга дери барыб, танг атаргъа бир участокга джетди. Былайда анга «тигрлени» толу джыйыны тюбеди; онг джанында немец танкала бар эдиле, сол джанында немец миномётла бар эдиле, кёкден да алты быргъылы немец минометладан от толкъунла тюше эдиле; Харун танг къаралдысы бла, ал танканы тобун солгъа, экинчиникин онгнга буруб, алай бла танкаланы тизиб, аланы танка тоблу кирип ишлеб, немецлени бетджанларына кириб, бир шахарчыкъгъа джетди; шахарчыкъда немец офицерле бла интендантла ол кече солуу юйде тынчая эдиле, складла, лазарет бар эдиле.

Харун, немецлени ызларындан кире да орам урушлада бола, ачыулу болгъан эди. Ол шахарны бир кыйырында немецле адамланы бир юйге джыйыб, от салыб кюйдюрюрге тебренгерин эслегенди.

Харун танканы башын ачыб, джолгъа кёз джетдириб, танканы ол юйге бура тебренгей, орамны бир мюйюшюнде немец Харуннга тобну бургъанын кёрдю. Джауну тобу бир дакъыкъадан от ачарча болгъан эди.

Харунну танкасыны тобу ал джанында эди, немецле уа джолну бир джанында эдиле. Харун тобун алагъа бургунчу, юсюне от джаныб, Харунну кёлю кетди. Эрлай эс джыйыб къаргъанында, джана тургъан къан джугъу кийимлерин адамла джукълата тура эдиле.

Тоб окъ танканы моторуну къатын чачхан эди, окъ чачхан

темирчикле кьолларына, башына кирген эдиле. Артда хирургла Харунну оеки джеринден темир кесекчиклени алгъан эдиле.

Эс джыяргъа кюрешиб, Харун танканы джюрютюучюге: «Онг джанынга бур. Юйню артында кьабыргъагъа кыс!» — деб кычырды. Тобха окъланы салыучу бла биргелей, биринчи юйню джанына секириб чыкъды. Джюз метрге джууукъну отну ичин бардыла. Харун башняны юсю бла бир джанына тюшдю. Болгъаны кьан, джалын джугъу болуб, сылыт болуб, аякъ юсюнде тохтаялмай, джаугъа тиш кыса эди. Ол, джауну тоб ата тургъан танкасын чачар мурат бла, кьатында бир танкагъа мыллыгын атды. Къарыусуз болуб джыгъылды, дагъыда кьобду, экинчи, ючюнчю да джыгъылды. Нёгерлери, кьолларындан тутуб, минерге бошламадыла.

— Ол тоб чачылгъынчы, мени бошлагъыз, — деб кычырды. Кьабыргъадан тутуб, бизникиле ючюнчю кере атыб, джауну тобун кьаушатханларын кеси кёзю бла кёргенинде, дохтурлагъа джараларын байлатыргъа кьойду.

Болгъаны байланыб, джаны кьолунда болса, иерча болуб тургъанлай, урушну артына дери башчылыкъ этди. Харунну айтыуу бла, ол кюннге дери аллай кьаты уруш кёрмеген эди. Немецлени шахарчыкъдан кыстагъанларында, Харунну операция этерге алыб кетдиле.

Бир талай кюнден Харун, госпиталдан кьачыб, быягъынлай ызына, уруш баргъан джерге кьайтды.

Харун, байлауларында кьан тамгъалары да кетмегенлей, джангыдан урушха кирди.

— Мен атлы аскерде уруш этерге джаратылгъанма, — дейди, атха усталыгъына терслиги болгъан адамча, — алай а, не амал, бизни аскерге танкистле керекдиле. — Немецлени акъылларына, танк кьуру машинады, уллу машинады деб, келеди. Мен а, танкагъа олтурсам — танканы да джаны барды деб, акъылыма алай келеди. Энди атха алай термилмейме.

Джёгетей элден атха уста болуб чыкъгъан Харун атлылай кьалады, алай а аны аты кьурч атды.

Харунну джюреги да кьурчду, аджалгъа ийнанмай, хар атлагъан атламында аны алдаб джюрюйдю. Аны джыйырма бла эки джерин осколкала тешгенликге, госпиталда кьуру

беш кюн джатхапды. Эриб джана тургъан танкалары ичинден саулай чыгъыб, отча кюйген металл бла тенглерини джана тургъан ёлюклерини тюбюнден сюрелиб чыгъыб, дагъыда урушха къайтыб, тенглери ючюн, немецле къанлары ичген совет адамла ючюн, Ата джуртуна тюшген джарала ючюн, къапланча къазауат этиб, дерт къайтарады. Совет аскер тактиканы амалларын билалмай, немецле бек кюрешедиле. Ала бу затны билаллыкъ тюлдюле. Къызыл Аскерни, урушну отунда джаратылыб, билимли болгъан тактикасындан сора да, Харунча адамлары джюрекleri, къанлы джауну кёрюб болмай, кесини халкъы ючюн, дертден къайнагъанлары ичгенларгъа немецлени алкъын амаллары джокъду. Бюгюн Ата джуртну кюн батхандагъы чеклерине джууукъ джерде Харунну танкалары немец окопаланы чачыб озадыла. Халкъны сермешиуню кёрюгюнде бишген темир кючю бла алгъышланган Харунну танкалары, джолда тюбеген джаулары эзе, кюн батханнга барадыла.

1944 дж.

- 1 Совет аскерчиле фашист душманла бла къалай этедиле уруш?
2. Багъатырлары Харун бу хапарда джаугъа къайсы джерде тюбейди?
3. Очеркде Харунну джигитлигинден айтылгъан тизгишлени табыгъыз.
4. Багъатыр улу Харунну «Ата джурт ючюн» деген китабын окъугъуз.
- 5 «Харун урушда» деб, сочинение джазыгъыз.

ОЧЕРК

Джазыучула, журналистле, джашаудан бир затны алыб, кимни юсюнден сёз баргъанын айтыб, къалайда болгъанын, не заманда болгъанын кёрюгюзюб, хапар джазадыла.

Очеркни хапардан башхалыгъы — керти затны юсюнден джазылгъаны болады. Аллай хапаргъа очерк дейдиле. Юлгю. «Известия» газетни корреспонденти Евгений Кригер, 1944 джыл уруш эте тургъан аскерге барыб, Багъатырлары Харунну юсюнден «Всадник в броне» («Темир атлы») деген очерк джазыгъанды.

МАРАЛ

«Бычакъны аузуунда» повестден

Эбзеланы Ханафий

...Полковник, планшетин, плащын, фуражкасын адъютантына узатыб, эки кьолун джуууб, кьалгъанланы да чакъыра, бишген тауукъла тютюнлей тургъан столгъа барыб олтурду. Вольф олтургъанында, Майэр бла Рудольф да шиндиклерине чёкдюле. Капитан Рудольф, полковникни кёз-къаш этгенинде не излегенин ангылаб, дженгил огъуна француз коньякны буштугъун чартлатыб, рюмкаланы толгуруб, бирин Вольфну, бирин да Майэрни алларына салды. Полковник, капитан кесине къуймагъанын кёргенинде:

— Сен, джигит разведчик, нек тартынаса, къуй кесинге да, — деб буюрду. Капитан, кесини рюмкасын коньякдан толтуруб аллына салыб, полковникге айланды.

— Джюйюсхан полковник, ушатсагъыз, столну чегет ичи таба кёчюрюрек, ким билсин, джауну самолетларындан хыянат джетмесин, ачыкъ джерде турабыз, — деди.

— Сиз, разведчикле, кьоркьуулуду, кьоркьуусузду деб къарамай, керексиз сакълыкъны тутаргъа ёчсюз. Биз былайда уруш этгенли экинчи ийыгъы барады, антсыз болсун бир орус самолет кёрген. Советлени фанер самолетларын, чыракъ алыб излесенг да, табарыкъ тюлсе. Кёрюннген джерлеринде да бизни «Мессерле» аланы орунларын табдырадыла. Къысха айтыргъа, оруслула техника бла бир джерлерин джамасала, бир джерлери джамаусуз къалады.

Бизни фюрерибиз бек акъыллы адамды. Аны терен фахму-суну кючю кёб къралны тобукъландыргъанды. Къарачыгъыз бу столгъа: коньяк Франциядан, ром Болгариядан, макарон Италиядан, тауукъла Румыниядан... Энди уллу Германияны хорланмазлыкъ машинасы аллын Россиягъа бургъанды, ол аны къысха заманда теблерикди. Фюрер ючюн! Уллу Германия ючюн! — деб полковник, рюмканы ёрге кёлтюрюб, ичерге теб-регенлей, бир мазаллы безгек ургъуй, аны ауузуну кыйырына кьонуб, миз чанчылгъанча, ачытыб къабды. Ол, кьолунда рюм-

касы болгъанын унутуб, къолу бла хамхоту таба сермегенлей, рюмка ычхыныб кетиб, столну юсюнде улуу табакъны кыйырына тийиб, занг деб белинден эки сыныб, коньягы тѣгуле, тѣнгереб, эки кесеги да полковникни джылтырауукъ чурукъларыны къатында джерге тюшдюле.

Рюмканы белинден эки жарылгъанын алай къолай ышанга санамай, кѣзлерин джумуб, аякъларыны къатында сынган кесеклеге къараб бир кесекни туруб, башын ѳрге кѣлтюренинде, аны баш эрнини онг кыйыры кѣбюб, туб эрнини юсю бла энишге салыныб, тюрсюню бузулуб тура эди. Эрлай столну ариулаб, джангы рюмканы коньякдан толтуруб, полковникге узатханларында, биягъы ургъуй, энди уа къалайына чанчылайым дегенча, джызылдай, полковникни къашха башыны тѣгерегине айлана эди. Къалгъанла да, полкнун командирин сакълаб, ючюсю да фюрер ючюн деб кычыра, рюмкаларын тартдыла. Коньяк шыша да бошатылыб, тауукъла болгъан табакъ да сюекледен толгъанында, полковник Вольф, салфетка бла эринлерин, къолларын сюртуб, къолун ѳрге кѣлтюрюб адъютантын чакъырды. Капитан Рудольф да, кесини картасын ачыб, аны къатына барыб сюелди. Полковник, карандашыны учун картагъа джетдире, былай айтыб башлады:

— Къызылла, кеслерини бетджанларын къоюб, кюн чыкългъан таба ашыгъыш кетиб тебрегендиле. Разведканы билдиргенине кѳре, ала Кертмели деген элни къатында бетджан салыб тохтар муратлыдыла... Полкнун бѳлеклери, кѳб турмай колоннала болуб, джолгъа чыгъарыкъдыла. Къызыллагъа солун бермей, бетджанларын бегитгинчи, ызларындан джетиб ууатыб, алгъа кетерге керекди. Сени автоматчиклеринг сагъат джарымдан тебрерге керекдиле...

Капитан Рудольф, полковникден буйрукъ алыб, джолгъа чыкъды. Ол кесин къатдырыб, кесгин атлаб баргъанлыкългъа, кенгден къарагъан адам аны кефли болгъанын кыйналмай танырыкъ эди. Француз коньякдан бети, сериунун отда бишген тишликча, кызарыб, тартханымы билдиреме дегенча, юсю бла атлаб кетерге боллукъ чымырта кесекледен джанлаб бара эди. Ол, полковник болгъан джерден бир кесек узайгъанында, джан хурджунундан эрлай аууз къобузну чыгъарыб, марш матал-

лы бир тартыуну согъа, тири атламла бла джашил дуппурчукъдан энишге ташайды. Капитан, къабыргъадан тигелеб, уллу джолну къыйырындан чегет талагъа джетгенинде, аны автоматчиклери тереклени салкъынында бир къауумлары джукълай, бир къауумлары да, алагъа беллау айтханча, аууз къобузланы согъа тура эдиле..

Капитан келгенден сора рота, къысха заманда машиналагъа олтуруб, джолгъа чыкъды. Ол кёзюуде башына коньяк чабхан Рудольфну акъылына не къадар къызыу барыб, кетиб баргъан совет джаяу аскерни джетиб, уруш ачыб, баш кюкле джетгинчи, къызыллагъа бетджан салдырмазгъа эди. Алай болса да, сакълыкъны тутаргъа эртде юреннген капитан (башы да коньякдан ачыла тебреген болур эди) бир талай километр баргъандан сора, уллу джолну айланчына джетерге кёб къалмай, колоннаны тохтатыб, айланчдан ары не болгъанын билир ючюн, кёзюлдюреуюкле кёрген чакълы бир джерни сынаб къараргъа буйрукъ бериб, разведчиклени ашырды. Разведчикле, не къадар сынаб къарадыла эсе да, джукъ кёрмей къайтыб, аны юсюнден капитанга айтханларында, ол, кёзюлдюреуюклени тартыб, неге эсе да джити къарай тура эди. Аны къатында тургъан солдатла Рудольфну ышаргъанындан бир джукъ эслегенин билиб, эслерин бёлюб тургъанлай, ол ызына къысха айланыб айтды:

— Къызылла къуйрукъларын къалач этиб бара болурла, ала бизни къайгъылы тюлдюле, башлары къайгъылыдыла. Аланы былайдан иги кесек узайгъанларын биле эдим. Алай а керти разведчик, уллу кёллю болмай, оюмлу атларгъа керекди. Сиз джукъ кёрмегенликге, мен бек алаамат затны кёргенме, ары бир къарачыгъыз, — деб къолун аллы таба созду. Рудольфну разведчиклери кёзюлдюреуюклерин тартыб къаранларында, джашил кырдыкы таланы чорт къырккъыб, джолну айланчы таба джортуб келген маралны эслеб ышардыла.

— Билемисиз, — деди капитан Рудольф, — полковник Вольф учулукугъа уста адамды, кесн да кийик этни бек сюеди. Бусагъат мотоциклге миниб, маралны ызындан атылыгъыз. Биз джетерге, кесиб, союб, хазыр этигиз, джюйюсхан полковникге джиберликме, — деб, ызына бурулуб, терекни

салкынында олтурду. Терк огъуна моторуна от алдырыб, мотоцикл марал таба угулуб кетди.

Машинаны исси кабинасындан тюшюб, аяз къакъгъан салкынынга чёкгенинде, Рудольфну санлары тынчлыкъ табыб, кёзлери къалкыугъа кете тебретиле. Ол, баш къагъа туруб, джукълаб къалырма деген къоркъууда секириб ёрге къобду. Рудольф кабинасына олтуруб алгъа тебрегенинде, къалгъан машинала да аны ызындан тизилдиле.

* * *

Кюндюзгю кюн башыбыздан туура тийиб кызыдырады. Джукъ этмей тургъанлайыбызгъа терибизни чыгъары къалмайды. Тобланы темирлери, шоккланы къочхарлары асыры иссиден, къолунг кючден тёзеди. Эринлерибиз къургъакъсыб, суусабыбызны къандырыр ючюн, чёбчюклени къыйырларын къабыб, ауузубузда ары бери айландырабыз.

Аллыбыздагъы тюзню сол мюйюшюнде, заба тёбечикча, джерден аз-буз кёлтюрюлген деппанчыкъдан кызыл байракчыкъ кёрюндю. Ол джау келеди деген сигнал эди. Къарабкъарагъынчы хар ким кесини орнун алды. Тобланы джерледик. Бизни бла хоншу тобну командири Александр, къайдан эсе да чабыб келиб, терен солуб, бир джанында джерге бауурланыб, бойну бла кийдирилиб тургъан кёзюлдюреуюкню къабындан чыгъарды. Хурджунундан бир акъ джурунчукъну алыб, кёзюлдюреуюкню миялаларын сюртюб, башын мени таба буруб, кёзлери бла да къыйыгъына къараб:

— Бусагъат мен фрицлеге Иванны къалай къазауат эте билгенин кёргюзтейим, — деб ышарды.

— Алан, ары бир къара, ол ариу джаныуарны кёремисе, — деб шыбырдады Сосран.

— Ай юйюнге ашхылыкъ кирлик, сен къарачайлы тюлмюсе, къалай танымайса аны не болгъанын? Ол маралды. Эшта, заповедникден илгиздик болуб айлана болур, — дедим. Марал иги кесек узакълыкъда, кеси да, тюз туурабызда болмай, сол къолубуз табадан, кызыу чабыб баргъан ат тохтаргъа теб-

регенча, ууакъ тёртгюллеб келе эди. Сыйдам сыланган кызылсыман тюгюне бир-бирде кюн таякъла сёдегей тийиб, джылтырата эдиле. Кырдыкдан тойган ийшекча, кьарны эки джанына чыгыб эди. Аякъларыны тубюнден букьучукъла чыгыб, аяз кюн атылган шокну тютюнюча, хауагъа джнгил сингиб, кёзден ташая эдиле.

Маралны кьалганла да эследиле. Адей, шкогуну бурнуш аны таба буруб, кёзюн ышанга джетдирди. Аны алай этгенин кёргенинде, Мунир, онг кьолу бла узалыб, эрлай аны шкогуну быргысын джерге басды. Ёмюрде Мунирни аллай тюрсюнге кириб кёрмеген эдим: бети учхунча агъарыб, сыйдам мангылайы джыйрыкъ сызлыкъландан толду. Кенг кьашлары бир-бирине кьошулуб, къара кёзлери улуу ачылыб, гинджилери джылтырадыла. Адейни да бети, отха кьызган арауунча, бир кьулакъ артына дери кьызара эди, бир, джумушакъ тютюнню учхунуча, агъара эди.

— Сен джаныуармыса, огъесе адаммыса? — деди Мунир, Адейни кёзюне къараб. — Кёкюрегингде джюрегинг ташмыды огъесе неди? Бир да кьуруса да ичинде баласыны кьачын этсенг а?! Кёрмеймисе аны ауурланыб тургъанын.

— Джолдаш сержант, ант этеме, атарыкъ тюл эдим. Ма алдай эсем, къарагъыз, шкогуму да джерлеменге, — деб, патронун Мунирге эслетмей джашырыб, шкогуну кьочхарын ачыб кёргюздю. Шокну джерленмей тургъанын кёргенинде, Мунирни чырайы орнуна кьайтыб, бетине кьызыл уруб, ачыулу кёзлери кюлюмсюреб, Адейге джумушакъ къарадыла.

— Сора, юйюнг кьурумазлыкъ, не затха ойнайса? Адамны джанын аласа да, — деб Мунир ызына кьайтды.

Туура ол кёзюде, ызындан да букьу кьуйругьу созула, юсюнде да эки адамы бла юч чархлы мотоцикл, джолну айланчындан чыгыб, маралны ызындан тебреди. Марал, тёртгюллеб баргъанын тохтатмагъанлай, мотор тауушну эшитиб, ызына кьысха-кьысха къарай келе эди.

Мотоцикл маралгъа джууукълаша, ала бла бизни арабыз джууукъдан джууукъ бола бара эди. Чырт киши дыф демей, хар кимни эсибиз марал бла мотоциклге кетгенди. Санларым джызылдаб, тёппе туклерим ёрге тургъандыла. Бу джакъсыз

хайуанны уруб кюяргъа джюреклерни барырмы? — деб сакъыш этеме.

Мотоциклистни коляскасында олтургъан нёгери, автоматны бурнун марал таба буруб, кесекден узун очередь берди. Окъла маралны аякъларыны тюбюн букъулатдыла, алай а ол чабханын тохтатмады.

Мотоцикл маралгъа андан да джууукъ киргенинде, санларыма сууукъ урду. Не этерге билмей, тишлерими кыжылдата: «Кёремисе бу артыкълыкны», — деб карабиними сабын къаты кысыдым. Биягъы фриц, автоматны бурнун марал таба буруб, очередь бергенинде, марал джыгъылды. Мотоцикл тохтады.

— Адей! — деб адамны илгендирирча кычырды Мунир. — Сен мотоциклистни, мен нёгерин ышаннга салабыз.

Коляскада олтургъан немец солдат эки кюлун колясканы гюрбесини эки джанына тиреб ёрге къобханы бла Мунирни шкогуну атылгъаны тенг болдула. Фриц, эрлай эки кюлу бла джюреги сюремден тутуб, къарны бургъан адамча, бюкле не келиб, баш тёбенине чёмелди, тарх деб Адейни шкогу да атылды. Мотоциклистни башы кёндеденине дженгиб, мотоциклден сылджырай келиб, бир джанына аунагъанында, онг бутуну бучагъы неге эсе да илиннген болур эди, чуругъуну къара табаны кёкге айланыб тохтады.

Марал къобду, тентирей келди да джыгъылды. Дагъыда къобду. Сора бир аягъын ёрге кёлтюрюб, кишен салыннган атча секире, сыннган аягъы да ары-бери силкине, бизни таба тебреди.

Биягъы тёбечикден кызыл байракъчыкъ эки кере кёлтюрюлгенинде, аллыбыздагъы сыртлыкъны артындан букъуну бурулуб мийикге чыгъа келгенин кёрдюк. Арадан хар минут озгъаны сайын, букъу бизге джууукъдан джууукъ бола эди. Биз да эсибизни аны таба бекден бек бёле эдик. От ачаргъа хазырлангъыз, деб буйрукъ берилиб, тобланы ышанларына къатханыкъда, джолну биягъы айланчындан бир-бири ызындан, кузовлары да немец солдатладан толуб, беш автомашина чыкъдыла. Машинала, келе келиб, бизни аллыбыз бла кёндеден баргъан джолну кыркыб тебреди.

Алда келген машинада кабинагъа сюелген солдатланы би-

ри, къатында да эки фриц сойланыб тургъан мотоцикл таба бармагъы бла кѣргюзюб, кабинаны джумдуругъу бла дюнгурдетди. Шофер тормозун къаты басхан болур эди, машина кысха тохтады. Кузовну юсюндеги солдатла, алларына кынгыр бола келиб, сора орунларындан къобуб, бир-бирине кысылдыла. Башха машиннала да кысха-кысха тохтадыла.

— От ачыгъыз! — деген буйрукъ берилди. Қымсыз болуб тургъан чегет кыйыры уянды. Атылгъан тобну къаты джелин кѣлтюралмай, тобну аллындагъы узун чѣбле башларын бюгедиле. Бир залпдан экинчиге кѣчген кѣзюуде тобланы кѣчхарларыны зынг-зынг деген тауушлары эшитиледи. Хар залп берилгени сайын, немец машиналары джонгурчалары кѣкге чыгъадыла. Бир-эки залпдан сора аланы бензин кыюлгъан баклары джаныб, кабиналарын от алды. Машиналаны юслериндеги солдатла, чага юздюрген заранлы ханслача, машинадан ауадыла. Бирсиле уа, армау болуб, шпан кѣойла къаты бузну кѣзююнде кысылгъанча, башларын энишге тутуб, бир-бирине кысыладыла. Алай а машинаны ачыкъ кузову аланы артиллерия залпдан сакъляялмайды. Немец машиналары тѣгереклерин тютюн басыб, бир-бирде къара тютюнню ичинде джанган отну кызыл тиллери созулуб чыгъадыла.

Бетджаныбызны онг джанындан, атханны тохтатыгъыз деб, команда берилгенинде, чегет кыйыр кымсыз болду. Аскерчиле, терлерин сюрте, фрицлеге уашибжи къабдырдыкъ деб, бир-бирине накъырда этиб, ышардыла.

— Оллахий, бюгюн бизге бишген аш туюшуб къалды. Джанла бек кѣл кенгирдиле, — дей, Мунирни къатына бардым.

Мунирни бети джарыды. Сора бир кесекден, джарыкъ бети къайгъылы тюрсюнге кѣчюб, кѣзюме джити къарады.

— Ахырысы, — деди Мунир, — не да болсун, бу адам аданны ѳлтюргенин джюрегим кѣлтюрмейди. Бир иги сагъыш эт, аданны ѳмюрю бек кысхады, ол кысха заманны ичинде адам не къадар тынчлыкъда, рахатлыкъда джашаргъа керек эди. Джашауда уа алай болмайды... — деб Мунир ѳрге къобханлай: — «Мунька, джатыгъыз!» — деб кычырды Александр. Эрлай Мунир джерге бауурланды, автомат очердини тауушу чыгъыб, Мунирни башы бла окъла джююлдеб озуб, бир-бир-

лери тобну щитине тийиб тыкырдатханларында, Александр, шкокну алыб, аллы таба сюркелиб бара эди. Бир кесекден аны шкогуну эки кере атылган тауушун эшитдик. Александр, ёрге кьобуб, шкогун да бойнуна атыб, ызына айланыб кьатыбызгъа джетгенинде:

— Энтда бир фриц капут болду, — деб, шкогун да тобну чархына таяндырыб, — алай болмаса, Мунька капут бола эди, — деб, аны таба къараб ышарды. Мунир да, баш бармагындан кьалганларын кысыб, билегин Александр таба созду.

— Эшта, фрицлеге маралны дертин а джетдирдинг, — деди Сосран.

— Ала не хайуан, не адам айырмайдыла. «Бизге ким кылыч алыб келсе, ол кеси кылычдан ёлюр», — дегенди Александр Невский. Аллайын, кьонакъ эсе, биз да аллай кьонакъбай болургъа керекбиз, башха мадар джокъду, — деди Александр, Сосранга къараб.

— Сосран, ол марал не болду? — деб тёрт джанына къарады Мунир.

Марал, секире-секире келиб, бизни бетджанны юсю бла озуб кетген эди. Сермешу тохтагъанында, аны къайгылы болуб, джашла ары-бери къарай тебреген эдиле. Алай арлакда Адейни «былайда джыгъылыб турады» деген тауушу чыкды. Бир бёлек джаш, чабышыб, аны кьатына келгенинде, марал кьобар мурат этиб силкинди. Алай а кимибиз башындан, кимибиз аягындан тутуб, кьобаргъа кьоймадыкъ. Бек кьоркьгъандан болур эди, маралны санлары кьалтырай эдиле, суулу кёзлерин кенг ачыб, бир джанына сюзген эди. Аны онг аягъы, тобугъундан тебенирекден окъ тийиб сыныб, кызыл къан мор бет алыб, джууак орталарында ууузча уюган эди.

Мунир маралны джарасыны тегерегине йодну джакъгъанында, аны кьолу джетген джеринде териси кьалтыраб, ары-бери бара, марал силкиниб туругъа кюрешди. Алай а кьадалыб, джибермедик. Ол, дарманы-дарысы болган хызенин алыб, маралны аягъын ариу байлады. Аягъы байланганын

да, тынчлыкъ табхан болур эди, у-х-х деб таууш этдириб тереп солуб, бойнун бир джанына бюгюб, Мунирге улуу къара кёзлери бла мыдахыракъ къарады. Байлауну салыб бошагъанлай, Мунир, тур энди, тур, — деб маралны арт джанындан къоллары бла тутуб, тебере:

— Бар, алай ары джанла ансы, фрицлеге экинчи кере тюртюлсенг, чотунг къолай болмаз, — деб къолу бла сыртындан къакъды. Ол, ауур асхай барыб, тохтады. Сора ызына къараб бир кесек туруб, улакъны джигейчигича, къысха къуйрукъчугъун ары-бери къымылдата, чегетге ташайыб кетди. Биз да, ызыбызгъа къайтыб, командир берген буйрукъну толтура, къысха заманны ичинде бетджаныбызны ауушдуруб, джангы бетджанда джаугъа от ачарча, хазыр болдукъ.

Чууакъ кёкде батаргъа джууукълашхан кюнню саргъылдым таякълары бизни башыбыз бла озуб, бир талай километр узакълыкъда тургъан сыртны тёпнесине алтын бояу салгъандыла. Кюн иссиде джашырылыб тургъан ургъуйла къозгъа-лыб, ачыкъ джеринге джити бурунлары джетгенлей, дугъурчукъла чыгъарадыла. Кесинги къорууларгъа да кюрешесе, алай къайсы биринден къоруулаяллыкъса... Къолларынгы ары-бери къымылдатханлыгъынга, ургъуйла этер ишлеринден джарты болмайдыла. Аскерчиле да, бу болумну ангылаб, эслерин джау таба болмаса, башха джары бёлмейдиле.

Чегет къыйырында тоб атылыуну тохтагъаны себебли, тегерек шош болгъанды. Биз, аскерчиле, къаты баргъан урушну тохтагъан кёзююню татыуун къалгъан адамладан эсе иги ангылайбыз. Урушну ол кёзююнде болмаса, ол затны башха джерде да сезаллыкъ тюлсе. Башхасы болмай къара тубан басыб тургъан кёк аязыб, кюн тийгенча, урушну шош кёзююнде джюрегинг басылады, джарыйды.

1. Повестин бу юзюгюне «Марал» деб атаргъа нек тыйыншылды?
2. Чыгъармада фашистлеги джануар къылыкълары къалай кёрюнеди?
3. Душманны солдатлары маралгъа не иннет бла къарагъандыла? Совет аскерчиле уа къалай къарагъандыла? Аны юсюнден ханар айтыгъыз.

АТАМ УРУШДАН КЪАЙТСА

Къысхартылыб бериледи

Тёппеланы Сюлемен

Саматчыкъланы арбазда уллу къоз терек барды. Ол бек битимлиди. Терекни къозлары бирси тереклени къозларындан уллудула, джукъа тышлыдыла. Саматчыкъны аммасы Аймёлек джашчыкъгъа бу къоз терекни юсюнден айтыучу хапарланы ол эсинде тутады. Джашчыкъ хапарладан бирлерин аммадан тилеб артыкъ да кёб кере айтдыргъанды... Хапарны ол былай айтыучанды.

«Бу терекни сени акканг, большевикле акъланы хорлаб, бизни элде Къызыл байракъ тагъылгъан кюн орнатханды. Ол кюн бизни юйде уллу къууанч болгъанды. Акканг партизандла бла бирге урушлада айланганды, акълагъа къаршчы уруш этгенди. Сени атанг Зекерия ол кюн эртденбла туугъан эди. Ол къууанч кюн эди. Энди уа кёресе, балам, къаллай деменгили терек болгъанды—бютеу арбазны толтурады...»

Сени атанг, гитче заманында, бу терекге минерге бек суйюучен эди. Ол, муну башында ёсгенча, алай ёсгенди... Сени акканг да, атанг да, бютеу юйюрюбюз да муну, бирси терекленича болмай, энчи суйгенбиз...».

Саматчыкъ бла Аймёлекден сора юйде киши джокъду. Акка ёлгенли кёб болады. Джашчыкъны анасы — Джансурат, бизни аскерлеге деб школда къуралгъан госпиталда, кече-кюн демей ишлейди. Зекерия уа уруш башланган кюн огъуна аскерге кетгенди да — фронтдады. Анасы иште болгъаны себбли, джашчыкъны кёб сорууна джууабланы амма этеди, хапарланы да анга ол айтады.

Саматчыкъ, артыкъ уллу эс буруб, урушну юсюнден айтылгъан хапарлагъа тынгылайды, башха тюрюлю хапарладан эсе, аланы бек джаратады. Гитчечик болса да, Саматчыкъ, юйлерини къатында госпиталгъа барыб, анда джаралылары бир къаууму бла шагърей болгъанды. Джашчыкъны бютюн да бек билегишден джаралы болгъан къызыл аскерчи Степан булджутуучанды. Ол, Саматчыкъны кесини тобукъларына олтуртуб, башчыгъын сылай:

— Мени да сени тенгли джашчыгъым барды, аны аты Мишады, алай ол анасы бла «ол джанында» къалгъанды, — деб хапар айтады...

Саматчыкъ, джаралылагъа кѳетле алыб барса, аладан бек уллуларын, арнуларын Степаннга бериб, къалгъанын бирси джаралылагъа юлешуученди.

Бир джол Степан, орденин да, медалын да, кесини кѳюрегинден алыб, Саматчыкъны къолуна берди... Саматчыкъ ордениге да, медалгъа да кѳб къарады. Аланы сылады, сыйпады... Джашчыкъ кесини атасыны да ордени болгъанын Степаннга айтды. Ол Саматчыкъгъа атангы къаллай ордени барды деб соргъанында уа, джашчыкъ, къагъытчыкъда джулдуз суратчыкъ этиб, аны кѳргюздю.

Саматчыкъ Степаннга урушну, немец фашистлени, тобланы, танкаланы, аэропланланы, дагъыда башха кѳб затны юсюнден хапар сорады.

Бир джолда Саматчыкъ Степаннга: «Сиз урушда мени атам кѳргенмисиз?» — деб соргъанында, ол:

— Огъай, кѳралмагъанма, — деди... — Алай энди, урушха баргъанлай, мен Зекериягъа туберме, — деб джашчыкъгъа сѳз берди. Амманы бир сорууна уа Степан былай джууаб этди:

— Мени да юдегим, ююм бар эди. Урушха дери Украинада бир элде орта школну директору болуб ишлегенме. Ти-

ширыуум да мен ишлеген школда устаз эди. Ючюнчю классны бошагъан къызчыгъым — Светлана бла Саматчыкъ чакълы джашчыгъым Миша бардыла. Миша да, Саматчыкъча, школгъа джюрюй башлагъан эди. Энди уа юйюрюмден киши да къалгъан болмаз... Аланы сау табарма деб ийнанмайма; фашистле кыргъан болурла... Кёрюрбюз, анам. Хорлам бизникиди! Мени уа джарам иги болгъанды, — деди Степан. — Бюгюн урушка кетеме. Сау къалыгъыз! Ариу сёзлеригиз ючюн, ашхы кёгетлеригиз, татлы сёзюгюз ючюн сау болугъуз! Сиз менге ахлуларым, джууукъларым этерикни этиб тургъансыз. Сизге кёб бюсюреу этеме, бек разыма. Къоркъмагъыз, кёб бармай, биз фашистлени ууатыб бошарбыз. Саматчыкъны атасы да юйюне сау-эсен къайтыр, — деб саламлашыб кетерге тебрегенинде, джашчыкъ Степанны къаты къучакълады...

Немец фашист аскер Саматчыкъланы элге джууукълаша башлагъанында, госпиталь кёчюб кетерге тебреди. Джансурат, госпиталны биргесине барама деб, къаты болду, алай а комиссар:

— Ананг къартды, сабийинг гитчеди. Аланы сакъларгъа кюреш, — деди. Госпиталны тамадалары Джансуратха ашхы ишлегени ючюн бюсюреу этди. Фашистле элни алгъандан сора Джансурат кесин къалай джюрютюрге керек болгъанын комиссар юретди. Госпиталь кетди.

Фашистлени келирлери ачыкъ бола башлагъанлай, Саматчыкъ, тоб, шок тауушдан къоркъмай, къоз терекге терктерк миниб, къозланы джыртыб башлады. Джашчыкъ къозланы четен тюбуне салыб, уруда джашыра тургъанын амма кёрдю да: «Джашым, ауруунгу алайым, бу этгенинг неди?» — деб сорду.

— Къозланы бирин да фашистлеге къоярыкъ тюлме... Атама саугъагъа асырарыкъма, — деди. — Атам — урушдан къайтса...

Саматчыкъ, «Атам урушдан къайтса» деген сёзлени къошмай, хазна сёлешмеученди. Тийрени адамлары да джашчыкъны ол сёзлерине юренгенди. Хар заманда да ала анга:

— Сени атанг урушдан, фашистлени хорлаб, сау-эсен къайтырыкъды, — деб Саматчыкъны джюрегин джабсарыучандыла.

Кесек замандан фашистле элни алдыла. Староста салдыла, колхозну чачдыла, полиция, тутмакъ юй къурадыла. Қъартланы алдар мурат бла межгит ачдыла, афенди салдыла. Элде кѣб адамны тюрге джыйдыла. Орта школда фашистле штаб къурадыла, солдатларын а, бѣлум-бѣлум этиб, кѣб колхозчуну юйлерииден къыстаб, ол юйледе тохтадыла.

Саматчыкъланы юй школну къатында болгъаны себебли, фашистле аны терк огъуна кючледиле. Қъарт къатынны да, джашчыкъны да, аны анасын да аш юйчюкге къыстадыла. Фашистле эки бѣлмени арасында къабыргъаны буздула, уллу къазанла орнатырча, печь ишлетдиле да, аш юй этдиле.

Тийреде чалман, буруу тауусулгъунчу, фашистле аланы кюйдюрюб турдула. Алай сууукъла тюше башлагъанында уа, отха салыргъа деб бауланы, юйлени чача, арбазлада, терек бачхалада кѣгет тереклени кесе башладыла...

Биринчи къар джаугъан эртденбла сап-сары шинли эки фашист, мычхыны да алыб, аш юйден арбазгъа чыкъдыла. Тѣгерекге къарай кетиб, бир-бири бла бир кесек сѣлешгенден сора, арбазда къоз терекни къатына бардыла. Белибауларын тешиб, аны бутагъына такъдыла. Фашистле мычхыны къолларына алдыла. Ала къоз терекни кесе башладыла.

Бу терек бла байламлы кѣб затла амманы эсине бу кѣзюучюкде артыкъ да бек тюшдюле. Аны джюреги къыйналды, бети саргъалды, эринлери къалтырай, тили тутулуб къалгъанча болду.

Фашистле къоз терекни къадалыб кеседиле. Аны кѣргенинде, Саматчыкъ уллу къайгыгъа кирди. Амманы къолундан тутуб, аны алгъа тартды.

— Амма, кел, мычхыны сыйырайыкъ, терекни кесдирмейик, — деди.

— Къой, балам, къой, ала биз айтханны этерик тюлдюле. Бусагъатда бизден ала къарыулудула. Ала келепенледиле. Тауушунгу чыгъарма, ѳлтюрюб къоярыкъдыла...

— Ай, атам былайда бир болгъа эди! Биз экибиз быланы къама бла туураб къояр эдик...

Не бек кюреши эсе да, Саматчыкъ кесин тыялмады — джылады...

Бираздан фашистле, терлери барыб, терекни чыкър-чу-кър этдириб аудардула. Аны алай аугъанына бир уллу иги-лик этгенча кьууандыла. Терекни джардыла, отун этдиле. Джан-суратны да, амманы да, Саматчыкьны да чакьырдыла, джа-рылгъан отунланы босагъаны кьатына ташытыб, кьалау эт-дирдиле...

Джангы джыл кирген кече Къызыл Аскер, фашистлени хор-лаб, элден кьыстады, ызларындан сюрюб кетди. Январны ал кюнлерини биринде Степан аммаланы юйге келди. Бары-сы да Степанны сау-эсен болгъанына, юйге келгенине, Зекерия келгенча, алай кьууандыла, аны бла джарыкь саламлашдыла. Саматчыкь Степанны кьучакълады, тапсыкълады. Ол да джашчыкьгъа арну айтды, эркетди. Хоншу-тийре аммалагъа келдиле, Степан бла джарыкь саламлашдыла. Анга урушдан хапар соруб башладыла. Степан элни кьаты бла озуб бара, ашхы танышларына — аммагъа, Саматчыкьгъа кьайгмай кетерге болмай, кесек заманчыкьгъа келгенин айтды...

Алайна джашчыкь, эшикге чыгыб кетиб, кьайдан эсе да хурджунчугъу бла бир кьоз келтирди. Ол аланы фашистледен джашыргъанын айтханында, Степан джашчыкьны махтады. Саугъагъа бир арну саблы джюлгюшчюк да берди...

Джашчыкь кьозланы атасына асыраб тургъанын айтханын-да, Степан джашчыкьны кьойнуна алды да уппа этди, бнягъып-лай кѳб арну сѳз айтды, махтады, эркетди.

Степан да юйде тургъанлай, Зекериядан письмо келди. Письмону, барына да эшитдириб, Джансурат окъуду. Кьууанч-бютюн да уллу болду.

Атасындан письмо келген кюн Саматчыкьны кьуаннганын адам айтыб да айталмаз. Письмону хапарын джашчыкь терк-огъуна бютеу тийреге билдирди.

Амма Степанга:

-- Сен, огъурлу адам, кьайда айлансанг да, сау-эсен айлап, фашистлени хорлаб, кьууаныб, юйдегинги таб, — деб алгыш этди да, Степанга саугъагъа бир джангы акъ башлыкь берди.

Степан, Зекерияны аскерде адресин блокнотуна джазыб, хур-джунуна салды. Джашчыкьгъа да, Зекериягъа да письмо джа-за туругъа айтды. Барысы бла саламлашыб кетди...

Джаз башында, Степан айтхан заманда, Саматчыкъ, арбазда джерни къазыб, уручукъ этди да, къозну ары салды, юсюн топракъ бла джабды. Къоз салынган джерни тегерегин, тауукъзат кирмезча, чалманчыкъ этиб бегитди.

Бир талай заманны Степандан письмо келмей турду. Алай а кюнлени биринде Степан да, Зекерия да бирге джазгъан бир къуанчлы письмо келди. Ол письмода джазылгъандан — фашистле сууну онг джанына дуппурда, Степан джашагъан элде болгъанлары, бизни аскер а суудан ары етерге кесин джарашдыра тургъаны ангылашынды. Барысындан да сейирлик а — Степан бла Зекерия тоб атыучу аскер белекни бир бѐлюмчюгюнде болгъанлары болду.

Зекерия бла Степан ол джолдан сора бирге письмо джазмадыла. Аладан письмо келну тохтады...

Джауум ингирлени биринде, элдеги белгили къартладан бир къаууму, районну аскер комиссары да, таягъына да таян-таяна, Зекерияланы арбазгъа кирдиле... Комиссар уллу бушуулукъда, Зекерияны Ата джурт ючюн урушда джигитлик этиб ёлгенин айтыб, къайгъы сѐз берди. Юйде джылау-сыйыт болдула. Тийре, хоншу джыйылдыла, джылау, бушуу этдиле.

Саматчыкъ ол кюн юйде болмагъанды. Анасыны эгечи аны кеси джашагъан элге алыб кетгенли талай кюн озгъанды.

Атасыны урушда ёлгенин джашчыкъдан джашырдыла...

Юч-тѐрт айдан Степан письмо ийди. Салам айтыб, саулукъ, эсенлик соргъандан сора, ол Зекерияны къалай уруш этгенин, украин элни, Степан джашагъан элни, фашистледен эркин этер ючюн къаллай джигитликле кѐргюзгенин джазды. Аны бла бирча, урушлада ауур джаралы болуб, кесини да сол къолу кетгенин, къызчыгъыны ачдан ёлгенин, тишируун фашистле Германиягъа сюргенлерин, джашчыгъын хоншула сакълагъанларын джаза эди.

Амманы разы этерге умут этиб, Зекерияны школну арбазында къазылгъан къарнаш къабырда кеси къолу бла асырагъанын да, сын таш салыб, къабырны белгили этгенин да джазды. Степан письмосун: «Джараларым игирек болгъанлай, сизни кѐрюрге барлыкъма, Зекерияны хапарын, сизге барсам, толу айтырма», — деб бошай эди...

Майны ал кюнлеринде Степан Зекерияны юйюрюн кёрюрге келди. Саматчыкыгъа сауыгъа китабла да келтирди. Джашчыкыны иги окъугъанына къууанды. Къоз терекчики къалай багъаргъа кереклисин юретди.

Зекерияны юйюрю Степанны келгенине бек къууанды, къурманлыкъ этди. Алай аны тиширыуу алкъын фашистлени къолларында болгъанына, къызчыгъы ачдан ёлгенине бек джарсыдыла...

Степан урушда Зекерия бла бирге болгъан кёзюлеринден кёб хапар айтды. Урушну кёб бармай бошалырын, фашистлени хорланлыклары айтыб, колхозчуланы джюреклерин джарытды, къууандырды.

Хапар бираз сёл болгъанында, Саматчыкъ Степанга урушну юсюнден, Степанны къалай джаралы болгъаныны юсюнден да сора келиб:

— Сиз мени атам бла бирге уруш этген эсегиз, сора ол нек келмейди, къачан келликди? — деб соргъанында, Степан, не джууаб этерге билмей, джунчуду, джюреги эриди.

— Сени атанг да кёб турмай келир, — деди да, терк огъуна хапарны башха джанына буругъа кюрешди. Амманы да, къалгъанланы да джюреклери титиреди, кёллери такъыр болду.

Степан ингирде, экинчи эртденбласында джолгъа атланыргъа мурат этиб, эртдеракъ джатды. Эртденбла ол, барысы бла саламлашыб, арбазгъа чыгъайым деб тургъанлай, радио бла къууанч билдириу — урушну бошалгъаны, фашистлени хорланганлары, Къызыл Аскер Рейхстагны башында Къызыл байракны орнатханы айтылды. Амма да, Джансурат да джыладыла, Степан да ёрге къобду. Бёркюн сау къолуна алыб, тебмей, сюелиб кёб турду. Сора, ариу айтыб, тиширыуланы кёллерин чапырыргъа кюрешди.

Бираз эс джыйгъандан сора, Джансурат Степанны шиндикге олтурду. Саматчыкъ аны чемоданчыгъын къолундан алды да стол туюне салды. Амма уа Степанга:

— Джашым, бу уллу кюн мен сени бир джары да джиберлик тюлме. Бюгюн бизде къал, эртденбла ашхы джолгъа барырса, — деди.

Степан, амманы айтханын этди да, аны джанына тиймедн...
Саматчыкъ, къайдан эсе да акъ хурджунчукъ бла къозла келтириб, Степаннга узатды:

— Мен бу къозланы атама асыраб тургъанма... — дедн. Джашчыкъны кѣзчюклеринден джыламукъ тамчыла агъыб тебретиле. Эшта, джашчыкъ атасыны урушдан къайтмазлыгъын ангылагъан болур эди. Аны урушда ългенин джашчыкъгъа ким болса да бир чалдыргъан болур эди.

Степан Саматчыкъгъа биягъынлай арну айтды, башын сылады, тобугъуна олтуртду. Къозланы уллуракъларындан айырыб чемоданына сала:

— Мен бу къозланы сени атаңгы къабырыны тѣрт мюйюшюнде салыб орнатырма, къоз терекле ѳсдюрюме, хар кюнде сизни эсеме тюшюре турурма, — дедн...

Джылла оза барадыла. Зекерияны къабырыны тѣрт мюйюшюнде, къарауулла сюелгенча, тѣрт къоз терек кенгиге джайылыб ѳседиле. Ала узакъдан огъуна белгили кѣрюнедиле. Степанны элинде школну пионерлери, къабырны джарашдырыб, аны юсюн гокка хансла бла джасаб турадыла.

Зекерияны юйюрю, Степанда къонакъда болгъан заманда бу затланы барысын кѣрюб, анга уллу бюсюреу этди. Арада ол джууукълукъну, къарнашлыкъны джылыу берген тылпыууну ѳмюрге да сууумазлыгъы танылыб турады.

1. Самат Степан бла къалай шагърей болгъанды?
2. Саматны атасы ким эди, къайда эди?
3. Фашистле къоз терекни кесгенлеринден, Самат анга къалай къыйналгъанындан хапар айтыгъыз.
4. «Степан бла Саматчыкъ» деб хапар джазыгъыз.
5. Зекерия ѳлгенден сора, Степан бла пионерле аны къабырына къалай къарагъандыла?

СѢЛЕШЕДИЛЕ ЁЛГЕН СОЛДАТЛА

Джаубаланы Хусей

Бара-бара тюзлени, чегет талаланы,
Кѣргенмисе, тенгим, сен солдат къабырланы?
Билемисе аланы минг-минг болгъанларын,

Тауда, таида, сууда да тюбөб кьалгъанларын?
Буруу болуб душманнга, джерде джатханланы
Эшитгенмисе, тенгим, сен бизге айтханларын?
Кюнню бизге бюгюн джарыкъ тийгенинде,
Джуртубузну кючюнде, аны кьууатында,
Мамырлыкьда джашауну хар бир сагъатында,
Джашил джазны берекет алыб келгенинде,
Сабий туугъан кьууанча, тойда, оюнда да,
Лалкьым этген хорламда, жангы оюмда да
Эшитеме сёзлерин ол ёлген солдатланы,
Кёреме мен аланы ётгюр сыфатларын.
Ёлгендиле джигитле, борчла сала бизге,
Тынгылачы, джаш тенгим, ала айтхан сёзге:
— Сабанлада бир дуппурда
Басдырылыб джорукъдача,
Шошлукъ басыб, джер юсюнде
Уюгъанды, кьорлукъданча.
Озадыла айла, джылла
Башым бла, кьатым бла...
Тёгерегим — сабан тюздю,
Джасалгъанды алтын бла:
Орулурча бишиб сабанла,
Ишлерини кёгетине
Разыдыла адамла.
Бу насыбха, бай битимге
Мен дуппурда шагъатма:
Мен, халкъ ачлыкъ сынамасын
Деб, джан берген солдатма!
— Суюгениме ичги сёз да айталмай,
Кетген эдим кьазауатха, урушха...
Танылмагъан кьабырымы юсюнде
Гокка хансчыкъ ышарады бир джашха...
Эшитемисе, ашхы улан, сёзюмю?
Юз гокканы, эркелетиб юз аны:
Мен билеме, кюсеб сени кёрюрге,
Тау элинде сакълаб турад кьыз аны.
Юз гокканы — келечисин джюрекни,

Элт да тутдур ол кызычыкыга сауыгага:
Сюймекликни ма сизге деб кыруулай,
Мен ёлгенме кыаршы туруб джаулагга!
— Менден халкыга кыалган зат а
Эсгертме, эсгертме.
Тюз кыатымда, Кыобан сууда,
Барды улуу секиртме.
Джаш тёлубюз кыарайд келиб
Секиртмеде джюрюше.
Ол аланы чакырады
Тюзлюк ючюн кюрешге:
«Кыаджыкымайын не талмайын,
Хаман алга атлагыз.
Аталада джигитликни
Кир кыондурмай сакылагыз!» —
Кюню эмда кечеси.
Кыатында уа сюеледи
Хорламланы белгиси.
— Тёрт джанындан окыла джауган арбазга
Джылай-джылай кыачды гитче сабийчик —
Тюз кыатында, ауур окыдан ахсыныб,
Ауду джерге чакыб турган балийчик...
Табигатны, адамны да сюймеген
Мурдарлагга налат бере, чабдым мен,
Тёрт санымы фашист окыла сагаллай,
Сабийчикни кесим бла джабдым мен.
Душманладан кыутхарылган ол кызычык,
Бююнлюкде сен кесинг да анаса.
Сени ючюн ёлгеними ангылаб,
Бир-бирледе тамам мыдах боласа,
Сен кыйналма — борчум эди ол мени...
Сыла, сыла сабийинги башчыгын,
Джангыз бир зат тилерикме мен сенден:
Рахатлыкны менлей сюйсюн джашчыгын!
— Хар таш ючюн, терек ючюн
Уруш барган болумда,
Мен байракны джюрютгенме,

Ёрге тутуб кьолумда.
Сюйген тенгим, ёле туруб,

Аны манга бергенча,
Ол байракъда Ата джуртну
Сыйын, кючюн кёргенча,
Мен да аны башхалагъа
Узатханма, джан бере, —
Биз аусакъ да, байрагъыбыз
Тюшмегенди чырт джерге.
Алай бла джетдиргенбиз
Аны уллу хорламгъа.
Къызыл байракъ саугъабызды
Елгенледен саулагъа!

* * *

Елген солдат, байрагъынгы тутуб ёрге,
Ант этеме аны сыйын тюшюрмезге! —
Не ючюн десенг, мен урушха кирмесем да,
Сен кёргенча, къыйынлыкъла кёрмесем да,
Къышхы кече околада къалмасам да,
Бауурум джаннган отха салмасам да,
Елюклени юсю бла ётмесем да,
Джуртум ючюн джаш къанымы тёммесем да,
Сабийликде сынагъанма ачы затны —
Аталаны алыб кетген къазауатны,
Гитчеликден юреннгенме чыдаргъа да,
Джыламайын, белни къаты къысаргъа да.
Къыйынлыкъда чыныкъгъанма, къатханма мен.
Къазауатха къаршчы туугъан солдатма мен.
Ол иннетим тёрт санымда, къанымдады,
Джюрегиме уруш салгъан джарамдады.
Ол себебден, ийнан, сени уялтмазма,
Ата джуртха суймекликни джукълатмазма.
Керек болса, къуугъунуна джетерикме,

Ол сен ётген кыйын джолну ётерикме.
Ётерикме, не ючюн десенг, солдатма мен.
Къанлы урушну къаршчысыма гитчеликден!

1. Ёлген солдатланы ауазлары къалай эшитиледиле?
2. Поэт назмуда бетлендириу мадар бла къалай хайырланады?
3. Тамада тёлюден келген джигитлики сакъларгъа джаш солдаткъаллай ант этеди?
4. Уллу Ата джурт къазауатда ёлген джигитлени осиятларын къалай толтурасыз, сыйларын кёре, не этесиз?

АКЪ КЁГЮРЧЮН

Хубийланы Осман

Джашил джаз джетди, Джылы джел къагъыб, Кёгет терекле Къурмашча чагъыб.	Кёзден ташайды Ол терк узайыб. «Кёрдюнгмю?» — деди Иеси — джашчыкъ. Къарайла бары Тюз аууз ачыб.
Кёк кырдышчыкъда Джатыб сабийле, Акъ кёгюрчюннге Къарайла бирге.	Джашчыкъла андан Кёз алалмайла, «Сат!» — деб кюрешиб, Терилталмайла.
Чий дарий кибик Къанаты, тюгю. Къойнуна кысад Иеси кюлюб.	— Кёгюрчюнюмю Джокъду багъасы. Сатарыкъ тюлме, Айтама ачыкъ... —
Джашчыкъла андан Кёз алалмайла. «Сат!» — деб кюрешиб, Терилталмайла.	Деб, джашчыкъ кёкге Ийди кёзлерин. Къойдула ала Билиб бермезин.
«Къарачыгъыз...» —деб Керилтиб, джайыб,	

Насыбларыды
Ол сабийлени.

Насыб сатылмай! —
Айтырым мени.

1. Назмуда джазы, кёгюрчюнню тюрсюню къалай суратланады?
2. Кёгюрчюн нени белгисиди?
3. Джашчыкъ кёгюрчюнню нек сатмады?
4. Дунняда рахатлыкъ не ючюн керекди? «Насыб сатылмайды» деген сёзлени къалай ангылайсыз?
5. Назмуну азбар этигиз.

АНА

Хубийланы Осман

Арбазда ат аякъ тауушланы эшитиб, Қъанитат сескекли болду. Тылы джугъу кьолларын тегенеден алыб, мангылайына тюшерге тебреген чачын башы бла силкиб ёрге ата, эшикге къулагъын салды.

— О-о, Қъанитат, юйдемисе? Бери чыкъ! — деген тауушну эшитгенлей, кьолларын хотасына сюрте, эшикни ачыб, башын узатыб, арбазгъа къарады: Хусей, колхозну бригадири. Тюбюнде кефли акътуякъ тору алаша, тесукъа эте, бурну бла сызгыра, ауузлукъгъа кесин ура да башын силке..

— А джаш, атынгы джангы налларын кёргюзтюргеми келген эдинг? Арбазны къатышдырыб кьойдунг да!.. Тюш, суусаб иче барырса. Гырджын тегенеми кьоюб чыкъгъанма, — деб, Қъанитат босагъадан тышына атлады. Хусей, секириб атындан тюшюб, аллында сагъышланыб тургъанны аягъындан башына дери сынады.

— Ах, мен джарлы, бир аман хапар айтыб кьойсанг, не этерикме. Алай нек къарайса? — деб Хусейге айланды.

— Қъанитат, нек кьоркъдунг алай, мен ёмюрюмде да адамгъа аманлыкъ излемегенме.

— Сен излеген болмазса, хариб, алай а, Хусей, джаным, эсинге бир тюшюрчю, ол аман джыл къачда гардош къаза тургъанлайыма, сен тюлмю эдинг «ма» деб кьолума тутдуруб кьойгъан? Билемисе, андан бери джюрегим кьоркъуб къалгъанды. Ол джылла мени джанымы алгъандыла. Мен кёлюмдегин

джашыра билмейме. Не этейим... Джюрекин джарасы джапгырыргъа ёч болады.

— Къанитат, эгечим, джаранг а энди бителирге керек эди...

Къанитат, джууаб этер орнуна терен ахсыныб, баш энишге къарады.

— Эшта, бу сени джюрегинги къыйнар зат болмаз. Адам алай эс ташлаб къояргъа керек тюлдю. Эркиниси къазауатда ёлгенле сенден сора да кёбдюле. Аланы дамы кёрмейсе! Алчы, ичин мен тургъанлай бир ач, — деб, письмону узатды.

— Хусей, баш иенги къайда ёлгенни, къайда басдырылгъанын билмесенг, сагъыш эт... терезеден юге кирген кёгюрчюн учуб кетгенча, ол насыбы къуругъан да ашыгъыш къайры эсе да ташайды да кетди. Ана-бала болуб тургъанлайыкъгъа, думп болуб къалса, не этериксе? Ансы да мени эриб, тауусулуб бошамагъан бир таджал джюрегим бар эди... Кёремисе, аман артха къалыр дегенлей, бир джукъ да болмай, джер юсюнде джашайма, — деб Къанитат, письмону къоркъа-къоркъа къолуна алыб, ачаргъа таукел болмай, ангарылды.

— Тохта, Петяны хапары экинчи чыкъмай къалдымы да?

— Ётюрюк харамды, бир джазгъан эди. Анасын излей барыб, Сибирде джангы ишлене тургъан заводда джолугъуб къалгъанын билдирди. Дженгилде барлыкъма деб, аллына кёб къаратды. Табхан анасыны къолуна джыйылгъан джаш меннге келмегенди деб дауларгъа не къарыу барды... Аллах аны энди анасыз этмесин... — деб, Къанитат письмону ачханында, аны къоллары къалтыраб, кёзлеринде джыламукъла ойнадыла.

— Къанитат, кимди, къайдан джазады? — деб, джюрюк алашаны джюгенинден тутуб тургъанлай, Хусей тюсюн билирге изледди.

— Оу, тохта, мен хариб, Петямданды! Хусей, джаным, керти къууанч келтирдинг, къор болайым былайгъа келген аякъларынга! Не джазады экен насыбсыз... Джарлы ёксюзно джанын джаратхан аллах кеси сакълагъанды. Хусей, энди уа табу этиб да окъуюм.

«Багъалы аначыгъым!

Эки джылны хапар билдирмей тургъаным ючюн кечмеклик тилейме. Ташдан, агъачдан да терсме. Алай а сен, нени да

кечнучю аначыгъым, мени бу адебсизлигимни да кечериксе, билеме. Огъай, мен сени унутуб турмагъанма. Джуртубуз ахырына таянган къара кюнледе атасыз, анасыз да болуб, кеси къарыуум кесиме джетмей, атылыб кългъан сагъатымда сен мени кёжюрек джылыуунга кысыб, къойнунда ёсдюргенсе. Мени атам да, анам да, эгечим да, къарнашым да, биринчи тегним да сен болгъанса. Менсиз ауузунга суу уртламагъанса, менсиз ашагъанынг ичинге джукъмагъанды.

Мени табхан къатынны ханары чыкыгъанында, кесинги тёздюрюб, мени тыймай бошладың. Ол заманда сени джюрегинге джара тюнгенни билеме. Къазауатны заманында аджашхан анамы да сени кючюнг бла табдым. Багъалы аначыгъым! Ай тургъунчу, тапсыкъ болуб чыдаялмай, ызыма къайтыб келирге таукел болуб, сеннге письмо джаздым. Аны экинчи кюнюнде мени аскерге алдыла. Владивостокну къатында кьуллукъ эте ме. Барама деб ётюрюкю болгъанымы, аскерге узакъ джерге тюшгеними хапарын билдириб, сени джюрегинги кыйнамаз ючюн, кесими чыдатыб, джазмай тургъанма. Саулугъум игиди. Кьуллугъума айыб табмайдыла. Багъалы анам! Он кюннге юйге нерге айтхандыла. Мени энди эки анам барды. Къайсыгъызгъа барлыкъма, деб сагъыш этмейме. Мен билген — биринчи анам сенсе, сеннге барлыкъма. Барлыкъ кюнюмю билдирликме. Сени Петянг».

Къанитатны уллу къара кёзлери суудан толуб, джыламукълары бетин джуууб, къагъытха акъдыла. Къанитат, къара джаулугъуну къанаты бла кёзлерине узала:

— Огъай, аллах мени энтда унутмагъанды, анга мен аллай бир не ашхылыкъ этген болурма... — деб бир кесекге сагъышланды. Дагъыда мылы кёзлери джылтыраб, бетине джарыкъ ургъапча болду. Хусей, аны бетини тюрленнгенин сынаб, башын булгъаб, не айтыргъа билмеди.

— Къанитат, шо этинг, дженинг болмагъан, тилинг, дининг башха бир кенг адамгъа кёлюнг бламы эте тураса былай? Со-ра кесинг табхан сабийге кълалай этерик эдинг да?.. Тиширу-ланы джыламукълары асыры учхара джерде джыйылыб тура болурла дейме. Къачхы кюнча, бузулургъа хазыр турасыз, — деди ол.

Къанитат, узакъдан келген, багъалы къагъытны кюйнуна сугъуб:

— Хусей, мен аны суйгенча, сен табхан балаларынгы сюе эсенг, мен сюек-сюек болайым.. Аны юсчюю чапыргъан сагъатчыгъын кезюнге бир кергюзчю.. Бегими джыламукъ кюйдюрюб, ашдан-суудан айырылыб, джукъуну ташлаб, мен аны элтмеген юй къалмады! Сен «тил, дин» деб селешесе. Ана бла баланы арасында ала джукъ да тюлдюле. Ана бла балагъа тылмач керек болмайды. Аланы тылмачлары биргелеринеди. Джюрекди алагъа тылмачлыкъ этген. Огъай, Хусей, сен сагъыш этмей селеше тураса. Атылыб къалгъан кюнюмде, мени тилими билмегенле да «Ел алай» деб къояргъамы керекдиле? Адам къатында адам ёлмейди, деб нек айтылады сора?... 16 джылны мен аны бауурумда ёсдюргенме. Ий, Хусей... Керти келир деймисе? Ах, меннге аллай насыб къайда... Кёлюмю ала тургъанлыгъы болур, насыбсыз, халалдан ёлген бир эди...

— Къанитат, аллах аны къолундан алмасын. Эшта, къууанч хапар келтиргениме энди ишегинг болмаз, — деб Хусей, сагъышланыб тургъан башын ёрге кёлтюрюб, сол къолун атджерни къашына илиндириб, чынгаб юсюне минди. Бойнун къайырыб, алаша джоргъалаб арбаздан чыкъды.

Арадан ийыкъ озгъунчу, почтада ишлеген къызчыкъ:

— Къанитат, ий бир зат сорайым: Петр Голубков деб таныгъан адамынг бармыды? Аны билирге иш этиб келе турама, — деди.

— Барды.

— А къыз, кимди ол? Барама деб телеграмма бергенди.

— Оу, кертими айтаса?

— Сора аны бламы алдарыкъма..

— Аны айтхан аузунга къор болайым!.. Сюйюмчюлююнг хазырды. Хайырсыз, алай нек къарайса, ол мени джашымды, — деб Къанитат аны къолунда къагъытчыкъгъа мыллык атды. Къызчыкъ, не айтыргъа билмей, сейирсиниб:

— А къыз, тохта, мен айтханны ангыламагъанса. Голубков джазады. Аны ангылаймыса? — деб ышарды.

— Ангылайма, ангылай!.. Петяданды. Ол менкиди. Келиб къалыргъа башлагъанды, — деб, къууаннгандан Къанитат

кып-кызыл кызарыб, нохта бау излей, кюбюрчегин ачды.

Къызчыкъ, къараб туруб:

— Къанитат, ий кёлюнг бла сёлеше тургъанча кёреме. Телеграмма келгенли бююн юч кюн. Джангылыч затды деб, сан этмей тургъанма, — деди. Къанитат, бери айланыб, не эсе да айтыргъа башлагъанлай, эшик къагъылды.

Къанитат, гузаба атлаб, эшикни ачды. Аскер кийимлери бла узун джаш, бал бетли саргъылдым чачы картузуну тюбюнден къарай, чемоданны атыб:

— Ма-а-ма!.. — деб гузаба атлаб, Къанитатны къаты къу-чакълады.

Къанитат, эки къолун аны бойнундан алмай, къаты къысыб тургъанлай:

— Джашым, келиб къалдынг да, энди ненги да кечеме. Умут юзюб тура эдим, — деб джыламсырады.

— Анасын, юйюн унутхан боламыды?! Башыма бошлукъ табханлай, ма джетдим.

— Не бла келдинг, балам?

— Учуб. Джолгъа тюнене чыкъгъан эдим.

Къызчыкъ, экисине да кёзюу къараб, ышарыб:

— Къанитат, кеч мени. Баланг бла джашар кюнюнг кёб болсун! — деб, сейирсиниб, чыгъыб кетди.

1. Письмода не хапар джазылады?

2. Петя бла Къанитат къалай тубешдиле?

3. Текстде тенгleshдирилени табыгъыз.

4. План салыб, анга кёре, хапарын айтыгъыз.

5. «Эки ананы джашы» неда «Шохлукъ» деб сочинение джазыгъыз.

ЛИТЕРАТУРА ЧЫГЪАРМАНЫ ГЕРОЮ

Суратлау чыгъармада кёрюннген, кесини энчи шартлары бла, халиси бла белгиленнген адамгъа *чыгъарманы герою* дейдиле.

Халисинде кесини заманыны шартларын джюрютген, къылыгъы башхалагъа юлгю болгъан ашхы адамгъа иги халили (асыл) герой дейдиле.

Кесни халисинде чирик адетлени джюрютген, чюйре кылыгы болган, халкыга, Ата джуртха сууукъ кырагъан адамга осал халили (асылсыз) герой дейдиле.

ДЖЕРНИ ДЖАШ ИЕЛЕРИ

«Къарчаны юйдегиси» повестден

Байрамукъланы Халимат

Джандет эртденбла ийнек сауа турганлай, келини Кемисхан, Хусейни анасы, шыбла урганча, арбазга кирди.

— Анабыз, Хусей сизде джатама деб кетген эди бюгече, не болду? — деб сорду.

— Майна джатыб турады, хариб. Кеч келгенди, уятма, — деди Джандет.

Кемисхан, юйге киргенинде, школга хазырлана айланган Мурат болмаса, кишини кермедн. Мурат Муслиматны ишге кетгенин айтды. Хусейни уа кермегенме, деди.

Кемисхан аузуна, тилине не келе эсе да, кыйын анасына, джашына да кую, арбаздан атылыб чыкды.

— Джарлы Асланны сеннге тюбеген кюн огъуна да кзуруган эди насыбы, — дей, Джандет андан юйде джатыб кыатган Хусейни думп болуб квалганына сейирсинди.

Ол кезюуде уа Хусей конторну аллына ашыгыб джетди. «Менден алга келген бармыды эке», деб ичине киргенлей, Сеит бла Хамидни керюб, саламлашды. Аны ызындан да бир талай джаш кирдиле. Алай бла кысха заманны ичинде джарым джюз адам кзуралды. Эки джюк машина, арбала да келдиле.

— Машина адамланы ташый башласын. Ала, планнга кере, фундамент сала тебресинле. Кзурулуш техник Юнус бла плотник Джамболат таймаздан юслеринде боллукъдула, — деб Сеит, Хамидге алай айта, хурджунундан бир кыагытны чыгъарыб кыарады.

— Мен да, бу джол барлыкъла бла барыб, анда кыарасам, иги болурму, Сеит? — деди Хамид.

— Хо, тюз айтаса, — деб Сент, кягъытындан кёзюн айырмай, разылыгъын билдирди.

Экиси да эшикге чыкъдыла. Джашла, кызыла да, ишге джараулу кийиниб, таугъа чыгъаргъа кёзюулерин алгъандыла. Буйрукъ сакълаб тургън машинаны кабинасында кызыл кумачны юсюне «Коммунизмни ишлеген джаш тёлюге махтау» деген лозунг джазылыб тагъылгъанды. Бир машинаны капотуна да «КПСС-ге махтау!» деген сёзле джазылгъандыла. Аланы къайсыла джазгъанларын не Сент, не Хамид билмедиле. Ал машина бла барлыкъла кимле болгъанларын Хамид кягъытха джазыб, джыйылгъанлагъа окъуду. Ала, машинагъа эрлай миниб-миниб, джырны кютурта сакълайдыла.

Элде эртденнгиде ийнек, бузоу кыстагъан да, башха иши болуб юден чыкъгъан да таугъа барлыкъ адамла бла былайгъа джыйылгъандыла. Джаш кяуумну джарыкълыгъы, джырлагъаны, машиналада лозунгла — бары кёлюнго кёлтюрюб, бир тукъум бир учундурады. «Насыблыла. Бусагъат заманда алача джаш болуб бир къалыр эди, нги сагъан», — деб алайдагъы бир кяуум уллайгъан адамны кёлюне келеди.

Таугъа бу машина бла чыкмагъанла алагъа ауузларигъа бла маршны согъуб башладыла. Алай олсагъат къайсы эсе да клубдан келтириб, Абидатха кьобузну тутдурду. Ол согъа башлагъанлай, харс тауушла уллу болдула. Машинагъа эртдеден кьонуб тургъанла, тепсерге кёллери ачылыб, чынгаб-чынгаб джерге тюшдюле.

— Бу ишни алгъа башлагъанла алгъа тепсесинле, — деди къайсы эсе да.

— Ала барысы бирден чыкъсала, ким харс уруб, ким кьобуз согъарыкьды сора?

— Комсомол башлагъаны себебли, Хамид чыкъсын.

— Керти айтады, керти айтады! — деб Химидни тартыб арагъа атдыла.

Аны бла тепсерге Нинаны чыгъардыла. Ол къарачайча тепсерге уста эди. Экисини кёзлери бир-бирине джетгенлей, бетлери кызардыла. Алай болса да: «Эй, марджа, харс», — деб, Хамид бир-эки тегерек айланыб, андан сора, Нинагъа черс бергенча, аллына бир кере ийилиб, санларын ойнатыб тебрес-

ди. Аны аякълары этмеген бир амал кълмады: бир кзуру бармакъларыны учлары бла тепсейди, бир инчиклерин бошлаб, аякъларын кёзю-кёзю ойнатады, бир чалады, бир тюз тепсейди. Аны кътангы сингир санлары, тепсерге ишленгенча, тойгъа таб джарашадыла.

Нина андан артха кълмайды, тегаран тепсеген заманда бузмай джашны аякъларына къараб баргъаны бираз мусхам этеди. Мангылайына тюшюб тургъан бурмасын да юреннген кюлу бла ёрге эте, Хамид, кызгъа бюсюреу этиб, ортадан чыкъды. Аны ызындан экишер-ючюшер къауум болуб джашла, кызла талай кере чыгъыб-чыгъыб тепседиле. Ногъай джаш Сюююн а стемеге ариу баргъаны бла хар кимни уллу сейирсиндирди. Къобуз, харс ол огъай уллайгъанланы да силкиндирдиле. Аладан да бир къауумла тепседиле. Къолтугъундан тутуб келиб Сеитни да тепседиле.

Сагъат тогузгъа элде болуб алайгъа джыйылмагъан хазна адам кълмады. Комсомолчуланы хапары барына джетгенди. Бары да кюллары бла аланы ашырыгъа суюдиле.

Бу джол кетерикле биягъы машинагъа миндиле. Сеит колхозну конторуну балконундан джыйылгъанлагъа бир-эки сёз айтды.

— Джолдашла, — деди ол, не ючюн эсе да биягъы кызыл тышлы блокнотчугъун джан хурджунундан чыгъара. — Бюгюн сиз уллу магъанасы болгъан ишни башлайсыз. Бойнугъузгъа сыйлы борчну алгъансыз. Биз барыбыз да кюн сайын сизни ишигизни аллына къарарыкъбыз. Комсомол дунягъа туугъанлы бери не кыйын ишни да этиб, не ачы джаугъа да къаршычы барыб тургъанды. Алай бла аны сыйлы байрагъында бюгюн беш орден джашнайды. Коммунист партия сизге не уллу, не кыйын ишни да толу ышанады. Ашхы джолгъа, джолдашла! — деб сёз бошады. Анга харс урдула.

Машина гюрюлдеб тебрегенлей:

— Тохтагъыз, тохтагъыз! — деб бир таууш чыкъды. Ол Хусейни анасы Кемисхан эди. Эки чынасы бла адамланы арыбери тюрте, ёшюн уруш эте, кёзлери бла Хамидни табыб, ол аны юсюне джанды:

— Ёлетден кългъанча, джаны балахдан кючден кългъан-

ды баламы, юйюмден эрек этиб нек айланаса, не ишинг барды, ишинги сыннга саллыкъ, мени баламмы бай этерикди, окъур-гъа барлыкъ джерине нймей, тууарчымы этериксе аны?! — деб аузуна келгенни къуйду.

— Аркъа джиклерим къалтырайдыла, Кемисхан, джанынга болайым, джангыз джанны къаргъама, — деб Хамидни анасы Залихат билегине тийди.

Ачыуланыб тургъан Кемисхан, Залихатны сан этмей, «Къой, Кемисхан, сёлешме алай артыкъ», — деб сёз къошхан адамлагъа:

— Менде не карыгъыз барды, бастагъыз болмагъан джерге къалагъызгъызны урмагъыз, — деб адамланы ичлеринде джашын излер къайгъылы болду.

Ол а машинада эди. Асыры уялгъандан джерге кирирча болуб, башын ёрге кёлтюралмай, тюшдю. Анасыны къолтугъундан алды. Тёгерекдегилеге уа:

— Мен терсеме, анама джукъ билдирмей, къарт анамладан тебреб къалгъанма да, — деди.

— Билдирсенг этери да алай боллукъ эди аны, — деб бир джаш сёз къошду.

— Этиуде этилгин сен огъесе, мени къой да бурнуңгу сюрте бил, — деб Кемисхан, анга да адебсиз джууаб этиб. Хусей аны къолтугъундан алыб баргъанына, къайтмаздан барды деб уллу кёллю болгъаны танылады. Адамланы орталарындан чыкъгъандан сора, Хусей:

— Анам, меннге балам дерик эсенг, хар заманда мени бетсиз этиюнго къой, алай тюл эсе уа...

— Не «алай тюл эсе уа?» Мени не бла къоркъутургъа умут этесе? Ашатыб, ичириб кесим тенгли бир этгенимден сора, меннге джууаб этибми башлагъанса? — деб джумдуругъун Хусейни аузу таба тиреди.

— Къоркъутмайма, анам, не зат ючюн этесе, айт.

— Кючден джанынг къалгъанды, юйюңде олтур дейме. Юйюңде ишинг төгюлюб тургъанлай, колхозгъа неге бараса? Колхоз сенсиз да джашарыкъды дейме! Менден эркинликсиз бир атлаб бир кёрейим мен сени!

— Анам, мен не этгеними кесим билеме. Аягъым сау бол-

гъанды. Мен сабий тюлме. Сау къал, — деб, Хусей эрлай барыб машинагъа олтурду. Хар ким къол силке, ашыра, машинаны ызындан джолгъа чыкъдыла.

— Хыйны этгендиле мени балама, ол меннге джууаб нек этеди, — деб джылай, Кемисхан, «мени джанлы адам бармыды экен» дегенча, эслетмей, тёрт джанына къарады. Алай а аны къайгъылы болгъан киши кёрмедиди.

— Сени ауузунга кирит тагъарча бир хыйны ким этер эди. — деб бир къарт кюлдю.

— Ол морт тишли ауузунг къабышсын огъесе! — деб Кемисхан аны да къабыды.

— А къыз, алай бетсиз къалай сёленесе, къартны къачын этмейин! Сени ауузунгу ким джуугъан болур эди экен. — деди бир къатын.

— Кемисхандан уят излеген, сен да тели кёреме, — деди анга бир уллайгъан тиширыу да. Кемисхан, аланы эшитмей, юйю таба айланыб кетди.

Таугъа баргъанланы ызларындан ууакъ-тюек кереклилерин да ашырдыла. Ферма ишлерге оноулашхандан сора, машина джашланы ары джол ишлерге, таш къазаргъа кюн сайын ташыб турады.

Фермачыла кетгенден сора, Сент да ат бла ызларындан таянды. Ол джангы ферма боллукъ джерге тюгел джетгичи, уллу харифле бла джазылыб, эки багъанагъа кенделен урулгъан къангада «Ленин атлы колхозну комсомолчу джаш тёлю фермасы» деген джазыуну окъуб: «Ой, аферимле», — дей, алагъа къууанды. Андан да арлакъда, къызыл къумачда: «Къыха болджалгъа ферманы битдирирге!», «Борч алдынг — аны толтур!» деген джазыуланы да окъуду. «Была эталмаз зат болмаз», — дей, Сент атындан тюшдю. Хусей, джетиб аны ёзенгисин тутуб тюшюргенлей, атын элтиб джабышмакъ кёкениге плиндирди. «Джашчыкъны анасы Кемисхан унукъдуруб турады ансы, бу хар нени эсгерген акъыллы джашчыкъды. Анасы бла сёлеширге керекди, алай а анга не сёз ангылатырыкъса? Аны ёмюрю алайлай кетиб къаллыкъ болур», — деди Сент кеси аллына.

Кесек заманнга былайы стауат болгъанды. Тёрт гетеп шатыр къурулгъанды. Шатырла тарлыкъ этедиле деб, Сент анга

да бир тыхсыды. Арлакъда уллу ташны джанында тютюн чыгъады. Азыкъ бишире болурла. Фермагъа керекли таш, агъач да джер-джерде джыйылыбды. Юнюсю планына кёре, бир къауумла юй тублени бичиб башлагъандыла. Бу затланы барын да Сент кенгден кёрюб: «Аферим джашлагъа, аферим Хамидге!» — дей, джарыб келеди.

— Иш къолай болсун, джигитле! — деб ол ишлей тургъан джашланы къатларына барды.

— Ой, сау бол, Сент, сау кел! — деб джашла джарыкъ саламлашдыла.

— Да сиз башлар керекли тургъанды ансы, андан бери беш ферма да битерик кёре эдим.

— Тейри, къолларыбыз бюгюн къолай къымылдаялмайдыла. Юренмегенибизге болур, — деди Сюйюн.

— Қъайгъырмаз, кёл къоркъакъ да, къол батыр, дейдиле.

Ишлегенлери кёллерине джетмесе да, джашланы къоллары тире къымылдайдыла, ауузлары да тохтамайды: накъырдалары, къюкюлер, джырлары, оюнлары иш къоратыргъа болуша, хар кимни кёзюн ачады.

Сент шатырны джарашдыргъанларына къарады, отунига, суугъа эс бёлдю. От этиле тургъан джерге барыб, къызла бла джылы саламлашды. Эки от агъачда эки уллу къазан къайнайды. Қъызла гырджынма дегенни этиб къалагъандыла. «Колхозну ётмек этнучю юйю болмагъаны къалай аманды», — деди ичинден бнягъы Сент. Алай а дагъыда кеси кесине: «Тохта, не да болур, къош да бара-бара тюзеледи», — деди.

— Қъызла, къайсыгъыз устасыз ашарыкъ этерге?

— Барыбыз да оу бла шаубуз, тоба, — деб Зурият, табадан гырджынны чыгъара, Сентге да, тенглерине да къарай, джууаб берди.

— Да энчи юй болсагъыз, къалай боллукъду да сора? — деб Сент накъырда этди.

— Экинчи кюнубюзде къоюлуб келлик болурбуз, — деб ышарды Нина.

Бары да къюдюле.

— Баргъан джашларыгъыз бек суйсселе, сизни къыйнамай, кеслери ушхуур этиб турлукъдула, — деди Сент.

— Суу алыргъа ийлыкъгъанла ушхуур бек да этерле, — деди накъырдачы Зурият.

— Этмегенге барма да къал, — деди Хабий.

— Айхай бармай... — деб Зурият джууаб бергенлей, бары да харх болдула.

— Къызла, азыкъ бла хар кимни иги баджарыгъыз, ансы эки ара къолайсыз болса, иш бармаучусун билесиз, — деди Сеит, алайдан кете.

— Хо, бизге джетдириб барыгъыз ансы, биз аланы чий, биш болса да, сыйлай билирбиз, — дедиле къызла.

Сеит биягъы джашла таба бурулду. Табсыз салгъан ташларын Джамболат бла Ююс таб салдыра, джангыдан къалата, джашла межам тюбно саладыла.

— Дженгил узата киригиз. Сиз былай бериу бла беш айгъа да битдиралмазсыз, — деб Сюйюн, мангылайындан терни сюрте, таш узатханлагъа ачыуланды.

— Тепсейми турабыз экен биз?

— Тепсеген огъуна эт, дженгил келтир ансы.

«Дженгил, деменгили» деген сёзле былайгъа ие болуб башлагъанларын Сеит ангылады. Аладан сора дунияны башында сёз болмагъанча, хар кимни ауузунда бу эки сёз къалгъанды. Къызла ушхуурну дженгил, деменгили этерге излейдиле, тылдан этген джашла бир-бирине, «Тылданны деменгили эт, дженгил бер», дейдиле, юй туб салгъанла аныча айтадыла, таш узатханла да аладан быттырдыла, «ай аферим былагъа», деб Сеит къууанады.

Къарангыдан кёз байланнгынчы ишледиле. Андан сора шатырланы алларында къырдышха олтуруб, ингир азыкъгъа джарашдыла.

Кёзюу джетгинчи, Сеит бла Хамид, бир джерде олтуруб, ишни юсюнден сёлешдиле.

— Сиз къалай керекли затны этгенигизни билемисиз? Ол эки фермагъа сауар малларыбыз сыйынмай, бусагъатда жангы ферма да ишлеялмай, тели болуб тура эдик. Хар бир ийнек саууучуну ийнек саны мардадан артыкъды. Сора сютню планын къайдан толтурлукъса? Межам тарлыкъ бла адам къол азлыкъ бу иште бизни артха созгъан эди, — деди Сеит.

— Биз колхозну алгъа чыгъарыб иерикбиз деб, бююн мен да ышандыралмайма, Сеит. Ким биледи. Алай а ишибизни не джаны бла да сюзюб, къолгъа алай алгъанбыз. Бет джоймазбыз деб акъыл алайды. Комсомолчула, барыбыз бир тилли болуб, джетиджыллыкъны ал ташларын колхозда кесибиз салмай, окъургъа бармазбыз, дегенбиз.

— Окъургъа кетгенле да болдула шойду да?

— Ишлегенлерине къагъытлары болмай, къёбюсю къайтыб келгенди.

— Бу фермада ишлегенледен бир къауумун кесибиз стипендия бериб окъутурбуз. Энди аллай мадарыбыз боллукъду.

— Тейри, алда боллукъ джашауубуз эсге тюссе, хар не ишни да кесим этиб къояйым деб учунаса. Ма быланы былай учундургъан да олду, — деб Хамид олтургъанланы кёзлери бла аулады.

Сеит бла Хамид ушакъгъа къызыб, алларында шорпаны суутхандыла. Къалгъанла уа эт юлюшлерин огъуна тындырыб барадыла. Шынкъарт отну джарыгъы бла джашланы джая эринлерини джылтырагъанларын эслеб, къызла:

— Сеит, не да эт, бизни джашлагъа бирер сакъаллыкъ этдириб ий, — деб къюлмей, ышармай айтсала да, джашла, ангылаб, харх болдула.

Хар ким, иги ушхууур этгенлери ючюн, къызлагъа бюсюреу эте, бирем-бирем къоба башладыла. Къобхан-къобхан юй тюбю тегерегине айланады. Алай айлана да олтура, бары былайгъа джыйылдыла.

— Анда-мында къалгъан бар эсегиз да, келигиз, марджа, олтуругъуз оюлукъ тюдю, кёлтюрлюкдю, — деди Сююн.

— Да Тохтар бла сен ишлеген къоркъмай оюламыды, — деб къюдюле. Сеит да алайгъа барды. Бир къауумланы ауузларында папирослары къарангыда джылтырайдыла.

— Сизни бююн ишлегенигизге бир сёз джокъду. Элден да кеч келгенлей, эки-юч мекамны тюбюн башлагъансыз, — дей Сеит кетерге тебреди. Эки джаш, отлай тургъан атын келтириб, ёзенгисин тутуб миндирдиле.

— Кечегиде бара айланмай, мында къалсанг а, къызланы бир шатырларын сыйырыр эдик, — деди Хамид анга.

— Эл джууукъду, джеталмаймы кьаллыкьма, ашхы кечели болугъуз, — деб, Сеит атын джолгъа бурду.

— Ашхы джолгъа бар, Сеит.

Бары, бир джерге джоппу джыйылыб, Сеит кетгенден сора да ишни дженгил бардыруну юсюнден оюмлашдыла.

— Бююн майны онбешиди. Июлну аягъына баш ишлени бошаргъа керекбиз. Энди, Хамид, тамбла къалай тукъум ишлерикбиз, оноу эт, — деди Ваня Сорокин.

— Оноу барыбыз да этейик, — деди Хамид. — Бу къызла турлукъ юйню Джамболатны усталыгъы бла тамбла къабыргъаларын къалаб башларгъа керекди. Ишге Петро башчылыкъ этсин...

— Этсин деб айтыу тынчды. Алай а хар не зат да айтыуча болуб кьалмайды, — деб мурулдады Хызыр.

— Этмесенг, иш кеси аллына иги да болмайды, — деди анга къызланы бири.

— Колхозну кючу джетерикди, ишчиле тутсун да ишлетсин, — деди биягъы.

— Сен да сыртынгдан тюшюб, атангы бойнуна миниб турлукъ эдинг. Алаймыды? Сени бери зор бла киши келтирген болмаз да, — деди Хызырны халисин билген Шамил.

— Сенден азмы ишлегенме мен бююн? — деди Хызыр.

— Шо, аз-кёб эсе да, муну хакъын беригиз да, ызындан маршны да согъуб бир ашырыгъыз, — деб къайсы эсе да алай айтханлай, бары да кюлдюле. Хызыр, киштикден кьоркьгъан чычханча, джыйырылды.

— Хусей бригадасы бла бузоу орунну тюбюн салсын. Бир къауумубуз да, Тохтарны башчылыгъы бла, джашла турлукъ юйню къаласын. Къызла да ушхуурну баджарсынла, — деб Хамид оноу этди. — Джатыгъыз, тынчайыгъыз, — деб, кесн орнун кёлтюре барыб, гитче дуппурчукъну джанында салды. Джашла бары да эшикте джатыб, шатырланы къызлагъа кьойдула.

— Къызла, джангы джерде не тюш кёргенгизни айтыргъа унутмагъыз, — деб биягъы Шамил накъырда этди.

Хар ким орнун къырдышха салыб джатханды. Хамид джатса да, кёзюне джукъу кирмейди. Кечени шошлугъу бла аны

джюрегини тынгысызлыгы бир-бирине келишмейдиле. Къыз-ланы шатырларындан кюлген тауушла чыгъа туруб, сора бир-раздан тохтадыла. Джашла уа хурулдаб джукълайдыла.

Хамидни башында кѳб сагъышы болса да, не кесек да шыкъырт эшитгенлей, къулакъ салады. Кечегн хауада биттирле бир-бирде бетинге къанатларын ышый учадыла. Джукълагъан-ланы юслерин мутхуз джарыта, къарангыда джылтырауукъ къамыжакъла да кѳрюнедиле.

Ай алкъын чыкъмагъанды. Ёре турукъладан къобарыл-гъан джаркъала отда тюгел кюйюб бошамагъандыла. Хамид, тюз сыртындан тюшюб, эки къолун башына салгъанды. Кечени къарангысына кѳзлерин къысмай къарайды. «Айтхан сѳзюбюзге толу болалырбызмы? Мекаямланы башларын джабаргъа шифер джокъ!» — деб джюрегн экили болду...

Кюн башлагъа аяз къакъгъанды. Минги Тау тѳннесп, алтын суугъа алынганча, саргъалгъанды. Хар не шошду. Ол шошлукъну бузама деб къоркъгъанча, къулакъ суучукъ тауушсуз акъырын барады.

Былайгъа алкъын кюн тиймегенди. Джерге хурмет салыб тургъан джашил кырдыкны юсю алкъын мылды. Анда-мында баппаханчыкъла саргъала, кѳзюнгю алдайдыла. Алай а бусагъатда былайда ала къайгъылы киши джокъду...

Хар ким ишинде къызыу ишлейди. Джамболат, барына кѳзюу бара, арыгъанды. «Шайтанлача, дженгил къымылдайдыла. Бети къара болгъа эди, аланы киши озмаса».

Юнос, салгъан планындан джукъ не артыкъ, не кем болады деб къоркъгъанча, тынгысыз айланады. Аны алминн бетине ушаш хурметли джаш бетин кѳзлюкле бироз уллуракъ кѳргюзтедиле. Ол, кече да юйюне энмей, мында къалгъанды.

— Бизни ѳмюр джангы затла ишлеуно ѳмюрюдю. Ишлегенн-бизни биз ѳмюрлюкге ишлейбиз. Ол себебден деменгили, ариу, таб болургъа керекди, — деб Юнос ол сѳзлени пенча кере да айтады.

Юнос, ишин деменгили этген бла бирча, элде бу усталыкъгъа кѳбленн юретеди. Эртденблагъа къуру юй тюбле болмаса, башха джукъ болмагъан джерледе мекам къабыргъала ѳсс башладыла. Шамил А. Островскийни «Бизге джолла бары да

ачыкдыла» деген джырын джырлаб башлады. Ишлей тургъан ла бары анга кьошулдула. Алагъа къаяла да эжиу этедиле. Джашла тюгел джырны аягъына да джетгинчи, «эжиу этген алай тюлдю, ма былайды» дегенча, андан узакъ болмай, тоб атылгъан тауушча, бир таууш ашитилди. Хар ким, кьулагъы сангсыб, ызына къарагъанында, къаяланы башларында, тубаны ичинде аджашхан къанатлылача, букъу къатыш кёкге чыкъгъан ташланы кёрдюле. Ферманы ишлей тургъанла бу тауушдан илгенселе да, ташлары бошала тебрегенлей, джангыдан таш атдырыб башлагъан бригадагъа разы болдула.

Къабыргъала адамны тюгел белине джетгинчи, таш бериучю машина къуйгъучуна да машок гардошну салыб элден келди.

Бнягъы тынгысыз Джамболат, келиб, джашланы да тынгысыз этди.

— Майна, тейри аллыкъла, шурну тюз тартмагъансыз да къабыргъаны белкъау къалаб барасыз. Мени къарт кёзлерим чакълы бир кёрмеймисиз? — деди Джамболат, бир кьолу бла драп къапталыны этегин къарасауут бояулу белибаууна къайыра, бир кьолуну орта бармагъы бла да къабыргъаны кёргозте.

— Энди не этебиз да, акка? — деди Петро.

— Акка энтда сизни акка болуб кёргюнчю джашаргъа умут этеди. Энди джашаб башлагъанбыз акка къауум. Сиз, къайнайсыз, туугъанлай кампетге, къалачха туугъансыз. Бнз... — Джамболат алай башласа, тохтатхан кыйын болгъанын биледиле.

— Джамболат, энди къалай этебиз? — деб Тохтар тилеген халда сорду.

Ол тилекде «сёлешгенинги бусагъатда бир кьой да, къалай этебиз, бир айт» деген магъана ангылашынады.

— Башында эки тизгинни ызына седретигиз, — деди Джамболат.

Джашла, мыдахдан ауузларындан сёзлери чыкмай, ташланы бир-бир кьобарыб башладыла. «Биз окъугъан заманда да сохта бригадала болсала, былай этерик болмаз эдик», — деб Тохтарны кёлуне алай келди. Бир сагъатны ичине кьобарык ташланы кьобарыб, джашла, Джамболат айтханча, тюз къалай башладыла.

Джамболат, джашланы арыгъанларын таныб:

— Солугъан да этигиз, марджа, джашла, — деди.

Тюзю, бир кере терс къалаб, джангыдан аны да тюз къалай тургъунчу джашланы тер кебдирликлери, солурлары да келгенди. Джашла, бирем-бирем ёрлеб, мийик джити дуппурну башында олтурдула. Былайдан Минги Тау кёрюнеди. Аны башында сынгар бир булут да джокъду.

Шамил, Минги Таугъа кёзюн чыракъ джибериб, «Минги Тау» деген джырны джырлаб башлады.

Сен кёкге джете мийиксе
Башха тауланы ичинде,
Мияла кибик джылтырай,
Къанга бузларынг юсюнде.
Юсюнде барды акъ тонунг —
Сен джай да, къыш да киесе,
Кюн бузулургъа тебресе,
Боран этерге сюесе...

Фермачыла, джырны бошаб, солугъан да этиб, джангыдан ишге кирдиле.

Джамболат, Петровну звеносуна баргъанында, Юнусну да анда кёрдю. Ол, джашлагъа нелени эсе да кёргюзе, юретеди. Тохтар бла Петро бир-бирин социалист эришиуге чакъырыб ишлегенлерин Джамболат да биледи. Алай а, бу хорларыкъды. бу артха къаллыкъды деб, бирин да айыралмайды. Айырыргъа да къыйынды. Нек десенг, экиси да ишге бирча мыллык атыб кюрешген эриш къапчыкъладыла. Алай а иш тынч болмагъаны аланы терлеб тургъан бетлеринде да белгилиди. Аны юсюне да экисини да къоллары, таи къысыдыра, джара болгъандыла...

Петро тюрюнден берилген ташны эки къолу бла алады. Аны ары-бери айландырыб, дукъуш-мукъушун эсеблегенден сора, салыныб келген тизгинни къыйырына орнатады. Ол ишнин юсюнде кёб тюрлю халгъа киреди. Ишлеб баргъан хунасыны къынгырына, тюзюне къараргъа энишге ийилсе, сары джумшакъ чачы мангылайындан энишге озуб, къызныкъылача,

ингичке къашларын джабады. Ташны сынарын сынаб салса, башын силкиб чачын артына ата, «бу да кетди» дегенча, тюбюнден ташны узатыб келген машинагъа, адамгъача, кѳз кысыб, ышарады.

Кюнорта азыкъ битгенин билдире, темир къагъылды. Звенода джашланы бир къауумлары ишни къоя башладыла. Петро, Тохтар бла Хусейни звеноларына кѳз джетдире, аланы азыкъгъа тохтар акъыллары болмагъанын ангылады. Ишни къоюб азыкъгъа кетмедиле.

— Къызланы юйлерин ишлейбиз сора, ала бизге мамат ашны бери келтирлик болурла, — деди къайсы эсе да.

— Иги къууаныб сакъла...

Къызла джашланы алларына не бек къараб кюрешидиле эселе да бир джангызы ашаргъа келмедиле. Бир-бирине эришиб тургъанларын ангылаб, сора юч къауумгъа да ушхуур алыб бардыла. Джашла, дагъыда бирге тохтамай, бир-бир келиб ашадыла.

Хамид, джашлагъа башчылыкъ этгени бла бирча, кеси да тохтаусуз ишлейди. Фермагъа керекли затланы хазырлагъынчы, аны не кечеси, не кюню болмай айланганды. Алай болса да мекамланы башларын джабар зат алкъын табылмагъанды: район организациялагъа ненча кере барсала да, ал бурун юй мекамланы башларын джабмай, фермалагъа кѳзюу джетерик тюлдю, деб къоядыла. Тюз айтханларын Хамид да, къайсы да биледиле, алай а комсомол ферманы башын салам бла джабаргъа болалмайдыла. Ма бусагъатда да экиджюз бузоугъа орунну тюбюу сала, Хамидни сагъышы олду. Не да этиб, не къошун, не шифер табаргъа керекди дей, акъ сызла баргъан кѳк кѳлегини дженглерин ѳрге къайырыб, ташны ары-берибура, аны таб къабар джерин излей, хунагъа орнатды. Дагъыда джерде ташладан сайлаб алыб, ол ташны джанына салды. Хамидни хар къымылдагъаны оюм, эсеб этиб ишлегенин тапытады. Ата, къарнаш орнуна да кеси къалыб, ол гитчеликден огъуна иште чыныкыгъанды.

Чырайында бир бузгъан джери джокъду: тюз бурну, узун, къысха да болмагъан джаякълары, таймаздан кюле тургъан кѳзлери себебли. Джаубалары кеслери ичлеринде да аны эм

ариуладан бирине санайдыла: Қъолунда ишине кесни бермеклик аны ол суююмлю бетине бир тукъум бир хурмет тѣкгенди. Таш къазгъан заманда баш бармагъын эки ташны арасында къоюб эзген эди. Ол байланыбды. Аны ючюн да къарамай, ишин рахат бардырады. Қъатындагъы Ваня Сорокин, ууакъууакъ Хамидге кѣз джетди, аныча ишлерге къорешеди.

Юнус иги кесекден бери Хусейни къатында суюлюбди. Хусей аны эслемейди. Белни тюзетирге излемей, танг атханлы муруккусуз ишлейди. Қъарт атасы Қъарча бла, атасы Аслан бла бирге сабанда, малда, биченде да бола тургъанды. «Ишлерге юрен, ишлемегенни сыйы джокъду», — деген сѣзленн Хусей къуру да эшитиученди. Хусей Павел Қорчагинни не кюн окъуду, андан бери хар ишин анга ушатырға къорешеди. Бусагъатда аны башы ауругъандан чачылыб барады. Алай а «алкъын аякъларынгы юсюндесе» деб, ол кеси кесине кѣл эте ишлейди.

1. Джаш тѣлю колхозгъа ферма ишлеуде къалай къорешгенди? Айырылыб иги ишлегендени айтыгъыз.
2. Комсомолчула тенгликни къалай тутхандыла?
3. Сизни элде сохтала, джаш тѣлю ара мюлкде къалай урунадыла?
4. Хапарны планын салыгъыз, таб суратланган джерлерни табыгъыз.
5. Хапарда аты айтылгъан адамланы ишлерине, адамлыкъларына багъа беригиз.
6. Хапарны идея магъанасын ачыкълагъыз.

ДЖАЗГЪЫ ТАНГ

Боташланы Абидат

Кѣксюл кѣлегин салкъынлаб кийиб,
Джазгъы танг атар ышарыб, къюлюб,
Суююмюн чачар джерге ийилиб,
Къызыл этегин тѣгерек ийиб.

Мийик таулары сабыр олтургъан,
Юс байлыкълары келбет толтургъан,
Къарасанг, кѣрюб кѣзюнг тоймагъан,
Хар тюрлю джанла юсюнде ойшагъан.

Кириш тутушуб мийик таулань
Джашил чегетли кенг чатларында
Екюрюб чабхан субай буулары,
Шоркъулдаб акъгъан дарман суулары.

Тамаша таула хурмет келтирген,
Ич байлыкълары хазна бердирген,
Колхоз эм совхоз малла семирген,
Ичинден алтын, кюмюш тѳгюлген.

Эртден чыкъ тюшюб джайлыкъда хансла.
Кѳзлерин ачыб гокка ханс башла,
Колхоз сюрюуле сыртлагъа чыгъыб,
Сыбызгъы согъа сюрюучю джашла.

Танг джарыкъ бла къанатлычыкъла,
Джырлай башлайла, джаш тангны суююб.
Бу ариулукъгъа, тамаша халгъа
Джетди къызарыб, джарыкъ кюн тийиб.

Сейир дунягъа бютеуден къараб,
Ол алтын чачын алагъа тараб,
Хар ариу ёсген гокканы санаб,
Хауасы, суу саулукъгъа джараб.

Хауа алааматды бизни Кавказда,
Артыкъ да сейирд эртденни джазда.
Сенде ариулукъну къайда кѳрейим!
Мен сени кѳююб къалай кетейим!

1. Назмуну быллай кесеклерин белгилегиз: таула, джайлыкъ, къанатлыла, хауа.
2. Бетлендирилени, эпитетлени, метафораланы табыгъыз.
3. Бу текстге къаллай сурат салыргъа боллукъду?
4. Назмуну кесгин окъугъуз, азбар этигиз.

НАЗМУНУ КЪУРАЛЫУУ

Назмуда *тенгешдириуле, метафорала, эпитетле* кёб тю-бейдиле. Ала назмуну тилин кесгин этедиле. Андан сора да назмуну кесини энчи джоругъу барды: *метрика, строфика, рифма*.

Назму тизгинде джиклени, (бёлюмлени) саны тенгди — ёлчемн барды. Анга *метрика* дейдиле. Ю лгю:

Кёксюл кёлегин салкъынлаб, кийиб,	—10
Джазгъы танг атар ышарыб, кюлюб,	—10
Сюйюмюн чачар джерге ийилиб,	—10
Къызыл этегин тегерек ийиб.	—10

Хар тизгинде онушар джик барды

Магъана джаны бла бирикген талай назму тизгинге *строфа* дейдиле. Тёрт тизгинли бир строфады бу. Башха назмуланы строфаларында 6, 8, 10 тизгин болургъа да боллукъду.

Сёзлени ахырларыны бирчалыгъына неда ушашлыгъына *рифма* дейдиле. *Кюлюб — ийилиб — кийиб — ийиб* рифмаланган сёзледиле.

Тизгинлени бир-бирине байлайды рифма.

«Джазгъы танг» деген назмуну хар тизгининде ненча джик (бёлюм) болгъанын, рифмаланы табыгъыз. Бу текстде назму къурауну джоругъу сакъланамыды?

БИРИНЧИ МАЙГЪА

Эбзеланы Азрет

Джер джашил кийимин кийгенди,
Хауа ариу ийнсден толуб,
Кюн къыздырыб джити тийгенди,
Къышдан эсе кёб узун болуб.

Бююннгю кюн а — Биринчи майды,
Халкъ биригиб ёрге тургъанды,

Тизгинлерин кючлю бегите,
Къанатларын кенгиге кенгерте,

Джыйылалла миллионла, джюзле
Сау дуняда ёхтем байрамгъа.
Ишчи-элли бирикген сёзле
Джазылалла сыйлы байракъгъа.

Урунган халкъ сау джер юсюнде
Биринчи май джырланы джырлайды,
Эркинлик байракъны тюбюнде
Мени Ата джуртум бек джашнайды.

Хар миллетни тилинде джырланады
Сыйлы Майны къууанч джырлары,
Джуртумда хорламла къатланады,
Къууанчдан толуду джыллары.

Джер джюзюню урунган халкъы
Сеннге къарайды, кенг Джуртум,
Чёгюч ургъан эм тутхан чалкъы:
— Сеннге, — деди, — эм баиш умутум.

Была бары сенде кърелле
Къууанчлы джашауну, тенгликни,
Кюреширге ант этедиле,
Алгъынчы толу эркинликни.

Мени халкъым да сёз береди
Чырт таймазгъа ленинчи джолдан,
Аны байрагъын кёлтюргенди
Джибермезге ёмюрге къолдан.

Халкъгъа насыб джашау туудура,
Партиябыз башчылыкъ этеди,
Хорламдан хорламгъа бардыра,
Алгъа, коммунизмге элтеди.

1. Урунганла бизни къралда Биринчи майны байрамыш къалай белги-
лейдиле.

2. Назмуну кесгин окъургъа юренингиз.

ХОЧАЛАЙ БЛА ХУР-ХУР

Х а п а р

Батчаланы Мусса

Эшекчикни эки къулагъы узун, кёксюл гыбыты базыкъ,
аякълары ингичкедиле. Джюгю ауур. Сегиз артмакъда — сау
джыйыннга бир ийыкъгъа гырджын азыкъ, эки фляга суу,
аланы юсюне да Хочалай къошулуб, басхандыла аны сыртын.

Хочалайны хар чуругъу бирер пуд, гауушу ачы, къолунда
къаты эшилген къамчи.

— Лё-чух! Огъурсуз, лё-чух, — деб ашыкъдырады кёк эше-
гин Хочалай.

Огъурсузну кёзлери джукъ кёрмейдиле. Анасындан къарау
сокъур туугъанды. Атына да Огъурсуз аталгъанды, андан

огъурлу эшек джокъ эсе да дуняда. Хочалай къамчисин иш-летмейди. Огъурсуз, къарыуун, кючюн аямай, тири атлайды ташлы джолда. Сары туякъла джерни къызыу басадыла.

— Керексизге къыйнама, аяусуз этме, гюнахы да, сууабы да сеникиди, — деб тутдургъан эди Огъурсузну джюгенинден Хочалайгъа атасы эшекчикни базардан келтирген кюн.

Учхараракъ къарагъан джолоучу тюбесе, бусагъатда Хочалайгъа айыб салыргъа да болур, эшекге къаланыб барады, кеси кесин элталмай деб.

Салмасын айыб. Адам тилни билсе, былай айтыр эди анга Огъурсуз:

— Эй, джолоучу, айыб этме Хочалайгъа, Хочалай аман джаш тюлдо. Керексизге къыйнамайды, хатерими кѳреди. Кюн чыкъгъандан башлаб, бусагъатха дери мени башымдан тартыб келгенди. Бусагъатда уа кюн исси, чурукълары ауур. Солусун сыртымда бир кесек. Къызыл ташлагъа джетсек, ол тер тѳгерикди, мен а джашил кырдыкга джайыллыкъма.

— Ай, сау болгъун, ангыламагъанынг джокъду, — дейди Хочалай, Огъурсузну бойнун сылай, — бир элде да болмаз сенича аламат хайуан. Джолунг тынч тюлдо, не этгин, тѳз бир кесек, Къызыл ташлагъа джетсек, солуунгу алырса.

Тынч тюлдо джол. Ким атар эди анга, тынч болса, Шайтан джол деб? Бир джаны таш къабыргъа, бир джаны къулакъ чунгур, чауул: къаядан къаягъа секире, айланч-буйланч бурула, барады ол элден чыгыб Биязирге. Анга базыб чыкъгъан джолоучугъа танг кишиди, дейдиле. Шайтан джолну бек кѳб джери, ауур джюкю эшекни огъай эсенг, шайтан баланы абзыратырчады. Къызыл ташлагъа джетгинчи, ары-бери эте барыргъа боллукъду. Алайы уа табсыз джерди, заманны да кѳб алады, теринги сояр ючюн да къоймайды.

Джолну тардан таргъа къысыб, ычхындырмай сегиз-тогъуз атламын сиреледиле эки къызыл къая. Аланы юсюнден бири басыб, аралары къырыкъ болады. Не ѳгюз, не ат ѳтер мадар джокъду алайтын. Эшек, юсюнден джюгюн алыб сюрсенг, сыбдырылыб, сыгъыныб ол джанына ѳтеди. Санына заран джетмейди, къабыргъларындан бир-эки джоппу тюк тюшген болмаса.

Къарау сокъур болса да, Огъурсуз джюрюген джолуну хар миндеуон уста билиб бошагъанды, абыннган, сюрюннген адети джокъду, тёрт кёзю болса да, андан таб салалмаз эди аягъын, дерчады.

Хочалай ол затха бек сейирсинеди, къууаннган да этеди. Не кёб сагъыш этсе да, Огъурсузну къууанмазча затын кёрмейди. Ким болса да кёкден тюшюб, неда джерден чыгъыб, Хочалайны аллына сюелиб: «Джашчыкъ, не алаMAT эшегннг барды! Андан да алаMAT болур ючюн, не къошайым юсюне — сыфатмы, акъылмы, къарыуму?» — десе, Хочалай былай айтыргъа боллукъ эди: «Сау бол, ким эсенг да, бек сау бол. Сыфаты да, акъылы да, къарыуу да барды эшегимн. Къошуб не къошарыкъса! Чыртда болмай эсенг, къолунгдан келе эсе, эки къанат битдир юсюне. Сора самолетунг да керек тюлдю. Ма былай тургъанлай къаяланы, тауланы башы бла учуб, «топ» деб Биязирге тюшер эдик. Къызыл ташлагъа джетгенлей, джюгюн алыб, ол джанына чыкъгъанлай, дагъыда джюгюн салыб, тер тегюб айланмаз эдим, къанат битсе Огъурсузгъа, бер эки къанат...»

Алай айтыб бошагъанлай, Хочалай кёкге кёлтюрюлюб, джел да бетине уруб сызгырыб башлайды. Огъурсузну эки джанындагъы флягала кърч къанатла болуб, кюнде джылгырайдыла. Хочалай — ёрге, джел да — къатыдан къаты, акъ булутла — энишгеден энишге.

«Э-э-эй, учуб барама, орайда!» — деб къычырыгъы бла кесин уятыб, къалкъыб тургъанын эслеб, Огъурсузгъа чамланады: «Бетинг джокъду, Огъурсуз, мени кёз къысханымы нек къызгъанаса, кёзюмю ичи бла бирчик къалкъыргъа нек кюймайса? Агъач суратча, сюелиб, къаллай бирни турлукъса джолда, мен уянмасам? Тебре энди, уяндым... Джукъламайым, тегейим... Атла, лё-чух! Мен да джукълаб, сен да джол арасында сирелиб, джыйынны азыкъсыз кюйсакъ, Хур-хургъа хорлатхаплагъа чыгъыб, атыбыз бешишлик боллукъду...»

Хур-хурну хапарын Хочалай чалкъыгъа биринчи чыкъгъан кюнюнде огъуна эшитген эди. Танг атхынчы туруб, Домалай, кёк кюкюрегенча, базыкъ ауазы бла хахайлайды:

— Туругъуз, батырла. Тур-тур келгенди, Хур-хур кетсин,

кынгыр шохларыбыз эшнк аллында сакълайдыла. Бутларыбызны кьолубузгъа алайыкъ...

Батырла деб Домалай чалкъычылагъа айтханын ангылайды Хочалай, кынгыр шохла — чалкъыладыла. Бутларыбызны кьолубузгъа алайыкъ дегенн — ашыгъайыкъ деген сёздю. Хур-хур деб а неге айтады Домалай? Хочалай, аны билирге излеб. Хайдаргъа соргъанында, Хайдар, ышарыб, былай ангылатхан эди:

— Хур-хур бек тюрлю кишичкди. Гитчечкди кеси, кьарыуу кёбдю, алай болгъанлай болгъаны сингирди. Ашхам болгъанлай, келиб, бизни салам мурджаргъа джыгъыб, кирпик-лерибизни бир-бирине джабышдырыб, танг атхычы кьобаргъа кьоймайды. Джалкъаулапы бек сюеди. Хур-хур чырт кетерге суймейди алайдан, Домалай кычырыкъ этмесе, кюнортагъа дери да турлукъду джалкъауу юсюн басыб. Домалайны кычыргъанындан а бек кьоркъады. Аны эшитгенлей, тау артына къачыб кетиб, ашхамгъа дери анда айланады...

Совхоз чалкъычыланы бу джыйынында, Хочалайны да санаб, тогъузоулан барды, Домалай тамадады, хар кимден да ол алгъа кыстайды Хур-хурну. Къалгъанла бирер кесек мычыйдыла.

— Хар кёнчекде экишер бучхакъ, хар келекде экишер дженг, — деген эди бир кюн Домалай. — Аны себебли, аллах айтса, барыбыз да тенгден кийиниб, кьошдан чартлаб чыгъаргъа мадарыбыз барды.

Домалай кёб джашагъанды дуняда, кёбно кёргенди. Эсен да, акъылы да къалгъанладан асламды, алай а аны бу айгъханын терсге санарчады. Сууда чабакъла башхача, адамла да башхадыла. Теппе-тенг къайдан кийинсин джыйын? Барын да Хайдар озады. Аны ызындан Хамидди. Къалгъанла да бир кюн бири, бир кюн бири оза барадыла. Барындап артха Хочалайны атасы чыгъады кьошдан. Аны кёнчегни къалгъанлачады — бучхакълары экиди, кёлеги уа башхады: бир дженгни джокъду. Кёлек тикселе анга, сол дженг тикмейдиле.

Къазауатдан сол билексиз къайтханды.

Ушатмайды Хочалай атасыны артха къалгъанын, алай а не этсин. Аны мыдах болгъанын чалкъычыла сан этмейдиле, эс-

лемейдиле, джангыз Хайдар болмаса. Хайдар эслемеген зат а къайда!

Бир кюн ол, Хочалайгъа къараб туруб, ышара-ышара, былай айтхан эди:

— Сенича тири джашчыкъ кѳрмегенме, Хочалай, джашагъанлы. Ананг да джигер тиширыуду, алапат тукъумсуз барыгъыз да. Джангыз атанг бир кесек хомухлукъ этеди ансы. Эртден сайын ол барыбыздан дженгил кийинирча бир амал юретсем, не этер эдинг?

— Не суюсенг да этерме, — деген эди Хочалай.

— Гоппан бла топпа-толу бир айранны ичермисе?

— Ичейим!

— Ич!

Хочалай айран бла джау тюл эди, айранны суюмеген ким барды, алай а гоппан абадан болса, аны тауухан тынч тюлдю. Тынч болмаса да, Хочалай, ичиб, бир кесек ары-бери айлапыб, джангыдан ичиб, бир сагъатха гоппанны артына чыкъгъан эди.

Сора Хайдар, анга кысылыб, къулагъына шыбырдаб, ама-лын «юретген» эди:

— Атанга, джата тебресе, былай айт: алгъа кийинирге сюе эсе, тешинмей джатсын...

Суюмейди Хайдарны Хочалай. Хайдарны кѳзлери къалгъан чалкъычыладан джити болмагъанлыкъгъа, кѳзлери кимни артха, кимни алгъа кийинигенин эслемей къоялмайды. Кюлгени, ышаргъаны да бир тюрлюдю. Хочалай биледи атасы джаш заманында Хайдарчаладан онглу болгъанын. Бусагъатда да хапар айгханлай турадыла аны джаш заманында батырлыгъындан, тирилигинден. Ючлю ууаныкны сыртына алыб, онеки атламын элтиб тургъанды Хочалайны атасы, тутушда, къол таш атханда анга джетген болмагъанды. Чалкъыда да кишини къатына къоймагъанды бир къолу кетгинчи. Къолу кетгенли уа, джарым чалкъычыгъа саналады. Хочалайны биргесине къошуб, азыкчы да, шапа да болуб турады, бир-бирледе башха ишлеге да узалады джангыз къолу бла. Хакъ алгъан сагъатда ол джарым хакъ алыргъа керекди. Алай а Домалай къалгъанладан кем этерге унарыкъ тюлдю аны. Къачда чалкъычыла мийнк

сыртда тогъуз гебен салыб, эм игисин Хочалайгъа сайлатырыкъдыла. «Огъай», деб кюреширикди Хочалайны атасы, алай а Домалай анга хыны этиб ауузун тыярыкъды:

— Огъай деме, не огъайгъа къалгъанса, юйюнг сабийден толу, ийнегинг мухар, неге огъай дейсе? Аманмы ишлегенсе, къарыуунгуму аягъанса? Джашчыгъынг а? Ант этдир, толу чалкъычыдан кем джери джокъду. Не бир чёбню, не бир сомну къалгъанладан аз алсанг, разы боллукъ тюлбюз барыбыз да, хакъынгды, халал къыйынынгды, чырт тартынма...

— Кёремисе, Хочалай, — дерикди атасы, кеслери къалгъанлай, — бичен юлюшюбюз джетерикди къышха. Кеси да къалай ариуду, адам да ашар аны. Аферим сеннге, Хочалай, сен джетгенли, билексиз болгъанымы унутханма...

Аллай сёзню эшитир ючюн, ким да аямаз кючюн. Джангур да джибитсин, кюн да къыздырсын, бир кесек джукъунг да къалсын — хата джокъду, атанга билек болалсанг. Шайтан джолдан къыйын джолну да джюрюрсе, Домалайдан махтау сёзню эшитир ючюн...

Кертисин айтыргъа, Хочалай алай уллу ишлени баджармайды, анга кюн сайын «аферим» деб турурча. Танг аласында чалкъычыланы ызындан эртден азыкъны элтеди. Кеси кёлтюрюб бармайды. Огъурсузну отлай тургъан джеринде табыб, кишенин алыб, суу ичириб, къошха келтиреди. Бир къапчыкъгъа гырджын, бир къапчыкъгъа къашыкъ, аякъ салыб, бир гыбытха джуурт, бирине суусаб къуюб, эшекге джюклеб, кесинг да ызындан, сыртха чыгыб баргъанны къыйыны джокъду. Қъашыгъынг, аягъынг кирсиз болсун, къапчыкъда ётмек да, таба гырджын да болсун. Айранынг да таб уюгъан айран болсун — джизги болмасын, ачы болмасын. Суусабны да къалып-лыгъы-джукъалыгъы тамам болсун.

Бир кере Хочалай, эртден азыкъгъа асыры джукъа суусаб келтириб, джерге кирлик болгъанды. Домалай, ол берген гоппанны узалыб алыб, эки къолу бла къысыб ичине къараб:

— Эй джарлы гоппан, не эртде агъаргъанса! — деб ахсынган эди. Домалайдан сора, гоппанны кёзюю Хопайгъа джетгенинде, Хопай, анга къараб:

— Сейир-тамаша, туура кюзгюдеча кёреме кесими! — деди.

Хайдар а джукъ айтмай къоярмы эди? Гоппан къолуна джетгенлей: «Алан, шапа, мен мында джууунганмы этерикме? — деб сорду. — Муну агъартхан сагъатынгда налат Хур-хур къысыб тура болур эди кёзюнгю».

Кертиси да, ол джол Хочалай азыкны хазырлагъан сагъатда иги уяныб бошамагъан эди. Не айтсала да, тюз эдиле ол кюн чалкъычыла. Хайдар да тюз эди. Алай а Хайдар энтда тыймайды аузун. Не джашыруу, Хур-хурдан къутулгъан къыйынды. Хочалай джыйыннга азыкъ ашатыб, ызына къошха тебресе, ызындан тагъылыб келеди Хур-хур. Огъурсуз, аман къылыгъын къоюб, Хочалайгъа къошха дери сыртында къалкъырча мадар берсе, бек алапат боллукъ эди. Хочалай кёзюн къысханлай, атларгъа унамай, сирелиб къалады.

Къошха келгенден сора да кетмейди Хур-хур. Хочалай, сютно отха асыб, къатына чёкгенлей, артыкъсыз да бек джууукълашады Хур-хур.

Хайдардан къалгъанла джукъ айтсала да, Хайдарны сёзюн ушатмайды Хочалай. Ким этсе да бедиш, Хайдар бедиш этмезге керек эди Хочалайгъа, кесинги Хур-хургъа хорлатаса деб. Хайдар, аны къоюб, кесини къарт атасыны атын эсине тюшюре турса, иги боллукъ эди. «Бармагъын сютде уютхан Мухаммаг», дейдиле Хайдарны къарт атасына. Хочалай тенгли сагъатында ол, къошда, сют сууугъанмыды экен деб, бармагъын сукъгъанлай, джукълаб къалыб, сют айран болгъунчу джукълаб тангнга чыкъгъанды. Хайдар, аны унутуб, хар кимге бедиш джаяргъа кюрешеди.

Бирсиюн Домалай Хайдарны къошда къойгъанды, Хочалайгъа болушсун деб. Эки малны кесерге керек эди. Аланы кесиб, къазанны отха асхынчы, Хайдар аузун тыйыб тургъан эди, Хочалайны къозумай. Сора, солургъа чёкгенлей, биягъынлай тебреген эди:

— Бюгюн кюнюм насыбсыз кюн болду, Хочалай: Домалай, мени къошда къоюб, къатын ишлени ишлетгенди. Кесинг сагъыш эт, менича джашха къазан къайнатхан айыб тюлмюдю? Менича джаш чалкъы чалыргъа керекди, къошда кюл булгъаб турмай... Тюзмюдю айтханым?

— Тюз тюлдю, — деген эди Хочалай. — Атам да, мен да

шаналыкъ этебиз, азыкъ ташыйбиз. Экибиз да чалкъы чалмайбыз. Чалмасакъ да, эркишилебиз. Биз бармагъыбызны сютде уютмагъанбыз. Атамы бир къолу сау болса, ол сени къолтукъ тюбюне алыб чалыр эди чалкъы. Бусагъатда да сенден къарыусуз тюлдю. Залим эсенг, тамбла капна тартхан заманда эришчи аны бла...

— Бек да тартар атанг капна! Бюгюн ингирде Огъурсузну джерлеб, джырлай-джырлай элге энерикди, азыкъ алыб келейим, деб...

— Азыкъны мен келтирме... Ий мени элге. Бусагъатда кетсем, бирсиюн эртденбладан кечге къалмам.

— Гырджынынг алай болсун, атанг да кючден келеди, эки кечени джукъламай... Сени уа Хур-хур эшекден биринчи кече огъуна джыгъар. Биз да, ачдан къатыб, аллынга къарай. Сен да джол джанында джукълаб, бек аламаг болур эди.

— Джукъласам да, джукъламасам да, заманында келирме. Ий элге, чалкъычыла келгинчи...

— Чалкъычыла келселе, аз урушмаз эдиле меннге, сабийни къалай ийдинг, кече, къарангыда джукъдан къоркъуб, джюреги кълтюрюлсе, не этериксе? — деб.

— Къоркъмазма, суу да, гырджын да, Домалайгъа тютюн да келтирме, сеннге да — алмала.

— Алмала ючюн а перик тюлме. Алмадан тишим къамайды.

— Ие эсенг, гоппан бла бир айранны ичейим.

— Айран алайсыз да азды, перик болсам, джангыз бир зат ючюн иерикме.

— Не зат ючюн?

— Огъай демезмисе?

— Демезме.

— Эгечинги бер...

— Андан эсе, алмала келтирме...

— Алманы суймейме дедим да! Эгечинги сюеме. Бер манга, нем аманды?

— Ненг да аманды, Хайдар, сени... Уллу болсам, мен сени, кёрюрге, къалай этсем да... иймей эсенг, къой, кесим кетеме.

Хочалай, эшикге чыгъыб, Огъурсузну джерлей башлагъанында, Хайдар, джерни сыйырыб, бауда асырагъан эди. Хо-

чалайны джыламуқълары чыгъа башлаб, не этерге билмей турганлай, эсине бир акъыл тюшюб, кесин тыйды.

Кюн кыызаргъа Хочалай да, Хайдар да сылынган этни тузлаб, эшикге чыгъарыб, быкъыгъа тагъыб тебреген эдиле. Хочалай, бутну алыргъа кириб, эрлай Хайдар асырагъан эшек джерни баудан чыгъарыб, лыбыталада джашыргъан эди.

— Нек мычыдынг? — деб Хайдар баугъа киргенлей, Хочалай, чартлаб чыгъыб, эшикни къадауун салыб, рахат-рахат Огъурсузну джерин салыб, элге тюшген эди.

Кёб кюренген эди Хайдар, бауну терезечингиден бурнуу къаратыб, ий деб...

Бусагъатда Хочалайны атасы Биязирде Сары сыртлада капна тартады, Хочалай а азыкъ алыб барады. Бек арну кёргюзтеди Хочалай атасын кёзюне. Ёгюзле ауур солуб чыгъадыла тик сыртны. Капнаны къатында тохтайдыла. Атасы, капнаны аркъан бла кысыб, ёгюзлени энишге сюреди. Не бек ашыкъсала да ёгюзле, джол не бек тик болса да, не кёб тап тюбесе да джолда, капна ауарыкъ тюлдю. Аны биледи Хочалай. Тамбла эртденблагъа азыкъ бла келсе, Хайдар да, къалгъанла да Хочалайны хомух болмагъанын билликдиле...

Ашыкъдырады Огъурсузну Хочалай. Бусагъатха дерн чырт мычымай келгенди. Асыры бек да арымагъанды, кыйналгъан да этмегенди... Джангыз джукъусу келеди. Хочалай тёзерге кюреширикди: тамам болмаса уа, Къызыл ташладан ётгенлей, бир кесек къалкъырыкъма, дейди.

* * *

Кюнортадан аз джанлай джетеди Хочалай Къызыл ташлагъа. Былайдан эшекни сюрсенг, кеси ётеди — юреннгенди. Армакъланы ётдюрген да тынчды: суйсенг, бирер, суйсенг, экишер элт. Фляганы чоту табсызды. Атасы болса, сыртына кёлтюрюб, аланы бирем-бирем ётдюрлюк эди, Хочалай а, гыбытлагъа бёлюб, ууакъ-ууакъ ташыргъа керекди.

Элден Биязирге суу ташыгъанларына Хочалай ал кюнлеринде бек сейирсине эди. Къаллай бир къара суула чыгъадыла

Биязирде! Сюйсенг, ич, сүйсенг, джуун; татыуу да татлы, кир-сизлиги да кирсиз. Атасы айтхан эди Хочалайгъа хапарны. «Къарачайгъа тышсем, сүйген заманымда Къобандан суу ичмезча узакъ кетмез эдим», — деб ант этгенди Домалай. Аны ючюн чыгъарадыла элден Биязирге флягала. Алай а Домалайгъа бир гыбыт суу озуб боллукъ эди ийыкъгъа, къалгъан чалкъычыла болмасала: ант этмегенликге, Къобан суудан ичерге тызелиб, башханы унамайдыла.

Бусагъатда аланы, Хочалай суусуз келликди деб, акъылылары алай болур, Хочалай а эки фляганы да топпа-толу чыгъарлыкъды...

— Бисмилля, — деб башлайды ишин Хочалай. Флягадан бир кружка сууну алыб, джартысын ичиб, джартысын башына къуяды. Сууукъ джетгенлей, саны къатыб, арыгъаны да, джукъусу да кетеди.

Биринчи гыбытха азыракъ бѣлген болур сууну, асыры джегил кѣрюнеди. Аны бек тынч элтеди. Экинчиге кѣбюрек джетеди. Гыбыт, кѣбюб, дингиз болуб, Хочалайны аууруракъ басады. Джелкесине джибиген гыбытны териси джетгени сайын, Хочалай джыйырылады. «Макъаны териси былай болур», —

дейди кесп кесине. Экинчи гыбыт терлетсе да, флягалагъа кёзюу джетгенинде, ала гыбытны азабын унутдурдула Хочалайгъа. Гыбытлагъа бёлюб, Хочалай флягаланы сууларын бошаргъа джетдиргенликге, аланы кеслерини ауурлукълары озубду. Имбашларыны джити сюеклерин миз чанчханча ачытады фляга, белин кзурушдурады, эки билегин талдырады. Чыдамы бошалса, Хочалай, фляганы джерге ийиб, не тёнгеретиб, не суйреб элтеди. Фляга дынгырдаб тегерекни сангсытады. Аны эрши тауушу, бир къаядан бир къаягъа секире, гюрюлдей келиб, Хочалайны бир кзулагъына киреди. Бир кзулагъына кирсе, биринден чыгыб кетмей, башын дюнгордетиб, аурутады.

Хочалай, бютеу ишин бошаб, ташда бир кесек солуюм деб олтургъанында да, кетиб бошамайды кзулагъындан гюрюлдеген таууш...

Артмакъла да, флягала да Огъурсузгъа биягъынлай джюкленгендиле. Джолгъа тебрерге боллукъду Огъурсуз, алай а Хочалай кесин ташдан айыралайды. «Бир кесек отласын энтда Огъурсуз, — дейди Хочалай, — мен да бир кесек солуюм». Заман алкъын барды, кесекчик солугъанлыкъгъа, кеч болмаз, кёзюнгю къысмай солу ансы. Кёзюнг къысыла башлагъанлай, Хур-хур келиб, эки ауур къолун имбашларынга салыб, акырытын джерге басыб тебрейди.

— Тынчай бир кесек, — дейди Хур-хур, — къыс кёзленн, сыртынгдан сойланыб джатаргъа бир табды тюбюндеги сыйдам таш.

— Огъай, — дейди Хочалай, — терилтирге кюрешме. Мени джолум узакъды, бир кесекчик солуб къобарыкъма...

— Даулашма, Хочалай, тюнене кече да джукъламагъанса, бусагъатда этмесенг айтханымы, кече келиб юсюнгден баса рыкъма.

— Да къоймай эсенг, бир кесек къалкъыйым. Мени кечеге къалдырыргъа эсе муратынг, джангыласа: мен сол аягъымы Огъурсузну джюгенине байлайма — тегерегимдеги хансны отлаб бошагъанлай, уятыр мени ол...

Джылы джангур уятады Хочалайны. Кюн тамчыланы ал джерге джетгинчи джылытады. Джумушакъ тамчыла, Хочалайны бетине тюшюб, джаякъларын, мангылайын дыгъы эте,

джерге тѣнгерейдиле. Сокъур деб нек айтылады эке бу джарыкъ, кирсиз джангургъа? «Ол джаугъан сагъатда чегетде марал къозлайды», — дейди Домалай...

Хочалай кюннге къараб кѣб турду. Кюн кѣзлерини къаматмайды. Ары айланыб къарагъанында, къууанчы ѳседи. Тюз аны къатында, таш атсанг, джетерге болур деген чакълы бирде, ариу джанкъылычны кѣрдю. Джанкъылычны тюбюнде бир-бирине къысылыб, къарнашлага, теппе-тег тѣрт аптау гебен сиреледи. Гебенлени артында, аланы сабийлерича, гитче каннала...

— Кѣремисе, Огъурсуз, бу аламатны? — дейди Хочалай, эшегини бойнун сылай, — кѣремисе джанкъылычны? Кѣремисе, джарлы уллукъулакъ! Кюнню да кѣрмейсе, кѣк таулары да кѣрмейсе. Джангурну джылыуун а ангылаймыса? Кюн джылытады аны. Бир кесекге кѣзлерини берир эдим сеннге. Мен кѣргенин кѣралсанг...

Хочалай, Огъурсузу башындан тутуб, джолгъа чыгъады. Джол узакъды, алай а энди тынчды. Огъурсуз да, Хочалай да къарыу алгъандыла. Джол аланы эртденлагъа элтирикди. Биязирге...

Биязирде, кѣк къызарыб, танг атады. Огъурсуз, джюкюнден къутулуб, чалынган сыртны тик ѳрге чыгыб барады. Сыртны башында тохтаб, сокъур кѣзлери бла узакъ къарайды. Ол къарагъан джерде узун кенг къулакъда чалынмагъан, тебленмеген джашил хане сакълайды. Қулакъны башында кирсиз къара суу да барды.

Огъурсуз, бойнун созуб, башын кѣкге кѣлтюрюб, кючлюкючлю окъуду. Қууаныбмы окъуйду, тарыкъгъанмы этеди кимге эсе да, Хочалай ангылаялмайды.

Рахат башлаб, къызыудан къызыу атлай, эм артында тѣргюллеб чабды Огъурсуз, чыгыб тебреген кюн таба айланыб... Бар, Огъурсуз, ашыкъ отлаугъа, ич салкъын къара суудан. Ашагъанынг, ичгенинг да халалды...

Хочалай къошда джылы мурджарда сыртындан сойланыб джатады. Чалкъычылары эртден азыкъгъа келликлерини сакълайды.

Келедиле чалкъычыла, Хочалай аланы узакъ сыртда кюл-

генлерин, сёлешгенлерин эшитеди. «Энди бир кесек тѳзалсам, аланы кѳрюб, Домалайны «аферим» дегенин эшитиб джукълар эдим». — дейди Хочалай. Къолун кѳлтюрюб, джабышыб баргъан кирпичлерин бир-биринден айырады. Алай а чалкъычыладан алгъа джетиб, Хур-хур аны кирпичлерин биягъыплай джабышдырады.

Домалайны айтханын да, Хайдарны айтханын да эшитмейди Хочалай. Домалай анга «аферим!» дейди. Хайдар да эншиге ийипиб къулагъына шыбырдайды: «Джигит джашса, Хочалай!»

1. Хочалай кимди, не ишни къалай баджарады? Аны юсюнден Домалай, Хайдар айтхан сѳзлени келтиригиз.

2. Хочалайны атасы кимди? Ол къалай ишлейди?

3. Бир джолда чалкъычыла Хочалайгъа разы нек болмадыла? Хур-хур бла аны арасы къалай эди?

4. Хапарда кесгин мадарланы (теглешдириуленн, метафораланы, эичтетленн) табыгъыз.

5. Хочалайны сѳфатын толу ачыкълагъыз. «Ишни сюйген сохта джашчыкъ» деб хапар джазыгъыз.

ТАМАША ТАУЛА

Малышев А. А.

Байдыла, ариудула бизни областны таулары. Аланы юслери къалын чегетле бла, сейирлик хансла бла джасалыбды. Таулада суу секиртмеле, адамны кѳзюн алдарча, таза, чокъракъ, шоркъа суула, кюнде джылтырагъан бузла ѳмюрлени джатадыла, башларында акъ башлыкъларын тешмегенлей.

Алай болса да, бизни областны эм ариу джерине саналгъан Теберди бла Доммайдыла, кеслери да 1935 джылдан бери Кърал заповедникге саналадыла. Заповедникни джерин 85 мингден артыкъ гектар болады.

Бу тамаша таулары кѳрюр ючюн, улуу къралыбызны джерджеринден, таб башха къралладан да кѳб адам келеди. Заповедникде хар зат, табигъат кеси излегенча, алай турады.

Заповедникге бютеу айланыб, аны сейирлигин, тамашалыгъын толу билирге хар адам мадар табыб бармайды, алай а

заповедникни музейинде аны хар не затыны юсюнден толук хапар алыргъа боллукъду. Кавказ таулада болгъан джануарланы, къанатлыланы тюрсюнлерин кёрюрге боллукъду.

Ёзен ичлеринде алма, кертме, эрик, такъызюк дегенча кёгет терекле тубейдиле. Чегет ичлеринде дугъум, наныкъ, джилек, шкилди, муртху, къарагёген, дыгълен, тыхтен, мусохот битедиле.

Чегетлени башы бла ёрге чыгъыб, гитче къынгыр къайын терекчиле ёседиле.

Заповедникде ханс бек мийик ёседи, таб бир къауум джерледе атлы кёрюнмей къалыргъа да боллукъду. Алай а мийикден мийикге чыгъа барсанг, ханс алашадан алаша бола барды. Алаша болса да, мындагъы ханс бек татымлыды.

Джануарла да, хар ким кесини джеринде джашайды ансы, къатыш-къура джашамайдыла. Эм мийикдеги къушладыла.

Андан тёбенирекде джугъутурла кёбдюле. Къыш кёзюуде ала чегет къыйырына да энедиле. Джугъутурла айланган джерледе джумарыкъ тауукъла да бардыла.

Джугъутурла джашаучу джерледе, чегетни башы сюремде къашха эчкиле айланадыла. Чегет ичлеринде къаплан кёбдю.

Бир заманлада бу ёзенледе доммайла да джашагъандыла. Теберди башында эм мийик таугъа Доммай Ёлген деб бош атамагъандыла. Алай а уучула аланы артларын этгендиле. Талай джылны мындан алгъа тышындан келтирилиб ёсген доммайдан Къызгъычда 20 доммай барды.

Джыртыучу джануарладан заповедникде къараууз айю, тюлкю, агъач киштик, борсукъ джашайдыла, бир-бирде бёрюда тубейди. Къанатлыладан къуш, джумарыкъ тауукъ, гылын къуш, бёдене, къартчыгъа, голынкъылды, дагъыда башхала джашайдыла.

Джыйырма джылдан артыкъны мындан алгъа заповедникни алимлери Узакъ Востокдан кёб тюрлю ауруугъа джарагъан женьшень деген дарман хансны келтиргендиле. Заповедникде женьшенни уллу плантациясы барды

1. Теберди заповедникде къаллай джануарла, къанатлыла джашайдыла?

2. Заповедникде болгъанмысыз? Анда не кёргенсыз?

БАШЛАРЫ

Билим насыбды	3
-------------------------	---

Къарачай халкъны фольклорундан

Къарачай нарт эпос	4
Ерюзмек бла къна сакъаллы Къызыл Фук	9
Сосуркъа бла беш башлы эмеген	13
Пелиуан Къара-Шауай	17
Нарт темирчи Дауат	20
Таурухла	24
Зулихат	26
Эски халкъ джырла	29
Апсаты	29
Эрирей	32
Долай	33
Ийнай	35
Эпитет	36
Татаркъан	37
Ал эмина	40
Къанаматны джыры	42
Солтан-хаджини джыры	45

Совет халкъ джырла

Граждан къазауатны юсюнден	47
Партизан джыр	47
Ата джурт къазауатны юсюнден	48
Аскерчини джыры	48
Джигит джашны джыры	50

Къарачай совет литературадан

«Къара къюбюр» романдан. Аппаланы Хасан	53
Зорлукъда	83
Эркинлик ючюн («Таулада таууш» романдан.) Къобанланы Дагир	101

Роман	124
Джалчыла бла Къандаур («Таулада таууш» романда.) Къобан- ланы Дагир	125
Къызы- байракъ. («Таулада таууш» романда.) Къобанланы Дагир	134
Бузоучу. («Горда бычакъ» романда.) Къоркъмазланы Кёккёз	141
Джылкычы джашчыкъ («Горда бычакъ») Къоркъмазланы Кёккёз	151
Айры чабакъ, Балыкъ, Дууадакъ. Акъбайланы Исмаил	164
Ийнечик. Биджиланы Асхат	165
Басхыч. Биджиланы Асхат	165
Терек бла таш. Маммеланы Ибрагим	166
Борсукъ бла Бёрю	167
Басня	168
Туриала. Батчаланы Мусса	168
Къарачай шахаргъа. Къобанланы Ахмат	169
Ленин. Мечи улу Казим	170
Ленинин портрети. Лайпанланы Рашид	172
Ленинин джыры. Хубийланы Осман	179
Биз ант эте эдик. Отарланы Керим	179
Кече. Отарланы Керим	181
Багъатырланы Умарны джашы Харун	183
Темир атлы. Евгений Кригер	183
Очерк	189
Марал. Эбзеланы Ханафий	190
Атам урушдан къайтса. Тёппеланы Сюлемен	199
Сёлешедиле ёлген солдатла. Джаубаланы Хусей	206
Акъ кёгюрчюю. Хубийланы Осман	210
Ана. Хубийланы Осман	211
Литература чыгъарманы герою	215
Джерни джаш пелери. Байрамукъланы Халимат	216
Джазгъы танг. Боташланы Абидат	229
Назмуну къуралуу	231
Биринчи майгъа. Эбзеланы Азрет	231
Хочалай бла Хур-хур. Батчаланы Мусса	233
Тамаша таула. А. А. Малышев	245

90 кап.